

Vita Memoriae

Дмитро Донцов

РІК 1918, КИЇВ

Ще не одне будемо мусяти
перемити
в останній разунку все заложити
від нас
1 лютого 1919/р

Київ 26. II. 1918.

Дмитро Донцов

РІК 1918, КИЇВ

Дмитро Іванович Донцов — визначний український громадський діяч, філософ, публіцист та літературний критик.

Народився 17 серпня 1883 р. у Мелітополі. Отримав юридичну освіту. Член Української соціал-демократичної робітничої партії. З 1908 р. перебував в Австро-Угорщині, де продовжив навчання, журналістську та громадську працю. У 1913 р. відійшов від соціалістичної орієнтації і залишив лави УСДРП. У 1914 р. став першим головою Союзу Визволення України (Відень). У 1918 р. — у Києві, за гетьманату П. Скоропадського — член Української демократичної хліборобської партії, голова Української Телеграфної Агенції. У 1920-1930-ті роки редагував часопис "Заграв" (1923-1924), співпрацював з Українською Військовою Організацією та Організацією Українських Націоналістів. Протягом 1922-1939 рр. редагував "Літературно-науковий вістник" (згодом — "Вістник"), навколо якого гуртувалася нова генерація літераторів, журналістів та політиків. У своїх працях, найвідомішою з яких є "Націоналізм" (1926), розробив ідеологію українського чинного або інтегрального націоналізму. Під час Другої світової війни перебував у Галичині, а потім переїхав до Північної Америки, де продовжив публіцистичну працю. Помер 30 березня 1973 р. у Канаді.

Найвідоміші праці: "Модерне москвофільство" (1913), "Історія розвитку української державної ідеї" (1917), "Міжнародне положення України і Росія" (1918), "Українська державна думка і Європа" (1919), "Культура примітивізму" (1919), "Мазепа і мазепинство" (1919), "Підстави нашої політики" (1921), "Націоналізм" (1926), "Де шукати наших історичних традицій" (1941), "Дух нашої давнини" (1944), "За який провід" (1948), "Росія чи Європа" (1955), "Хрестом і мечем" (1967), "Клич доби" (1968).

Дмитро Донцов

РІК 1918, КИЇВ

Київ
Видавництво «Темпора»
2002

УДК 94(477-25)“1918”+82-94
ББК 63.3(4Укр)61+83.3
Д-67

Д.І.Донцов. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання/
Упоряд.: К.Ю. Галушко. — К.: Темпора, 2002.-208с.:іл.

Київський щоденник Дмитра Донцова (записи з 29 травня 1918 р. по 9 лютого 1919 р.) — живе і безпосереднє свідчення учасника подій одного з найцікавіших періодів української історії — Української Держави Гетьмана П.Скоропадського. Д.Донцов, який тоді очолював Українську Телеграфну Агенцію і спілкувався з багатьма політичними, громадським та культурними діячами України того часу, в своїх коротких нотатках, писаних не для широкого загалу, подає надзвичайно глибоку і змістовну характеристику життя Києва в 1918 році.

Видання розраховане на широкий загал читачів і становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться історією України та Києва.

Упорядник, автор передмови та коментарів К.Ю. Галушко

Висловлюємо подяку, за наданий ілюстративний матеріал:
Ю.Терещенку, В.Назарчуку, Я.Тинченку, Ю.Олійник

Видання підготовлене за кн.: Д.Донцов “Рік 1918, Київ”, “Гомін України”, 1954, Торонто

© Передмова. Галушко К.Ю., 2002

© Темпора, 2002

ISBN 966-95991-3-X

оцифровано - balik2

ПЕРЕДМОВА

1918 рік Дмитра Донцова Історія з “перших рук”

*Старі й молоді “статечні” громадяне,
що любуються в “безсторонніх
об’єктивних” описах подій, най ліпше
цеї книги не читають.*

Дмитро Донцов, 1954 рік

Досліджуючи певну історичну добу, переважна більшість істориків завжди звертає увагу на спогади і щоденники — свідоцтва сучасників, тих, хто безпосередньо знаходився у вирі подій, пропустив крізь своє життя певну історичну епоху. Особливу цінність для вченого, безперечно, становлять саме щоденники. Спогади — то праця, написана “з прицілом на майбутнє”, звернена до нащадків та молодших сучасників. Відповідно, вони завжди містять в собі певну ідею автора, яку він хоче донести до читача. Тому фаховий історик завжди зважає на суб’єктивність і упередженність у зображенні подій. Для щоденника ж, навпаки, згадана вада суб’єктивності і становить найбільшу цінність.

Нотатки, писані для себе, — річ завжди інтимна, якими б вони не були — особистими, діловими чи філософськими. Звичайно, міра довіри до свого записника у кожної людини різна, незалежно від того, робить вона записи, аби не забути якісь поточні справи, чи для того, щоб виговоритися і сповідатися собі самому. Нотатки, прочитані

згодом, через певний проміжок часу, відкривають секрети автора, стан його душі та думок у минулому, коли він був іншим — молодшим, в іншому середовищі, інших поглядів. Для вдячного і уважного читача такі нотатки завжди є ниточкою до розуміння і пізнання автора, але поза тим вони є шляхом до пізнання певної історичної епохи, поштовхом не лише до пошуків сенсацій, але й до роздумів про людину в плінні історичних змін, про вічні проблеми людського буття — сенс і мету, як жити і що робити. Відвертий у своїй авторській безпосередності, щоденник несе в собі більш виразний і щирий портрет доби.

Пропонований увазі читачів київський щоденник Дмитра Донцова не можна вважати сенсаційною знахідкою. Вперше він був свідомо оприлюднений самим автором, який дозволив його видання, додавши передмову і власні коментарі стосовно подій і персоналії. Офіційний статус нотаток — щоденник політичний, бо саме політичні справи найбільше цікавили його автора як у 1918 році, так і десять літ перед тим, так і сорок років по тому. Безперечно, нотатки Д. Донцова є суто особистою, суб'єктивною візією важливої і надзвичайно цікавої доби нашої історії. Суперечливість та контраверсійність, ангажованість та емоційність — помітні риси цієї праці. Однак, це саме той випадок, коли “суб'єктивність” та “емоційність” не тотожні “необ'єктивності”, оскільки для щоденника, як історичного джерела, найважливішими є автентичність (в розумінні справжності часу створення і виразності авторства) і цілісність тексту (в розумінні відсутності пізніших купюр).

Стосовно автентичності та цілісності в даному разі сумніватися, мабуть, не варто — факт донцовського авторства є незаперечним, так само, як і реальність його ролі в якості видавця щоденника. Це прослідковується за оцінкою подій, погляд на які у Донцова потім радикально змінився, або людей, стосунки з якими потім припинилися з особистих та ідеологічних причин. Очевидно, якби автор правив свої мемуари, зробивши Донцова 1918 року більш проникливим та пророчим, навряд чи він у тексті сподівався б на кращу подальшу долю Гетьманату Павла Скоропадського чи так шанобливо ставився б до В'ячеслава Липинського, заочна полеміка з яким у 20-х роках набра-

ла відверто образливих форм. Пізніший Дмитро Донцов, певно, поважав і себе молодшого, і свої тодішні переконання, винісши пізніші роздуми у передмову і коментарі та залишивши сам текст у суперечливій реальності Києва 1918 року. Можливо, він так вчинив тому, що відчував свою певну позачасову винятковість і претендував на роль арбітра у конкретній політико-ідеологічній ситуації. Але якщо це стало підставою для видання цікавого історичного джерела, то можна вибачити автору такий підхід і навіть побажати такої мотивації іншим нашим “визначним діячам”, які надто полюбляли швидку корекцію минулого.

Для нас описані в тексті події з 29 травня 1918 року по 9 січня 1919 року ставлять принаймні дві проблеми: 1) як сьогодні можна оцінити Гетьманат 1918 року з його сподіваннями і невдачами, надбаннями і втратами та 2) наскільки співпадала “реальність Донцова” з “реальністю Скоропадського” у 1918 році, або що їх поєднувало і що їх невдовзі роз’єднало. Такий підхід до аналізу подій дозволить розмістити долю автора та історичне тло його щоденника в певній системі політичних та соціально-історичних координат.

**“Ясновельможний Пан Гетьман”:
реакційний анахронізм чи європейська політична мода?**

*“Я би, знаєте, пішов з ким будь, аби свою ціль досягнути!”
Скоропадський — Донцову, 20 червня 1918 р.*

Встановлення 29 квітня 1918 року у Києві влади Павла Петровича Скоропадського, яка протрималася всього лише 26 тижнів, породило несподівано багато конфліктів, котрі, приймаючи різні форми, тривають до сьогодні. Історія Визвольних змагань 1917-1920-х рр. свідчить (з певною мірою спрощення) про наявність в той час ли-

ше двох форм національної державності на Великій Україні: двох іпостасей УНР (Центральної Ради і Директорії) та Української Держави Гетьмана. Оскільки наша історична наука завжди була занадто політизована і схильна до “принципу партійності” у ставленні до минулого, останнім часом доволі часто перед дослідником ставлять питання: “Ти за кого — за Раду чи за Гетьмана?”. Проте ситуація тут зовсім не як у футболі, бо в даному разі програли обидві команди-суперники (з тією лише різницею, що УНР вибула на наступній стадії змагань). Суперечки такого роду дають привід для дискусії на завжди болючу тему: хто ж був вправніший у справі розбудови нашої нації і держави (або ж держави і нації) і чому програли і перші, і другі. Зі зростанням досвіду нашого сучасного державотворення позиції в цій “партійній” боротьбі постійно зміщуються — занадто неоднозначною виявилась історична роль провідників УНР та Директорії, окрім того, не могла не вплинути певна кон’юнктурність в оцінці постатей М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри та ін. в українській політиці 90-х рр. В українській історичній науці сьогодні триває загальнометодологічна дискусія навколо державницького та народницького підходів до вивчення історії України, а це означає, що справи демократа-соціаліста Грушевського та гетьманця-консерватора Липинського живуть і періодично перемагають.

УНР чи Гетьман — конфлікт не лише абстрактно науковий. Це конфлікт світоглядів, яким важко порозумітися між собою. Наприклад, стосовно подій 1917-1921 рр. часто вживається термін “національна революція” чи “українська революція 1917-1921 рр.”. Певною мірою це слушно, бо революція і революційна політика мали місце. Але як же тоді визначити явище Гетьманату, який безперечно був контрреволюцією і реакцією (щоправда в соціально-політичному, а не національному сенсі) і, відповідно, має із цієї схеми випадати? Однак, чи можна ототожнювати процес творення нації і держави лише з революційними перетвореннями? Сьогодні маємо на сім років більший досвід побудови своєї держави, ніж українці 80 років тому, без наслідків світової та триваючої громадянської війни, але і тепер розуміємо значення стабільності для створення життєздатного

національного організму. Гетьман прагнув певної консервації, стабілізації, але досяг їх ненадовго; унерівці прагнули революції і здобули її в усіх сенсах, опинившись на руїнах старої державної машини, не збудувавши нової і ставши черговими із “з’їдених” революцією своїх дітей.

Конфлікти такого роду, перенесені в сучасність, мають й інший бік: суперечка навколо питання, яка з “команд” 1917-1920 рр. була права в принципі означає віру в чудодійну панацею, один-єдиний дієвий рецепт створення незалежної, самостійної, соборної... І дієвість такого рецепту не залежить від того, в який час, в якій політичній внутрішній та зовнішній ситуації це відбувається, і ким здійснюється. Але так, на жаль, не буває, бо політика — мистецтво можливого і в кожний конкретний час обсяги цього можливого різні. Говорячи простіше, і УНР, і Українська Держава є породженнями нашого “національного” в найширшому сенсі — духу, політичної культури, соціуму, ментальності. І якими б не були їх “концепції”, вони прикладалися до одного й того ж народу, і відбувалося це в однаково ворожому оточенні. Критики Грушевського, Петлюри, Скоропадського часто забувають, наскільки швидко все відбувалось в ті роки, як надзвичайно тоді стиснувся час. Сьогодні на вивчення тих бурхливих трьох-чотирьох років у школах та вузах відведено стільки ж часу, як на століття доби Середньовіччя. І мало хто з тогочасних політиків міг би впевнено стверджувати, що саме він рухає події, а не вони ведуть його у невідомому напрямку. І навряд чи комусь колись вдасться, наситивши комп’ютер нескінченним обсягом історичної інформації, побудувати логічну і внутрішньо прогнозовану модель того, що відбувалось у Східній Європі у 1917-1920 роках.

Але повернемося до Гетьмана. Критика на адресу Павла Скоропадського¹ концентрується навколо двох проблем: 1) що він незаконно захопив владу і став маріонеткою окупаційної німецької влади; 2) що він встановив антидемократичний диктаторський режим і провадив антинародну і антиукраїнську політику.

¹ Біографічні відомості про П.Скоропадського, як і про інших згаданих в тексті персоналій, наводяться у примітках.

Підстави для звинувачень, звичайно існують: усунення Центральної Ради від влади легітимним актом не назвеш; німецька окупаційна влада дійсно суттєвим чином впливала на політику Української Держави; під час правління Гетьмана поширився широкий народний повстанський рух, спричинений соціальною політикою уряду і реквізиційно-репресивними діями “союзників”; підписаний Скоропадським акт про федерацію з Росією дійсно можна вважати кроком назад в справі української незалежності. Однак виникає дивна ситуація: закиди і негативне ставлення до особи Скоропадського однаково властиві противникам Гетьмана як з українського лівого табору, так і російським монархістам, і радянській історіографії.

Версія з “маріонеткою окупантів” виглядає якнайпростіше: майбутній Гетьман народився у Вісбадені (Німеччина), мав постійні германофільські симпатії і тому у 1918 році вирішив полегшити життя своїх німецьких друзів в Україні. Проте, насправді, Німеччину і німців Павло Скоропадський знав набагато гірше, ніж Англію чи Францію; сумнівні також його германофільські настрої (навіть якщо вони колись і були) після чотирьохрічної участі у війні з Центральними державами, на якій генерал Скоропадський зовсім не пас задніх. І якщо в еміграції Гетьман був змушений залишитися жити в Німеччині (бо вона не забувала колишніх союзників), то свого сина Данила він згодом спрямував до Великобританії, до якої мав симпатії давніші, аніж до Німеччини; та й нарешті, найголовніше — не Скоропадський запросив німців в Україну, прекрасно знаючи їх плани стосовно вирішення продовольчої проблеми за рахунок УНР, бо ж Берестейську угоду підписував не він, а уряд Центральної Ради. Як показують дослідження, зіткнувшись з реальною ситуацією в Україні і нездатністю Центральної Ради виконати взяті на себе зобов'язання внаслідок її “адміністративної неспроможності”, німці постали перед вибором: або змінити статус України з країни-формальної союзниці на країну окуповану, або

¹ Кульчицький С. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917-1920 рр. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року (спеціальне число Студій з архівної справи та документознавства. — Т.5. — К., 1999). — С.11.

знайти тут собі іншого, більш надійного і кваліфікованого політичного партнера¹. Питання більшої чи меншої “слухняності” нової “маріонетки-Скоропадського” не варта нашої уваги, бо від “слухняності” чи “неслухняності” попереднього українського уряду на залежало нічого. Ініціатива Скоропадського і “хліборобів”, які проголосили його Гетьманом, не дала українській державності “гордо” впасти у 1918 році внаслідок свого безсилля, надавши їй другий шанс (щоправда вже не за таких сприятливих умов, які мала Рада восени 1917-го). А надалі вже почало діяти “мистецтво можливого”, причому ці можливості у Гетьмана постійно скорочувались.

Критика антиукраїнськості Гетьмана коріниться переважно в соціальній недовірі, точніше в комплексах, критиків: аристократ, Пажеський корпус, російський генерал, належав до загальноімперської еліти, розмовляв російською мовою. Звичайно, якщо б він був не генералом, а поручником, не поміщиком, а із незаможників, вчився не у Пажеському корпусі, а в унтер-офіцерській школі, розмовляв не російською, а “суржиком”, то симпатії до нього українських лівих, які ототожнювали українців з нижчими соціальними верствами і соціалістами, були б більшими. “Ці люди не знесуть в своїм оточенні ніякого пана. В цім корінь їх опозиції до гетьмана” — свідчить Д. Донцов¹.

Що ж загалом можна було б віднести до вагомих кроків “анти-українця”-Скоропадського в українській національній справі? Перш за все, звичайно, спробу налагодження роботи державних інститутів, чиновницького апарату та правоохоронних структур, що безперечно можна вважати більш кваліфікованою у порівнянні з попереднім періодом спробою державного будівництва. По-друге, розгортання міжнародних контактів України (визнання суверенітету Української Держави багатьма країнами) та переведення стосунків з Росією у форму офіційних міждержавних відносин. По-третє, широкі заходи по українізації освіти та поширенню української мови як державної. Не варто забувати, що серед кроків по підтримці національної культури та науки є такі, як створення нових університетів та інститутів

¹ Донцов Д. Рік 1918, Київ.—12 липня (Далі за текстом просто дата).

(Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський державний український університет, Катеринославський університет, Одеський політехнічний інститут, Київський архітектурний, Київський клінічний, Одеський сільськогосподарський та ін.), мережі театральних та музичних закладів (Державний народний театр, Молодіжний драматичний театр, Перша народна опера, Перший український національний хор, Державний симфонічний оркестр ім.М.Лисенка та ін.), наукових та бібліотечних установ (Українська Академія наук, Національна бібліотека та ін.).

Зважаючи на вищезгадані дії П.Скоропадського, навряд чи можна довести або навіть серйозно говорити про якийсь конфлікт у його ставленні до проявів української культури й мови. Конфлікт мав місце в стосунках із певними національними політичними і соціальними силами, з конкретними особами. Важко сказати однозначно, яка зі сторін в конфлікті між українськими “лівими” та українськими й проукраїнськими “правими” мала більший націотворчий потенціал, бо тут форма не завжди відповідає змісту.

Сучасні дослідники¹ схильні вбачати в появі на політичній арені Гетьмана П.Скоропадського прояв певної історичної закономірності. Зокрема, такої думки дотримується Г.Папакін: “... До квітня 1918 року державотворчий потенціал як самої Центральної Ради, так і її лідерів було вичерпано практично до кінця [...] Історія світових революцій переконливо свідчить, що не може бути революційних парламентів, які б здійснювали свою законотворчу роботу протягом всіх її етапів [...] Розвиток внутрішніх подій, сама логіка нашої історії, а не закордонні чинники, як це прийнято й досі писати, призвели до різкого повороту в долі нашої країни”². Цілком доречні в цьому сенсі міркування О. Копиленка, який вказує на те, що в “ек-

¹ Найширший на сьогодні аналіз історіографії Гетьманату див.: Грибоедов С. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського: історіографічне дослідження. Дис. ... канд.іст.наук. — К., 2001; Гнатюк С.Л. Історіографія Української Держави 1918 р. Дис. ... канд.іст.наук. - К., 2002.

² Папакін Г. Павло Скоропадський: постать на тлі епохи // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. - С.15.

стремальних умовах” парламентська республіка в принципі приречена на занепад, отже, “цілком природно, що їй на зміну прийшла “сильна влада”¹.

Справа не у “парламентській республіці” як такій: за екстремальних умов і демократії часом знаходять відповідні ефективні шляхи подолання зовнішньо- чи внутрішньополітичної кризи, щоправда завжди за рахунок певного обмеження своєї “демократичності”. Але для цього необхідна значна міра національної консолідації в найширшому соціальному та політичному сенсі. А цього, на жаль, Центральна Рада не досягла і навряд чи була спроможна досягти, навіть маючи більше часу. Раді заважали її політичний непрофесіоналізм, ідеалізм (чи наївність), соціалістичне доктринерство, необґрунтований реальними можливостями радикалізм, нездатність досягнути поставлених завдань (чи поставити собі досяжні завдання). Українські соціалістичні партії не змогли на реалістичний аналіз ситуації, на відміну, наприклад, від своїх польських колег, які завдяки усвідомленню політичних та воєнних реалій змогли поділитися владою із авторитарним Начальником держави Юзефом Пілсудським (теж, до речі, колишнім соціалістом). Це дозволило Польщі, окрім цілком демократичної консолідації нації отримати ще й дієвий сильний провід, який успішно вивів країну з війни на кількох фронтах: проти Червоної Армії, німецьких добровольчих корпусів та Української Галицької Армії. Вже потім, у мирний час, демократичний парламентаризм на певний час відновився.

Це порівняння з Польщею підводить нас до ширшого погляду на проблему: наскільки характерним явищем тієї доби в Європі були консервативно-авторитарні режими? Наскільки наш Гетьманат був унікальним?

Відповідь на це питання повертає нас до проблеми історичної закономірності чи історичних парадоксів: загальноєвропейська революційна демократизація 1917-1918 років, підтримана тоді позицією держав-переможниць (Сполучені Штати, Великобританія, Франція)

¹ Копиленко О. Організація влади та законодавство Української Держави // Там само. — С. 20

протягом наступних десяти-п'ятнадцяти років змінилася у більшості країн авторитарними або тоталітарними диктатурами. До влади прийшли: в Угорщині — адмірал Міклош Горті, в Іспанії - генерал Мігель Прімо-де-Рівера, у Фінляндії — маршал Карл-Густав Маннергейм, в Італії — лідер фашистської партії Беніто Муссоліні, у Польщі — вже згаданий маршал Юзеф Пілсудський, в Німеччині — Адольф Гітлер. Утворилися ці диктатури внаслідок нездатності ліберально-демократичних режимів подолати нестабільність та соціально-класові конфлікти. Демократія і парламентаризм втратили соціальний ґрунт під ногами, і поступилися режиму одноосібної влади.

До речі, тут не можна впадати в плутанину, властиву звичному для нас радянському суспільствознавству, яке називало всі ці режими однозначно “фашистськими”. Ця складна доба ідеологічних конфліктів породила не менш запутане сплетіння понять, термінів, гасел та ярликів (жертвою чого став, до речі, і Дмитро Донцов). Треба принципово розрізняти за соціальним ґрунтом та політичними ознаками режими консервативно-охоронницькі та тоталітарно-фашистські. Метою перших було угамування соціальних (класових) конфліктів в умовах поширення крайніх лівих та правих радикальних рухів (більшовизму і фашизму) шляхом встановлення сильної позачи надпартійної влади консервативних сил (армія, аристократія, церква). Метою других була не консервація статус-кво, а навпаки — побудова “нового суспільства” і створення “нової людини” завдяки нав'язуванню тоталітарної ідеології. Відповідно і соціальним ґрунтом останніх були не традиційні владні верстви, а мобілізовані монопольною політичною партією широкі маси. Доречно згадати, що там, де у міжвоєнну добу існували консервативні режими, тоталітарну державу створити не вдалося. От і виходить, що в умовах, коли незрілі європейські демократії розшматовувалися тоталітарними рухами, зберігачами останніх ілюзій стабільності і, хоч і обмеженої, свободи все ж таки залишалися ці неодноразово засуджені “диктатури”.

За всіма своїми ознаками Гетьманат П.Скоропадського цілком відповідає рисам численних європейських авторитарно-консервативних режимів, з усіма їх перевагами та недоліками. В історичних умо-

вах Другої світової війни найближчим аналогом Гетьманату Скоропадського була влада маршала Петена в окупованій німцями Франції. Але із поправкою, що перед тим Франція програла війну, а не запросила німців в якості союзника. Що ж до оцінок методів керівництва економічним та політичним життям вішістської Франції, то тут Петен опинився у набагато гіршій ситуації, ніж Скоропадський: лівий, соціалістичний дискурс, традиційно популярний у Франції, задавав основні негативні шаблони в тлумаченні режиму Віші. Хоча варто не забувати, що технократи — майбутні батьки Спільного Ринку та економічного злету Франції 1950-1960-х рр. — висунулися саме за Петена. Консервативно-монархічні політичні уподобання і цінності колаборанта-маршала Петена та лідера Опору генерала де Голля практично не відрізнялися¹. Їх розвів по різні боки барикад або давній особистий конфлікт, або ж ступінь здатності піти на компроміс з окупантами; що ж до ідей управління, то Петена можна вважати одним із перших голлістів, а Віші — першою спробою реалізації популярної голлістської програми 1958 р. (щоправда в умовах окупації країни).

Але на шляху цих ковзких історичних аналогій нас повинно і дещо зупиняти. А саме — короткий термін урядування Гетьмана, який не дозволив розвинутися і розгорнутися всім внутрішнім політико-правовим тенденціям його режиму, показати, чого ж дійсно прагнув П.Скоропадський. Офіційно Гетьман керував країною “до вибрання Сейму і відкриття його діяльності”. Знову ж таки важко остаточно з’ясувати характер та перспективи видозміни статусу одноосібної влади Гетьмана — чи то в бік особистої диктатури із національним забарвленням, чи в бік президентства чи в напрямку конституційної монархії.

У травні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави стверджувала, що “Гетьман не думає стати самодержцем. Назва Гетьман це втілення в історичній національно-українській формі ідеї неза-

¹ І Петен, і де Голль були близькими до ідеології французьких крайньо-правих, зокрема до доктрини Ш.Морраса та його руху “Аксьйон Франсез”, угруповань колишніх фронтовиків зразка “Вогненного хреста” полковника Ля Рока.

лежної вільної України”¹. Не можна не погодитися із думкою Т. Андрусяка² про необхідність розмежовування Української Гетьманської Держави 1918 р. та ідеї Української Дідичної (спадкової) Монархії у формі Гетьманату, яка була вироблена вже в еміграції у 1920-х роках³. Бо дійсно, не П. Скоропадський започаткував в еміграції гетьманський рух — він на звичайних підставах вступив у листопаді 1921 р. до створеного роком раніше В’ячеславом Липинським Українського союзу хліборобів-державників. В свою чергу, Липинський в той час боявся, що Скоропадський “недостить реакційний, що він демократ [...] Він не згоджується стати дідичним гетьманом, а нам потрібна монархія, бо після смерті гетьмана знов почнеться агітація, боротьба партій, т.е. руйнація”⁴. Такі настрої були у колишнього Гетьмана після втрати влади. Це здається дивним, бо що ж йому заважало легко прийняти ці — вже позбавлені реально-політичного втілення — символічні титули? Але Павло Скоропадський був людиною обачною і до квітневого перевороту, і під час владарювання, і згодом. Цю розважливість, що вела до задовгих зволікань, водночас із певним браком диктаторської вдачі (або як пишуть, “брак волі”), найчастіше й закидають Гетьманові його противники та соратники як найбільшу ваду в якості голови держави. Хоча, знову ж таки, мірилом успіху завжди вважається результат, і якби гетьманат тривав би й далі, то коливання Скоропадського сприймалися б лише як прояв “державної мудрості”. Єдине, що можна тут визначити точно, так це те, що Гетьман

¹ Цит. за : Копиленко О. Вказ.праця. — С.20.

² Андрусяк Т. Правові основи української гетьманської держави 1918 року // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. — К., 1993. — С.83-93.

³ Звичайно, це стосується лише оцінок логіки дій та ідей безпосередньо у 1918 р., оскільки спадковість подальшого гетьманського руху та його ідеології від проголошених цінностей Української Держави заперечити не можна. Про гетьманський рух докладніше див. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика (спеціальне число Вісника Київського державного лінгвістичного університету. — Вип. 5. — К., 2000).

⁴ Феденко П. Влада Павла Скоропадського. — Лондон — Мюнхен, 1968. — С.29.

був людиною відповідальною і не покладав в основу своїх дій віру у власну безгрішність.

Г.Папакін, сучасний дослідник доби П.Скоропадського, цілком справедливо зауважив, що “всі доленосні рішення давалися йому важко, після тривалих коливань, коли він запевняв себе, що іншого шляху немає чи, ще гірше, інший шлях означатиме легкодухість, бажання позбутися відповідальності перед іншими”¹.

Таким чином, постає інше питання: що могло б позбавити Павла Скоропадського його періодичної “невпевненості”? Спадає на думку, що, стоячи на чолі держави, він поділяв цей стан непевненості з більшістю українського народу. Якби у нього була більша віра у невідворотність чи просто реальність побудови незалежної української держави, в “об’єктивну закономірність” її постання, говорячи марксистською мовою, то поведінка Гетьмана була би іншою. Він не відчував браку українського патріотизму як такого, — просто Павло Скоропадський став ненавмисною жертвою дійсно об’єктивних чинників формування соціальної і ментальної структури українства.

В останні двадцять років у науковців набули значної популярності ідеї розробки концепцій складання націй Центрально-Східної Європи. Виходячи з цих концепцій (зокрема М.Гроха), можна зауважити неповноту соціальної структури тих “малих націй”, які формувалися в межах багатонаціональних імперій (Австрійської та Російської), тобто: панівні верстви, еліта психологічно “залишали” своє етнічне середовище й переходили на мислення не категоріями “малої нації”, а категоріями імперії. Особливо швидко розчиняються національні риси у містах, — інструментах інтернаціоналізації. Поступово недосформований (в тому сенсі, що не встиг спертися на власну державу) національний організм починає втрачати “органи” — власну аристократію, буржуазію, чиновництво, і залишаються (згадуючи ситуацію в Галичині ХІХ століття), лише “хлопи і попи”. Найпоширенішою стає злука аграрної верстви (як осердя етнічних і мовних стандартів) та національної інтелігенції, яка вийшла з цього ж селянського середовища і яка стає радикальним політичним “збудни-

¹ Папакін Г. Вказ. праця. — С.19.

ком” і селянства, й інших верств. В цій ситуації процес національного відродження відбувається у формі повернення чи навернення до етнічно-національних стереотипів раніше “загублених” соціальних верств. Відбувалося це в результаті поширення націоналістичної (у широкому розумінні) ідеології. Зміна ситуації в Європі дозволяла тим націям, які зберегли або відновили в межах імперій цілісність своєї соціальної структури, утворити доволі міцну державність. Так поставили у 1918 р. незалежна Польща та Чехо-Словаччина. Як це прикладається до нашої проблеми? В українців Російської імперії було більше абстрактних національних ресурсів і потенцій (населення, територія та ін.), ніж у підавстрійських галичан, але набагато менше свободи дій і можливостей для поширення національно-орієнтованої ідеології. Відповідно, на момент кризи і розвалу імперії, що надавало шанс незалежності, ця ідеологія не встигла в належній мірі опанувати ті прошарки суспільства, які були більш консервативні, ніж інтелігенція, і більш здатні до реального державного будівництва. Відповідно, ці верстви за Гетьманату напіврефлекторно відновлювали лад і функціонування державних інститутів, але зміст (сенс) цього процесу (яку, чію державність вони розбудовували) для них часто губився. Одні будували Українську Державу як незалежну Україну, інші — як компромісний крок до єдино-неподільної.

Гетьман міг би уникнути звернень за політичною підтримкою до українських соціалістів, якби його режим мав якусь міцну соціальну базу. Плани П.Скоропадського в цьому напрямку відомі: спірання на дрібних земельних власників-козаків, які б створювали соціальний та військовий ґрунт Гетьманату. Але цю опору ще треба було сформувати, фактично створити внаслідок аграрної реформи та відновлення козацького стану. І на все це, знову ж таки був потрібний і час, і можливості, і люди. Але часу, можливостей і людей було обмаль.

Дмитро Донцов, 1918 рік: нереалізовані консервативні сподівання

...Ми потребуємо блиску, авторитету, старих традицій історичних — коротко: пана на гетьмана, а не якогось провінціального адвоката, не з пенька панка.

Дмитро Донцов, 21 серпня 1918 р.

Практично весь час свого урядування Гетьман П.Скоропадський був у ситуації Діогена, що ходив зі свічкою, промовляючи “Шукаю людину!”. Кадрова проблема Гетьманату була передовсім проблемою браку українських кадрів, бо такої кількості непересічних постатей розбудовників Великої Росії всіх ґатунків Київ не бачив ні до, ні після 1918-го. Враховуючи вищезгадану тезу про соціальну неповноту української нації на момент Визвольних Змагань, проблема Гетьмана стає зрозумілою: мільйони селян, сотні публіцистів і редакторів, поетів і письменників, науковців, тисячі соціалістичних агітаторів — але з ким розбудовувати державні інститути? Адміністративний апарат, МЗС і закордонні представництва, міністерства, правоохоронні служби, регулярне військо? Хто має в них служити? Рідкісним був випадок графа М.Тишкевича, аристократа і визначного дипломата, бо значна частина дворянства мала принаймні подвійну лояльність — до Великої Росії і до своєї рідної Малоросії, або до Великої Польщі і своїх “кресів”. Речником такої лояльності був і сам Павло Скоропадський, в якого поєднувався “загальноправославний менталітет [...] з українським самоусвідомленням та самовизначенням. Це було щось органічне, цілісний сплав, в якому знаходилося місце і російському царю як вищому суверену України згідно Переяславської угоди, і українським гетьманам, причому не лише Івану Скоропадському, але й Івану Мазепі, ненависному для кожного росіянина та малороса-“богданівця”¹. Однак, генерал Скоропадський доволі швид-

¹ Папакін Г. Там само. — С.17.

ко зробив висновки з української ситуації кінця 1917-початку 1918 року, і його конструктивна вдача сперлася на українську складову цього “цілісного сплаву”.

Але... “Одною з головних моїх помилок, — писав згодом Скоропадський, — викликаних тим, що моя поява на посаді Гетьмана відбулася зовсім не планомірно, а майже раптово для мене самого, була та, що перед тим, як брати владу до своїх рук, я не мав людей, з якими б порозумівся, які б поділяли мої переконання, які б довіряли мені, а я цілком їм. [...] Гетьман, перш ніж приступити до виконання своїх обов'язків, по-моєму, мав підшукати собі людей, з числа найбільш відповідних, на посади міністрів, порозумітися з ними по всім корінним питанням і лише тоді йти на діло”¹. Звичайно, перспективи були, але часу і можливостей було обмаль.

Рух лівобережного та правобережного поміщицтва — початкової соціальної підтримки “твердої влади” Гетьманату — до українського політичного табору поступово розгортався вже від початку століття. Можна згадати численні спроби В.Липинського залучити до української справи “українців польської культури” — правобережних, ополячених у попередні століття дідичів, або ж вироблення ним прагматичної концепції “територіального патріотизму” (на відміну від етнічного), яка потенційно розв'язувала б психологічні протиріччя між “землею” і “кров'ю”. Характерною є підтримка Гетьманату з боку Демократичної хліборобської партії (В.Липинський, брати Шемети, М.Міхновський та ін.), яка репрезентувала консервативні, при тому українські, землевласницькі елементи (рідкісне на той час сполучення), — саме ті, яких найбільше потребував Гетьман, але яких, на жаль, ще було обмаль.

Саме до цієї партії приєднався тридцятичотирьохрічний Дмитро Донцов, прибувши з Відня, де у 1917 р. він отримав ступінь доктора права. Яким був Донцов, приїхавши до Києва? — “Це була дуже висока і дуже худа людина, з негарним смаглявим обличчям і густим, чорним, відкинутим назад волоссям. Обличчя вражало своєю нер-

¹ Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995. - С. 139-140.

вовістю, а чорні, живі, колючі очі доповнювали враження. Руки в нього були дуже довгі, як у скрипаля. Отакий собі Паганіні. Мова в нього була надто швидка, — доводилося напружувати увагу, щоб ловити зміст. Він пересипав мову чужоземними цитатами і відразу заімпував мені такою ерудицією”, — згадувала Н.Суровцева¹. Попередній період його діяльності, позначений працею у Союзі Визволення України² та різноманітною публіцистичною роботою, публікаціями з української проблематики в часописах Австро-Угорщини, Німеччини та нейтральних держав. Постаттю в українських колах Донцов був відомою: крім довоєнної діяльності в УСДРП, в петербурзькій українській громаді, в Галичині, співпраці з численними українськими виданнями йому вдалося зайняти в строкатих лавах українських громадських діячів зовсім осібне місце. Його нонконформізм, схильність до темпераментного відстоювання своїх ідей, які часто шокували загал і які виходили за вузькі межі інтелектуальної і політичної моди тодішнього українства, принесли Донцову певну “скандальну” славу. “Він поступово стає відомою постаттю всеросійського політикуму, свого роду метафорою української чужорідності в межах Російської імперії”³. Багатома він сприймався як “еретик” українського руху. Його опозиційність до пануючого в українському русі соціалістичного і демократичного дискурсу одразу відчувається по поверненні в Україну: “Коли б я хотів робити кар’єру, вистарчило б мені по приїзді до Києва в березні [1918 р.], зголоситися до соціалістів. З цією маркою дуже легко було зробити кар’єру або міністеріяльну, або дипломатичну. Рабські душі не можуть зрозуміти, що люди незалежні можуть знайти себе без демократичних метод запобігання та інтриг”⁴. Співпраця з консерваторами-

¹ Суровцева Н. Спогади. — К., 1996. Цит. за: Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. — С.15.

² Докладніше про діяльність Д. Донцова у СВУ див. Срібняк І. Полонені вояки-українці царської армії в Німеччині та Австро-Угорщині в часі Першої світової війни і формування українських військових частин. Дис. ... доктора УВУ. Мюнхен, 1996.

³ Квіт С. Там само. — С.13.

⁴ 22 липня 1918 р.

“хліборобами” дозволяла йому з більшим психологічним комфортом дотримуватися своєї “окремої” позиції. Донцов: “Коли я вернув в березні сюди, побачив, що з тими людьми — з соціялістами і демократами — мене ніщо не вяже. Скорше міг знайти спільну мову з Скоропадським, Липинським, Шеметами, Міхновським, Біленьким. Мабуть тому, що я, як і вони, вийшов з того самого, поміщицького середовища”¹.

П.Скоропадський писав у “Спогадах” про цю партію: “В сенсі же програми внутрішньої політики, була вповні прийнятна. Головним чином мала успіх у Полтавській губернії, була нечисленною, але відіграла, завдяки своїй згуртованості, велику роль в справі скинення Ради. Вона перша нанесла їй серйозний удар.”² Тобто політична орієнтація Дмитра Донцова навесні 1918 р. об’єктивно штовхала його до щирої та енергійної співпраці з Гетьманом.

З іншого боку, описана нами ситуація браку українських кадрів так само об’єктивно штовхала П.Скоропадського до призначення “хліборобів” на відповідальні посади. Особливе значення мала загальна культура, ґрунтовна освіта, знання мов, — особливо німецької, бо гетьманська адміністрація була в постійному контакті з службами німецьких та австрійських союзників. За цих умов обійти увагою особу Донцова було б дуже важко. Хоча він і стверджував, що не зовсім розуміє, “чим міг збудити довіря Скоропадського. Посту, який мені дав (пресова служба) не шукав”³, проте на це Гетьмана могла штовхнути проста логіка: Донцов — консерватор в політиці (поки що), член лояльного політичного руху, відомий журналіст, професійний правник, останні чотири роки провів в Австро-Угорщині, прекрасно знає німецьку мову. Що ще треба для директора Української Телеграфної Агенції? І це в умовах, коли П.Скоропадський писав: “Ми страждали від браку людей, що намагалися б досягти чогось більшого, все якась дрібнота, головним чином, що прагнула, щоб ніхто не порушував її спокую, а вже ж коли треба діяти, то лише для того, щоб якось безпечно

¹ 27 вересня 1918 р.

² Скоропадський П. Спогади. — С.129.

³ 1 червня 1918 р.

спекульнути для свого міщанського добробуту”¹. У липні, майже через три місяці після перевороту, ця проблема залишалась такою ж гострою, як і раніше: “...під час авдієнції в палацовім парку, зденерований, питався мене гетьман: — Ну, де є ті українці? Ну дайте їх мені! Таких, як мені треба, з якими я міг би говорити і працювати! Де вони є?”².

Враження самого Донцова від особи Скоропадського, ще до того, як той став Гетьманом, були цілком позитивні: “Зробив на мене дуже гарне вражіння. Інтелігентне чоло, такі ж очі, стриманий темперамент. Говорили про політику, про партію, про пресу. Зійшлися на різкім осуді “ес.-ерів”, які тоді були горою в Центральній Раді та в її уряді. Генерал питався, чи багато серед українців “таких як Ви”, просив заходити. Я приходив до нього, коли він мешкав на Хрещатику. По перевороті бував у нього сам і з Шеметом. В травні прислав по мене своє авто і запропонував співпрацю з новим режимом (справа преси)”³. В свою чергу Гетьман писав: “Познайомився я з таким собі Донцовим. Він погодився зі мною, що лише з соціалістичними партіями нічого не зробиш. Він непогано писав у “Новій Раді”, і всі його статті мені сподобались. Згодом я призначив його начальником Українського прес-бюро”⁴.

Донцов був не лише цілком придатним для отриманої посади, але й, судячи з його щоденника (документа приватного, в якому проявлялася і згода, і опозиційність), був у більшості питань однодумцем Гетьмана⁵. Це яскраво демонструють перші, відбиті у нотатках, враження від нової роботи та ознайомлення з безпосереднім процесом керівництва країною “в тім домі божевільних, в який обернула Київ і Україну політика Центральної ради”⁶.

¹ Скоропадський П. Спогади. — С.131.

² 11 липня 1918 р.

³ 22 липня 1918 р.

⁴ Скоропадський П. Спогади. — С.129.

⁵ Навіть, можливо, пророчим однодумцем, бо політичні і державні ідеї Донцова у 1918 р. були попереду уявлення Гетьмана, але майже цілком відповідали тим позиціям, на які став Скоропадський потім, в еміграції (коли вже сам Донцов від них відійшов на користь більшого радикалізму).

⁶ 21 червня 1918 р.

Одразу проявилися їхні спільні погляди на методи авторитарного керівництва: “[Гетьман] незадоволений був з Ради Міністрів, яка заповолі йому працює: “Я б усе робив без неї, звичайними приказами”. — “Або просто телефонічно” — вставив я... Зрештою це не була іронія з моєї сторони: я відчував, що тепер, — нерішена ще війна, змора большевизму над нами, — треба ділати страшно скоро і рішуче, власне декретами”¹. Так само й у питанні нестачі кваліфікованих фахівців (“В Міністерстві Закордонних Справ попризначувано людей, які не орієнтуються в справах. Многі не розуміють правничої мови”²) або ж у питанні офіційно негативної, але індивідуально зацікавленої позиції українських діячів щодо співпраці з новим режимом (“Коли я, після перевороту, по розмові з гетьманом, приніс офіційні запити — представникам наших партій, — прийти до гетьманського палацу на нараду, відмовилися. Потім, поодиночки ходили до нього на аудієнції”³). Певно, що він цілком поділяє кпини Гетьмана на їх адресу: “Гнівається на наших лівих партійців. Каже, що хоче збудувати Україну — “на злість українцям”. На соціалістичних партійців був особливо лихий. Казав: “Всі вони хочуть бути міністрами! Ну, посудіть самі, чи вони надаються на це? Дехто — може. Напр[иклад], С. Шелухіна я хотів зробити міністром, але решта? Вони звикли до театру, та ж ціле українство виросло на театрі! Їм важна не суть, а форма. Якби я так вийшов перед ними з якимсь отаким пером на шапці (він зробив жест рукою) — все було б гаразд”⁴.

Згодом, маючи вже позаду гіркий досвід 1918-го, Гетьман не забув своїх театральних аналогій: “Всі генерації нинішніх українських діячів виховані на театрі, звідки пішли любов до усілякої театральності та захоплення не стільки сутністю справи, скільки її зовнішньою формою. Наприклад, багато українців дійсно вважали, що з оголошенням у Центральній Раді самостійної України Українська держава є доконаним фактом. Для них українська вивіска була вже чимось, що

¹ 3 червня 1918 р.

² 4 червня 1918 р.

³ 11 червня 1918 р.

⁴ 20 червня 1918 р.

вони вважали непорушним”¹. Хід подій 1917-1920 рр. занадто прикро підтвердив ці слова. В цьому сенсі консерватори зразка Донцова та “хліборобів” були набагато більше конструктивними. Ставлення Гетьмана та Донцова до перспектив культурних стосунків з Росією в низці аспектів не мало принципових відмінностей, незважаючи на давню “русофобію” Донцова і “русофілство” Скоропадського. “Не знаю, може колись зайде мова про якесь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді, як свою культуру розівемо. Це річ хіба наших дітей, і внуків”², — зауважував Гетьман в розмові з Донцовим. І додавав в “Спогадах”, що “навіть в колах університету Св. Володимира була така думка, що тепер слід підтягнутися, оскільки все те українство, яке раніше було, - це була оперетка, а тепер воно йде вглиб. Я особисто сповідую в цьому відношенні повну свободу. Нехай буде боротьба двох культур, це область, де насильства непотрібно”³.

В часи своєї співпраці з гетьманським урядом Донцов також повністю поділяв соціальну орієнтацію політики Скоропадського, який хотів бачити Україну, “вкриту лише одними дрібними, високопродуктивними, власними господарствами, що продають буряк цукровим заводам, що вже всі стали акціонерними, причому заводи повинні були мати й частку капіталу у дрібних акціях, щоб більш статечні й культурні хлібороби-власники могли їх придбати”⁴. В перспективі соціальною базою Гетьманату мав стати прошарок дрібних та середніх земельних власників, які мали утворити відроджений козацький стан⁵, національно свідомий та економічно міцний. Реалістично дивлячись на швидкоплинну політичну ситуацію, Донцов постійно на сторінках щоденника опікується проблемою того, що Гетьман “завісає

¹ Скоропадський П. Спогади. — С.134.

² 22 серпня 1918 р.

³ Скоропадський П. Спогади. — С.134.

⁴ Там само. — С.137.

⁵ Про плани відродження козацтва докладніше див. Лободаєв В. Спроба відродження козацтва за часів правління Гетьмана П.Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. — С.258-263; його ж. Українське Вільне козацтво (1917-1918). Дис. ... канд.іст.наук. — К., 2001.

в повітрі” (“Від нього вже починають відвертатися його підпора — великі землевласники, а симпатії дрібних хліборобів режим, здається, ще не здобув”¹), але концептуально його ідеї щодо “підпирання” Української Держави не відрізнялись від поглядів Скоропадського. “Говорили — я з гетьманом — про аграрну справу. Він скаржився на великих земельних власників, які не від того, щоб його скинути. Хочє створити, властиво, зорганізувати, в міцну силу середню, а навіть дрібну земельну власність”².

Проте хід подій літа-початку осені 1918-го показав, на думку Донцова, що Скоропадський перестав встигати за подіями. Треба було поспішати з низкою заходів, щоб досягти стабілізації режиму. Передовсім, це аграрна реформа, справа утворення армії, зміна кабінету на більш дієвий. Однак, тут важко судити, чи це зволікання було результатом коливань Гетьмана, змушеного реагувати на позиції, вагу і ставлення абсолютно протилежних за своїми орієнтирами політичних сил (українські соціалісти, хлібороби, проросійські кола, німці, поміщицтво, збунтоване селянство) чи результатом протидії німців та австрійців (зокрема у військовому питанні). У щоденнику Донцова з’являються більш сумні констатації: “Положення гетьмана трагічне” (18 липня); “Шкода, що гетьман не має сильнішої волі. Бо відважний він є” (1 серпня); “Боюся, що [гетьман] не здає собі справи з ваги години. Кажє, що на рішення потребує часу. [...] Я говорив йому, що важиться не лише доля України і гетьманства, але й його особиста” (15 жовтня). Вказуючи, що програма Гетьмана принципово протягом весни-літа не змінилася, Донцов, спираючись на свій розвинений політичний інстинкт, побоювався, що зволікання стануть згубними для Гетьмана і Української Держави. Проте цей погляд аж ніяк не штовхав його до думок про можливість заміни Скоропадського кимось іншим або про повернення до парламентарного режиму (він лише радив Гетьману утворити якийсь “Передпарламент”, щоб дати лівим виговоритися). В кінці літа в щоденнику з’являється вельми характерний запис, який відображає елітаристські уявлення Донцова

¹ 26 червня 1918 р.

² 11 липня 1918 р.

про належний “стиль” української влади: “Казав Шаповал, що — чого ж? — він за гетьмана, тільки за виборного, ось наприклад за ... І він назвав двох демократичних політиків. Я вийшов з себе і кричав йому, що ми потребуємо блиску, авторитету, старих традицій історичних — коротко: пана на гетьмана, а не якогось провінційального адвоката, не з пенька панка. Сказав йому, що в тій руїні, в якій опинилася Україна, винні соціялісти, а спеціально його партія”¹. Але становище Гетьманату погіршувалося, що дало привід соціалістам порадити Донцову “реабілітуватися перед суспільством”. Проте в жовтні, окрім властивого йому небажання “реабілітуватися” взагалі, у нього ще не було принципових приводів відійти від Скоропадського. Осінні нотатки свідчать, що часу на писання щоденника у Донцова залишалося все менше — записи рідшають і стають коротшими. Певно, ситуація змушувала його аналізувати вірність своєї позиції, ставлення до Гетьмана. Ось чому він починає часто звертатися у щоденнику до подій, що відбувались весною, — знайомства з Гетьманом, симпатій до “хліборобів”.

В середині жовтня настає криза у стосунках Донцова зі Скоропадським. 18 жовтня бесіда з Гетьманом вже ведеться “в тоні останньої перестороги”, а 22 жовтня з’являється лаконічний запис про “відхід від гетьмана”, — мабуть в психологічному сенсі — втрата сподівань на те, що надалі вийде щось на краще, — бо офіційно посаду Донцов не залишив і продовжував виконувати свої службові обов’язки. В самого Гетьмана, за спогляданнями Донцова, криза явно відчувалася на початку листопада, коли революції в Німеччині та Австро-Угорщині позбавили його реальної військової підтримки союзників, а країни Антанти недооцінили соціально-стабілізуючий характер влади Скоропадського в умовах боротьби з більшовизмом і відмовилися вступити з ним у приятні стосунки, вважаючи за “німецьку маріонетку”. Уряд Гетьмана опинився наодинці із ворожим селянством, українськими лівими партіями, які перетягували на свій бік симпатії галицьких січовиків і мали невдовзі утворити Директорію, та російськими монархістами, які відчули підтримку Антанти на користь

¹ 21 серпня 1918 р.

загальноросійській справі. “8-го був в паладі у гетьмана. Це лише його тінь. Говорить і ділає так, наче б завтра мав перестати бути гетьманом. Він одержав відомості, що антанта зле ставиться до нас. [...] Я зрозумів, що він мав дістати щось невтішне щодо своєї особи. [...] Хвиля мусить змити його. А шкода!”¹.

Остаточню крапку над “і” в їх стосунках і в долі Гетьманату розставила Федеративна грамота Гетьмана² і раптом (чи все ж не раптом?) надзвичайно швидкий перебіг подій середини листопада: “Ці чотири дні... найстрашніші за весь час, коли я роблю ці нотатки. “Федеративна” грамота гетьмана (“дорога всім нам Росія”) і виступ Директорії... Все зірвалося з ланцюгів — арешти, російські добровольці, які підняли голову, Коновалець, Біла Церква, Петлюра, Фастів, Харків, — Болбочан, непевність в гетьманських кругах. [...] Перестав ходити до бюро, і не ночував дома. По проголошенню федерації уважав свої відносини до гетьманського уряду за зірвані”³.

Принциповість ставлення Донцова до питання федерації з Росією зрозуміла: його позиція в російському питанні була завжди однозначною, і в даній ситуації це вже, певно, позбавило його від моральних зобов’язань до режиму і його голови. Не варто вважати, що Донцов просто кинув у скрутну хвилину Гетьмана, з яким був одностороннім і від якого отримав свою посаду. Хоч П.Скоропадський і образився на Донцова за критику, але для одного з них питання федерації було ситуативним політичним ходом, який міг мати тимчасовий характер і який в політико-правних оцінках залишається доволі двозначним, а для іншого — питання принципу. До того ж Донцов пішов від Гетьмана, а не до когось, наприклад, до Директорії, від якої не міг чекати завеликих симпатій.

Подальші записи щоденника — уривчасті, емоційні фрагменти, які невпинно показують кризу і занепад української влади: “безлад”, “прострація”, “вакханалія”, “божевілля”. Втрачені сподівання. Етапи

¹ 10 листопада 1918 р.

² Аналіз цієї федерації докладніше див. Пеленський Я. Передмова // Скоропадський П. Спогади.

³ 18 листопада 1918 р.

падіння в короткому викладі:

— “Переверот? Бонапартизм? Еміграція нова? Що лишається?” (21 грудня).

— “Здається, що цілий світ провалюється в безодню, і ми з ним” (22 грудня).

— “Агонія. Хочу виїздити з паризькою місією” (4 січня).

На периферії нотаток — сумні і водночас смішні замальовки серед загального хаосу: “Останню ніч, перед вступом війська Директорії до Києва, ночував я в одного професора колегії Галагана. Спав в одній кімнаті з якимсь, як пізніше виявилось, добровольцем. Я ховався перед тим режимом, який був ще нині, він — перед тим, що мав прийти завтра”¹.

То чим же стали події 1918-го року для Дмитра Донцова? Багато в чому він сам відповідає на це запитання у вступі та післямові до свого щоденника. Даючи загальну оцінку подіям того часу, Донцов намагається проаналізувати своє ставлення до Гетьмана та Гетьманату і практично ніяк не заперечує ті настрої, аргументи та очікування, які можна прослідкувати в його нотатках. Високо оцінюючи особисті якості Павла Скоропадського як державного діяча, військовика, людину, що має “політичну відвагу”, Донцов сподівався, що за Гетьмана вдасться створити нову провідну верству — національну еліту, заспокоїти село і створити таким чином соціальну підпору в боротьбі проти більшовизму, розбудувати національну армію. “Це не була утопія”, — писав Донцов у 1954 році, — “проте встояти гетьманові не пощастило.” Він справедливо вказує, що Гетьманат впав не без грубих помилок самого гетьманського уряду, в результаті протидії українських соціалістичних партій і “малоросійсько-дворянських кіл”, та знову ж таки — знову і знову! — через брак часу. Федеративна грамота — привід для власне розриву — стала для Донцова фактом того, що Павло Скоропадський перестав бути Гетьманом. Хоча відійшов він від нього “з жалем”.

¹ 21 грудня 1918 р.

“Вихованці” Гетьманату Скоропадського

Звісно, що виразно консервативні настанови “хліборобів” та Донцова не дозволили досягти якогось консенсусу з Директорією в сенсі утворення хоч би “тіні гетьманщини” у формі військової диктатури, бо цей колективний орган в той час (взимку 1918-1919 рр.) все більше й більше рухався вліво. Хоча зрештою все пройшло за сценарієм “від влади п’ятьох до диктатури одного”¹.

Міркування Донцова про долю його стосунків із Гетьманом та гетьманцями у 1918 році та пізніше в еміграції показують, як багато спільного було в цінностях та ідейних настановах українських консерваторів тих років. Суперечки, які розпочалися після “Федерації” листопада 1918 р. мали, зрештою, в своїй основі ідеологічні нюанси: підтримувати в принципі можливість перспективи якогось союзу України і Росії чи ні (до речі, сам Скоропадський потім визнав Федерацію своєю помилкою); має “український Бонапарт” походити з конкретного історичного роду, — тобто бути спадковим монархом, — чи це має бути харизматичний лідер, який своєю волею і вдачею виборів право очолити національну провідну верству; шлях до розбудови нації веде через постання держави, чи навпаки, через державу до нації; що є питанням тактики, а що є питанням засадничих принципів. Однак, в тих історичних умовах все це ставало питанням суто теоретичним, а вагомість конфлікту цих контраверсійних тлумачень українських політичних реалій і перспектив можна оцінювати по-різному, з огляду на конкретну історичну ситуацію.

Показником ідейної близькості з українськими консерваторами були запрошення на адресу Донцова вступити до лав гетьманського руху на початку 1920-х. Загальні цінності, постульовані в націоналістичній доктрині Донцова у 1920-1930-ті роки, якщо відійти від спірних питань політичної методології та теорії, в принципі не суперечать ідеям, відстоюваним в доктрині українського монархізму і

¹ За назвою однієї з останніх вдалих робіт по добі Директорії: Яблонський В. Від влади п’ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. - К., 2001.

консерватизму В.Липинського — історична традиція, елітаризм, волюнтаризм, містицизм, одноосібна влада, державність, нація.

І Донцов, і Липинський, і Скоропадський на межі 20-х і 30-х років опинилися в різних політичних угрупованнях української еміграції і можна прослідкувати певні закономірності в їхній долі: Липинський, створивши гетьманський рух, вступив потім в конфлікт з колишнім Гетьманом, відійшов від нього, але доктрина його при тому й надалі залишилася доктриною гетьманців¹ — аж до Другої світової війни і після; так само і Донцов, віддавши ще раз належне практичній політиці з галицькими “загравістами”, став просто ідеологом українського націоналізму, віддавши реалізацію своїх ідей у руки Є.Коновальця та С.Бандери. Ідеї і Липинського, і Донцова захопили українську молодь в еміграції, в діаспорі, в Галичині, хоча більший розголос і вплив, звісно, мали ідеї Донцова, опанувавши більшу частину післявоєнного позарадянського українського політичного простору.

Втім, безперечно, що і український консерватизм, і український інтегральний націоналізм коріняться у переживаннях, враженнях і досвіді Гетьманату 1918 року, якому ми зобов’язані появою цих двох вагомих версій українського “вірую”. Тому, видається, що публікація щоденника Дмитра Донцова, присвяченого подіям 1918 року в Києві, — далеко не останній крок у нашому постійному звертанні до тих буремних років, які набагато десятиліть визначили історичну долю України.

Політична ситуація сьогодення, як і всіх останніх років, в ідеологічному сенсі дещо непевна, і майбутнє, мабуть, дасть нам нові приклади тлумачення і застосування ідейної спадщини провідних українських ідеологів.

Кирило Галушко,
кандидат історичних наук

¹ Невеличка група прибічників Липинського — Братство українських класократів, монархістів, гетьманців — проіснувала недовго, бо офіційний розрив із Скоропадським відбувся у 1930 р., а у 1931 р. Липинський помер.

Aug 26 1918

ВСТУП

Ця книга — не спогади. Це — щокількаденні записки, роблені похапцем, часто вночі, в 1918 році в Києві, про зустрічі, епізоди, події та акції політичного характеру — чисто випадково збережені до цього часу (замітки неполітичного характеру знищено). Це доривочні фрагменти, написані, подекуди телеграфним стилем, бо на детальний опис не дозволив скажений темп тодішнього життя. Тим не менше автор думає, що ці замітки не позбавлені деякої вартости, бодай як спостереження свідка, а іноді й учасника подій вікопомного бурхливого 1918 року; з його цікавими постатями, з його блискавичними змінами; з боротьбою на життя і смерть ріжних національних і політичних сил, з напружено-тривожним, повним несподіванок повітрям тодішнього Києва, столиці зненацька збудженої в вогні революції і війни до самодержавного життя зі свого столітнього сну України.

Старі й молоді "статечні" громадяне, що любуються в "безсторонніх об'єктивних" описах подій, найліпше цієї книги не читають. Бо писана вона, очевидно, "суб'єктивно", дебто з особистої точки погляду автора; з точки погляду його власної оцінки політичних партій, подій і дієвих осіб драми.

Деякі, не завжди ясні для сучасного читача, згадки про факти і особи, пояснено в примітках у кінці книги.

Прибув я до Києва, з першої своєї еміграції, в кінці березня 1918 року, за Центральної Ради*, місяць з чимсь перед гетьманським переворотом, коли німецькі й українські відділи ще билися на наших північних границях, очищуючи Україну від московських банд.

Записки мої починаються з днем 29 травня 1918 р. і кінчаються 9 січня 1919 р., кілька днів перед моїм виїздом з Києва (з додатком записок під час мого переїзду через Галичину і Відень).

Стара царська командна верхівка і в імперії, і на Україні була тоді вже своїх впливів позбавлена. Та ж, яка думала прийти їй на зміну, ліберальна соціалістична, була усунута на бік большевиками в Московщині і Центральною Радою на Україні. Але сили царської і

* див. примітки на с.179

ліберально-соціалістичної Росії не були ще розгромлені ні в імперії, ні на Україні. Будучи зайдами, меншстю на нашій землі, москалі (і жи-ди) звикли себе уважати за командну касту на Україні. Захитані в своїм упривілейованім становищі в політиці, в церкві, адміністрації, чи в промислі й торгівлі, чи в пресі, дивилися вони з кепсько-укритою злобою на державне відродження України. Всіма своїми симпатіями тягнули не до Києва, а до Петербурга й Москви. Кажучи теперішнім політичним жаргоном, з того середовища рекрутувалася 5-та колона Москви в містах і містечках України. Важкою колодою на шляху до незалежності нації лягла ця 5-та колона в 1918 р. і в наступних роках.

Широкі (не провідницькі!) верстви автохтонної людності України — це були: або "малороси", національно інертні, пасивні, готові піти за всякою справжньою силою, або була це селянська стихія, менше або більше політично свідомо, але органічно й традиційно національна. Стихія, в якій навіть її вороги, москалі Бражньов або Антонов-Овсеєнко*, чи поляки, як Коссак-Щудька або Дунін-Козіцька, свідки тих подій, — бачили величезну неспожиту енергію, одчайдушне завзяття, сильно вкорінене почуття справедливості, розмах, широкий жест; стихія, повна душевної шляхетності і героїзму, страшна в своїй помсті за зневагу і кривду; обдарована усіми прикметами, що їх праві і ліві швейки так гупо зневажають як осоружний їм "дух анархічного степу", а москалі — як "бандитизм".

Стихія ця — з якої найкращих верств завше готовий був спалахнути невмирущий вогонь козацтва, гарячим відблиском світилась в творах Руданського, Стороженка і, очевидно, Шевченка; стихія, прив'язана до своєї віри, звичаїв, землі, ворожа до зайдів визискувачів, готова при сприятливій нагоді повстати новою Хмельниччиною, чекаючи тільки, як кожда маса, кличів і формул, які дали б її енергії мету, напрям і форму. І — новітніх хмельничан.

Цього не дала розбудженій національній стихії ліберально-соціалістична інтелігенція українська, яка в 1917 р. задумала ту стихію очолити. Інтелігенція та мріяла здобувати права України не силою, а — (під час революції!) — легальним шляхом переговорів з "брат-

* див. примітки на с.179

ньою російською демократією", за яку вони, антимілітаристи, послали вмирати українців-воjakів під час офензиви Керенського¹. Інтелігенція та кликала боротися не за стародавній, приватновласницький уклад нашого села, а за антинаціональний соціалізм. Не за національний ідеал державности, проти метрополії, а за спільний зі співзвучними партіями російськими соціальний ідеал; за провінційальне самоврядування в межах імперії. Всі тодішні соціалістичні і демократичні партії українські п'ятували ідею державної самостійности як глупу авантуру, а боротьбу за державність — як шкідливий мілітаризм.

Жорстокий біг подій поставив ту інтелігенцію перед несподіваним для неї фактом: що російська революція і революція українська були явища собі ворожі; що боротьба між ними неминуча, та що йде не про соціальну, міжкласову, а про політичну, міжнаціональну боротьбу. Тоді соціалістичний провід почав наспіх організовувати цю накинута йому боротьбу, ідейно до того не підготований.

Розбита червоною Москвою демократична Центральна Рада, покликавши собі на допомогу армії кайзера Вільгельма, знов стала українським урядом.

Таку ситуацію застав я, вернувши до Києва, в березні 1918 року. В партіях була тоді мішанина ріжнородних елементів. Самостійники, які видвигнули цікаву постать Отаманівського, чомусь, в догоду моді, прибрали назву "соціалістів-самістійників"* . Соціалістичну наліпку взяли для своєї партії і "федералісти" С.Єфремова.* Натомісць до партії "ес-ерів**", в перші місяці революції, пристало досить "самостійницької молоді, що держалася національно-політичної ідеології Донцова" (Д о м а н с ь к и й, "Боротьба українського народу за волю", Вінніпег). До жадної з цих партій, як і до своїх колишніх партійних товаришів з Укр. Соц.-Демократії***, я не приступив, бо з соціалістами я порвав ще на еміграції. Ми вже перед війною поборю-

¹ "офензива Керенського" — останній наступ російської армії у Першій світовій війні. Розпочався 18 червня 1917 р., але глибокого прориву фронту досягти не вдалося, і мета наступу — захоплення Львова — не була реалізована.

* див. примітки на с.179-181

вали себе взаємно. Точками розходження були: моє негативне відношення до російської культури та до усякої, старої чи нової, Росії. Мое вороже до тих партій наставлення скріпилося від того безладу, повного браку державної езекутиви і ясної ідеї політичної, які я побачив, зразу ж по повороті на Україну, під урядом Центральної Ради.

Я приступив до заложеної М. і С. Шеметами*, В. Липинським* і М. Міхновським* партії "Хліборобів-демократів"*, яка, всупереч назві, була партією консервативною, а крім того, ворожою до соціалізму і до політики Центральної Ради. Її самостійницький характер забезпечувала особа М. Міхновського, якого "Самостійна Україна", на мене, ще молодого студента, зробила незатертий вплив. Лучило мене тоді з чоловічими людьми тої партії ще й спільне соціальне середовище, з якого ми вийшли, середовище поміщицьке-землевласницьке. Мені усміхалась ідея зробити з цієї партії гравітаційний осередок, до якого можна було б притягти близькі нам відламки з інших партій.

Коли, хутко по перевороті 29 квітня, покликав мене гетьман до співпраці, я зразу відгукнувся на це.

Що мене до цього спонукало? Передусім, сама особа гетьмана Павла. На тлі сірої штандартности і безбарвности демосоціалістичного провідництва, П.Скоропадський* був індивідуальністю. Дальше, він посідав прикмети, яких бракувало центрально-радянцям: мав в собі живчик владоловства і звичку командування. Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовиком. Нарешті, мав політичну відвагу, бо стаючи гетьманом самостійної України, він зражував собі всю ту російсько-монархічну касту, до якої належав.

Що він був "царським генералом", — мене не зражало. Були царськими генералами або полковниками і центрально-радянські вищі офіцери, Юнаків, Греков*, Сальський, Омелянович-Павленко, Росіневич, Безручко та інші.

Ці останні, як і Скоропадський (якому одначе одному це закидали), теж перед революцією не брали участі в українським

* див. примітки на с.181-184

національним русі. Але я знав, що гетьман на фронті ще в 1917 р. почав українізувати свої частини і творити Вільне Козацтво*. Знав я і те, що ще в корпусі Пажів, за свідомством його колег, він мріяв про будівлю і думав стати колись гетьманом України.

Переходячи від моментів особистого характеру до політичних, я пристав до гетьмана тому, що хотів бачити в нім нашого Бонапарта. Мало щось подібного положення революційної України перед переворотом гетьманським до положення революційної Франції перед переворотом 18-го брюмера Бонапарта. І там, і у нас по упадку монархії новий, революційний провід допровадив країну до анархії, з якої її вивести могла тільки чиясь тверда рука.

Бонапартові удалося: розгромити зовнішніх ворогів, спираючись на армію, завести лад в середині держави, привернути права церкви, забезпечити деякі безповоротні, нескраїнні, здобутки революції, — створення свobodного міцного селянського стану і знищення станових привілеїв феодального панства, приборкати ворогів нового ладу, як лівих (якобінців і соціалістів), так і правих (сторонників монархії), і створити нову правлячу верству (аристократію) країни зі сплаву антагоністичних елементів, коли то перший консул засадив до одного столу і якобінців, і роялістів.

Щось подібне доконав гетьман Богдан, який з шляхтичів Кричевських і Виговських (тих "польських генералів") з одного боку, а з другого з вовгурівців і Джеджаліїв, створив оту "вельможну громаду", за виразом Шевченка, "козацького панства", яка більш, як сто літ правила Україною. Тримав з Богданом і народ, "чернь", як тоді говорили, якої він не відступався і яку звав своєю "правою рукою" — не головою, бо нею був він сам, а власне, рукою, якою його голова двигала. Зробити щось подібне серед подекуди аналогічних обставин могло спокусити і гетьмана. Під час 2-ої світової війни, на еміграції, одних моїх знайомих, прибулих з Румунії, гетьман розпитувався: "А як там генерал Антонеску? Чи з нього вийде Бонапарт"? І додав: "Бо я тепер вірю тільки в генералів і в Бонапартів"...

Створити ту нову провідну верству в 1918 р. на Україні вигля-

* див. примітки на с.185

ди були. Многі "малороси" і члени "малоросійського дворянства" (хоч і зизували на білий Петербург, як французькі роялісти на Лондон і Кобленц) могли би пристати до гетьманського режиму, бачучи упадок своєї дотеперішньої підпори — царату, а знаходячи в гетьманаті, хоч би за ціну втрат соціальних привілеїв, силу, яка б ухоронила їх та країну від большевизму і запровадила б у ній лад. Провідні (не скрайно ліві!) національно-українські верстви можна було б з'єднати твердим стоянням під прапором державної самостійності і послідовним переведенням національно-культурної реукраїнізації московщеної доти України. Законне, але негайне переведення революції земельних відносин заспокоїло б розрушене село, зробивши з нього основний бастион проти большевизму ззовні, з Московщини і зсередини, зі сторони 5-ої колони в містах і в містечках. Головною ж передумовою успіху подібного пляну було створення сильної національної армії.

Це не була утопія. Праві національні українські кола ("хлібороби-демократи" та деякі інші, демократичні "ес-ефи"), деякі видатні особистости з тих правих і поміркованих кругів (Д.Дорошенко*, С.Шелухин*, П.Дорошенко*, Д.Маркович, В.Науменко*, В.Леонтович* та інші) приєднувалися до гетьманського режиму. Приєдналися до нього й галицькі січовики, колишня підпора Центральної Ради. Вступили на гетьманську службу і многі з бувших високих старшин царської армії, з яких не один (як полковник Мішковський і Сливинський*) без застережень стали на плятформу самостійництва.

Але встоятися гетьманові не пощастило. Не повних шість місяців минуло від 29 квітня, коли неминуча і близька воєнна програма Центральних Держав стала ясною всім. За такий короткий час створити національну армію не вдалося, бо німці теж кидали колоди під ноги в цій найважливішій справі.

З моментом, коли становище німецько-австро-угорських армій на всіх фронтах війни захиталося і ясною стала близька перемога Антанти, союзнички білої Росії, — малоросійсько-дворянські круги з оточення гетьмана, зараз же повернули до своєї проросійської орієнтації, намагаючись потягти за собою і гетьмана. Обернулися ак-

* див. примітки на с.186-187

тивно проти нього і ліві, соціалістичні українські партії, які так само вірили в червону Росію, як свою союзничку, як вірили в білу Росію нащадки колишнього панства козацького. Гетьманат впав. Очевидно, не без грубих помилок самого гетьманського уряду (про що багато в моїх записках), серед яких найфатальнішою помилкою була грамота про федерацію з Росією. За таку помилку уважав її пізніше і сам гетьман Павло.

З тим моментом я особисто зірвав з гетьманським режимом. Демо-соціалістичні круги ненавиділи гетьмана за те, що він с т а в гетьманом самостійної України, я ж відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він п е р е с т а в ним бути.

З Директорією Винниченка* я не міг, очевидно, знайти спільної мови. По кількох невдалих спробах нашої партії привернути хоч тінь гетьманщини у формі військової диктатури, я виїхав за кордон. Про моє дальше відношення до гетьмана, гетьманців на еміграції, та до інших політичних груп, — коротко в післяслові.

Не зважаючи на ідейну невикристалізованість самостійницького руху тих часів, на духову й політичну непідготованість обох верств очолити той рух, — верстви нащадків панства козацького і верстви народницько-соціалістичної інтелігенції, доба та видвигнула кілька безперечно цікавих індивідуальностей (П.Скоропадський, С.Петлюра*, М.Міхновський, П.Болбочан*, Натіїв*, М.Омелян-вич-Павленко, Є.Коновалець*, Ю.Тютюнник, В.Вишиваний* та інші). Стихія ж народня, яку "приспали злії люди" і "обікравши" з її найкращих традицій, збудили "в вогні" війни і революції, виявила таку величезну силу, таку безстрашність і героїзм, що роки 1917-22, mimo часової невдачі національної революції, лишаться незбитим доказом остаточного її триумфу.

До одного з її фрагментів, до 1918 р., відносяться мої записки.

* див. примітки на с.187-190

Велика печатка Української Держави
Гетьмана П.Скоропадського

РІК 1918, КИЇВ

29 травня.

О 7-ій год. у гетьмана, у палаці. Нарікав на партійців наших, які "все саботують". Знову поясняв мені цілі своєї політики. Питався, яке я маю вражіння: чи йде до українізації, чи до русифікації? Я відповів, що, здається, не йде до того, що є заміром гетьмана. Це, мабуть, так і є. Нарікав на німців. Дав йому ще одну свою статтю в "Новій Раді" про справу Криму. (Який німці збираються відкряти від України).

При виході перейняв мене Палтов* (віце-міністр закордонних справ). Дуже мною опікується. Тим разом говорив зі мною не поросійськи, а по-польськи. Типовий вигляд "Юго-западного края". Палтов робить все: організує пресові бюро, призначає архиереїв, виводить новий однострій для армії. Крім того, безнастанно в розмовах з німцями. Коли в передпокою над сходами, де сидять Крига і Кочубей, гетьманські ад'ютанти, дзвонить телефон, дуже часто людина, з якою жадають розмови, є "ексцеленц фон Пальтов"¹. Ніхто б не припускав, що цей веселий, метушливий чоловік з округлим обличчям і з "цвікером" на носі, має стільки енергії.

Був у Дорошенка О.Шульгин* (був. міністр Центральної Ради). Хоче їхати з дипломатичною місією до неутральних країн. Не знає, як на це подивляться німці.

30-го травня.

Перейняв У. Т. А. (Українська Телегр. Агенція) від Дивіна. Вчора радився мене Міхновський. Йому робить гетьман пропозицію вступити до нього на якусь досить неокреслену посаду дорадника. Вагається. Боїться, що це сінекура. Порадив йому, щоб сам усталив обсяг і зміст тої посади і щоб на це згодився гетьман.

Святий Боже! Як всі мої земляки хочуть міністерських порт-

* див. примітки на с.190

¹ "ексцеленц фон Пальтов" (нім.) — його превосходительство Палтов

фелів! Нині приходив до мене (від соц.-самостійників) Луценко. Просив переслати до Львова і Берліна їх меморандум про курс те-перішньої політики уряду.

"Рабочая Жизнь" закидує "Новій Раді"* зміну курсу "ес-ефського" органу (соц.-федералісти), бо в ній видруковано мою стат-тю. Від Федорцева лист зі Львова. Тон мінорний. Пише: "Про Вас також багато говорять, а іменно, що Ви є при гетьмані; що Ви враз зі Скорописом брали участь в перевороті, що були на всіх тайних засіданнях; що Ви були на листі міністрів, але німці Вас скреслили", і т. п. Нісенітниця!¹⁾

Увечері в льожі в Опері. "Прекрасна Олена" Оффенбаха. На долі сиділи (німецький посол) Мумм зі своїми. Глядячи на заллятий електрикою партер, слухаючи ординарних дотепів безжурних блазнів на сцені і порівнюючи все це з трагічною дійсністю, згадував "Останні роки Речі Посполитої" Костомарова, або Реймонта — "Рік 1793".

31 травня.

Увечері, в Українському Клубі на Пушкінській. Вітання Ку-банської делегації, що прибула до гетьмана. Промови і пр. С.Шелухін* оповідав про свої мирні переговори з більшовиками. Яких прекрасних дипломатів мали ми за старої гетьманщини! І яка мізерія тепер. Демократи! Шелухіна люблю за його темперамент та інтелігентне обличчя. Як правник — він хаотичний²⁾.

1 червня.

Біганина і авдієнції. Досі не зовсім розумію, чим міг збудити довір'я Скоропадського. Посту, який мені дав (пресова служба), не шукав.

Хочу дати до друку відозву про автокефалію православної церкви української. В Клубі "Родина" стрінув Когута, Біляча, Біського, Лоського*, Суровцеву³⁾. Остання повідомила, що кур'єр до Львова їде щойно завтра. Загальний песимізм. Страйк в міністер-

* див. примітки на с.190-191

1) див. кінцеві примітки Д.Донцова на с.147

ствах. Хоч особисто всі, здається, почувають себе добре. Не слідно почуття свідомости великої трагедії, яка розіграється на Україні.

Між іншим був свідком одної комічної сцени в був. царськiм палаці, де тепер були міністерства. До мого шефа, віцеміністра внутрішніх справ Вишневського, прийшов Світозар Драгоманов, щоб зголосити свою димісію (був урядовцем в однім міністерстві Центральної Ради), бо не хотів лишатися при "антиукраїнськiм уряді гетьмана". При цій сцені Вишневський говорив по-українськи, а Драгоманов по-російськи. Аж я звернув йому увагу, що пан міністр говорить по-українськи.

2 червня.

Ввечері — в "Літературно-Артистичнім Клубі". Трохи росіян, велика більшість жидів. І це має бути російська інтелігенція у Києві! Моя душа втішилася. Коли так, то з нами ще не так зле. Росіяни замало мають власних сил, щоб тримати нас.

3 червня.

Австріяки, здається, добре провадять свою справу. Архикнязь Вільгельм¹ єднає масу сторонників, має коло себе десять тисяч Болбочана і Натієва. Не думаю, щоб Австро-Угорщина зважилася чинно виступити з українськими плянами проти Німеччини, може, єднає собі симпатії на всякий випадок... Архикнязя пізнав я так: вже після вибуху революції, коли я був у Львові, я звернувся до січових стрільців, щоб уможливили мені передістатися на Україну до Києва. Внаслідок цих заходів, дістав я власноручну картку від архикнязя з запросинами його відвідати. Він стояв тоді з своєю зложеною з галичан-українців частиною в Кадлубинцях коло Тишків. З моєї подорожі до Києва тоді, вправді, нічого не вийшло. Але при тій нагоді я запізнався з Вільгемом — ерцгерцогом. Приняття було ласкаве, був у нього з нашим "фельдкуратором", українцем Зофійовським. Довге тримбання степом вночі, під місяцем з нашим уланчиком, замість ку-

¹ "Архикнязь Вільгельм" — Вільгельм Габсбург-Лотрінген, відомий під ім'ям Василь Вишиваний (див. прим. в кінці книги)

чера. Потім — "унтерштанд зайнер Кайзерліхен Гогайт"¹. Молодий чоловік, літ 24-х. Типовий Габсбург. Уперта форма черепа. Елегантні рухи. Страшна упертість, але, здається, слаба воля, яка дає впливати на себе. Щось з української вдачі. Не дурно його зацікавила наша нація. Це було в 1917 р. Тоді я йому привіз тайну постанову Берестейського миру про поділ Галичини — на українську і польську частину². Тішився, показував свої листи до і від гр.Черніна (австр.-угор. міністра закордонних справ). Архикнязь провадив уже здавна свою проукраїнську політику. Застерігався, що про ніяку корону на Україні йому не сниться. Очевидно! Про такі речі говорить пост фактум, а перед тим — лиш думається. При вечері нам приграла уланська оркестра — українські пісні — з кількох музик. Коли Архикнязь дав їм рукою знак відійти, відіграли ще на останок цісарський гимн "готт ергальте". Цілі моєї подорожі мені тоді досягнути не удалось.

Про Вільгельма-архикнязя оповідали мені цікавий анекдот. Він дуже хотів познайомитися з Махном*, але його — занадто льояльне — стрілецьке оточення відмовило його від того. Мовляв, чи ж випадає Габсбургові бачитися і розмовляти з таким бандитом? Вільгельм відповів: "Шкода! Остаточно, чи ж не були перші Габсбурги такі самі, як ваш Махно?"

Лише діставшись знову до Києва під час світової війни і революції, починаю розуміти ліпше історію давньої гетьманщини. Боротьба груп, партій, котерій, агентур, держав, окремих особистостей і

¹ "унтерштанд зайнер Кайзерліхен Гогайт" — схованка Його Королівської Високості

² "Тайна постанова Берестейського миру про поділ Галичини — на українську та польську частини" — згідно таємної угоди між Австро-Угорщиною та УНР, австрійці мали до 31 липня 1918 р. утворити з етнічно українських земель Галичини та Буковини "один суцільний коронний край". Але 4 липня 1918 р. вони відмовились від виконання угоди з тієї формальної причини, що Україна не надала достатньої кількості обіцяного збіжжя. Боротьба за впровадження в життя цього договору складала одну з головних зовнішньополітичних проблем українських урядів до листопада 1918 р.

* див. примітки на с.191

цілих концепцій історичних на цім маленькім куснику Божої землі, що зветься Україна. Те саме, що й тоді. Титанічні подриги і ...

О 8 год. на обіді у гетьмана. Наліво від нього сиділи майор Гаазе⁴⁾, один його лейтенант, Полтавець та інші. Направо — я, Палтов, ген. Дашкевич-Горбацький* та ін. Оповідав між іншим гетьман про те, що треба скорше провести закон про підданство. Незадоволений був з Ради Міністрів, яка заповолі йому працює: "Я б усе робив без неї, звичайними приказами". — "Або просто телефонічно", — вставив я. Палтов глянув на мене зяканими очима, мабуть, перецінюючи загальне зрозуміння для мого дотепу. Зрештою, це не була іронія з моєї сторони: я відчував, що тепер, — нерішена ще війна, змора большевизму над нами, — треба ділати страшно скоро і рішуче, власне декретами. Гетьман оповів про сенсацію, яка мала наступити за кілька днів. З приводу свого визнання Центральними Державами, має видати універсал, в яким, за прикладом давніх гетьманів, уживатиме виразу "Ми".

"Як Ви думаєте, — звернувся до мене, — як це буде прийнято?" "Цензори, пане гетьмане, матимуть багато роботи", — відповів я. Мав я на увазі обурення демократичної преси на таку нову формулу.

Майор Гаазе безцеремонно інтерпелював мене з приводу "тенденційности" УГА, яка інформувала (навіть не про всі!) розрухи на провінції. Пан майор був незадоволений з того. Офіційно ці розрухи не існували. Говорив теж про намір німців видавати часопис для людности України в цілях німецько-українського зближення. Лише один клопіт мав — в якій мові цей часопис видавати? Відповів я, що коли Німеччині залежить на з'єднанні українців, хай видає по-українськи; коли ж росіян — по-російськи... Відповідь, маю враження, його не задовольнила. Я умисне удавав наївного і не поміг пану майорові, коли він, даремно шукаючи на моїм обличчі хоч тинь зрозуміння для своїх плянів, старався виложити цілі і конечність такого органу преси.

По цім обіді і розмовах при столі, приємно відітхнув на вулиці. Щойно перейшов дощ і повітря було чудове.

* див. примітки на с.192

4 червня.

"Кієвская Мисль"* і "Рабочая Жизнь" починають нагінку на новозасноване пресове Бюро і на мене. Не знати, чого вони виходять з себе — чи тому, що я промовляв на з'їзді преси по-українськи, чи тому, що промовляв проти федерації. Злі язика називали цей з'їзд преси "всееврейський с'їзд русской печаті на Україні". Сказати цьому з'їздові кілька слів післали й мене.

Бачив Липинського. Вчора казав мені гетьман, що він призначений вже нашим послом до Відня. Проти цього плететься інтрига, як кажуть, з російської сторони. Його противники висувають на пост віденського посла якогось ген. Семенова, який був у царській контррозвідці і військовим аташе у Відні. Пости послів обсаджуються незавше як треба. В Берліні — барон Штайнгель, кадетський українець, в Софії — українофіл Слівінський.

Архикнязь Вільгельм робить в Александровську Запорізьку Січ. Гетьман його не боїться. Був щирий, отверто мені сказав якось: "Що тут довго говорити! Ясно, що як німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні, — то ні".

І, подумавши, додав:

"Але мені здається, що вони хочуть".

Вчора при обіді гетьман знов дозволив собі натяк в сторону Га-азе про Крим:

"Ось вони лиш з Кримом там хочуть щось зробити!" — кинув до мене, моргаючи на майора.

О 6 год. ввечері дістав запрошення на засідання політичної комісії при міністерстві заграничних справ. Доручили мені виробити реферат про політичні границі України.

О 8 год. ввечері на концерті Кошиця*. Стрів полк. Коссака*, був. командира Січових Стрільців. Оповідав про враження в Галичині від перевороту. Легенди, про які писав Федорів в листі до мене, здається, досить там були поширені. Оповідав, що з уст митрополита Шептицького* впало і моє назвисько, як аргумент проти ворогів гетьманства в Галичині.

* див. примітки на с.192-193

Бачився з Петлюрою. Виглядав, ніби за щось ображений.

Міністерство Внутрішніх Справ бажає від мене кооперації з Союзом Земельних Власників*. Тим самим, який в недавніх своїх постановках висловився за повну реставрацію земельних відносин без жадних уступок селянству. Кооперувати з Союзом не буду.

Був у мене болгарський посол, проф. Шишманов (оженений з донькою Драгоманова). Просив приїхати до себе.

В Міністерстві Закордонних Справ попризначувано людей, які не орієнтуються в справах. Многі не розуміють правничої мови.

Увечері — відчит одного бувшого міністра Центральної Ради. Говорив як гімназист. Його промова нагадувала статтю в глухім провінціальному часописі.

6 червня.

Нині працювати в бюрі не удалося. Якийсь склад з амуніцією вилетів в повітря (кажуть, на Звіринці). Було з 15 сильних детонацій. Шиби в бюрі з вікон, що виходили на Хрещатик, всі вилетіли. Мене і секретарів мало не збило з ніг, коли ми, підбігши до вікон, глянули вділ на вулицю, усіяну товченим шклом. Тут і там лежали, мабуть, збиті з ніг повітрям люди. Всі з бюра кинулися на діл, до сутеренів, де й просиділи коло півгодини. В ухах лящало від лоскоту, з деякими панями була гістерика.

Приїхав редактор Голубець зі Львова. Оповідав ті самі сплетні про Скоропадського, про вето німців на мене. Оповідав про чутку, що я перефорсував кандидатуру Д.Дорошенка на міністра. Це вигадка. Хоч Д. Дорошенко в цій справі й звертався до мене.

7 червня.

Мав реферат на Політичній Комісії нашої мирової делегації — про політичні границі України. Головні напрямні: старатися відділити від Росії і визнати як самостійні держави всі її "окраїни". Крим — інтегральна частина України, без політичного самовизначення. З Білою Руссю — добра стратегічна лінія, бо не знати, яку державність матиме-

* див. примітки на с.193

мо там. Проти Дону — забезпечитися. Жадної федерації. С.Шелухін погодився з цими точками. Обидва ми виступили проти О.Шульгина, який говорив про федерацію і хотів нав'язати нашу політику до "традицій Центральної Ради і Секретаріату". Гарні традиції!

8 червня.

Галіп, тепер вже старший радник Міністерства Закордонних Справ, оповідав, що гетьман мав сказати Муммові, що Дорошенко є австрійської орієнтації. Мумм мав відповісти, що не може цього навіть прийняти до відома, бо він знає лише орієнтацію Центральних Держав. Здається, бляга зі сторони Мумма. Бо сам гетьман, ще перед номінацією Дорошенка, говорив мені, що німці робили тому перешкоди, власне підозріваючи його в австрофільстві. Не виключене, що те, що Галіп приписує гетьманові в розмові з Муммом, сказав останньому сам же Галіп⁵⁾.

Кампанія в пресі проти мене іде далше. До т. зв. "русских" з "Київської Мислі" прилучилася "Робітничча Газета"^{**}, орган українських соціал-демократів. Теж нападає на мій виступ на з'їзді в характері — страшно сказати! — "урядника Міністерства Внутрішніх Справ". Здається, як мене інформують, це робота пана Скнара, ображеного, що я не виробив йому посади... урядника в Міністерстві Внутрішніх Справ.

Для характеристики соціалістичної преси: в тім самім числі "Роб. Газети", з випадом проти мене, друкується велика рекляма-анонс моєї брошури — "Міжнародне положення України і Росія", виданої тою ж "Робітниччою Газетою".

Одна колежанка ще з петербурзьких часів, цебто 14 літ тому, казала — з приводу моїх відчитів в Києві: "Ви й тоді мали до Росії ту саму ненависть, що й тепер."

9 червня.

О 12-ій — концерт Стеценкових творів у Міській Театрі. Мав квиток у другому ряді. Бачив Шелухіна, Василенка^{*}, в льожі — гетьмана з почетом, Лизогуба.^{*}

^{*} див. примітки на с.193-194

Концерт мізерабільний. Квінтесенція нудоти і плаксивости української. Пісня на слова Лесі Українки — "То була тиха ніч чарівництва", була дійсно "куншттюком". Бо так не зрозуміти суті цього душевного переживання поетки, та й її самої, як їх не зрозумів Стеценко в своїй музичній інтерпретації — то була дійсно штука! Замість болючого, розпачливого, непогамованого, ледви стриманого пориву, вийшов звичайний, розливний солодкий малоросійський сентимент. Довкола — рев: браво, біс, ще раз!, розпромінені обличчя...

Ні, я не є їх.

Шишманов просив прислати мої брошури. Обіцяв прийти на відчит. Наші соціал-демократи заявили моїй давній знайомій, пані В.Р., своє незадоволення за знайомство зі мною. Нема найбільших деспотів, як партійні соціалісти. Не можуть дарувати, що відійшов від них.

10 червня.

Безцеремонність німців іде задалеко. Сьогодні закликав мене до себе на нараду гетьман. В його кабінеті, в палаці, вже застав державного секретаря Ігоря Кістяковського*, Палтова, начальника штабу ген. Дашкевича-Горбацького, віцеміністра військових справ ген. Лінгнау і віцеміністра Внутрішніх Справ Вишневського.

Генерал Гренер* прислав листа, в яким скаржився на УТА за те, що вона не робить належної реклами гетьманові і забагато пише про розрухи на провінції. Я відповів, що я є між молотом і кувалдом в пресових справах. З одної сторони кампанія російсько-жидівської преси, а з другої — оце лист Гренера. Щодо того, що є замало реклами для гетьмана, то ця справа обходить не ген. Гренера, лише гетьмана і мене. Щодо інформацій про розрухи, — то я міг формально заклонитися тим, що ці вістки діставали ми від Военного Міністерства. Зачалась суперечка між Дашкевичем і Лінгнау.

На цій нараді, коли я почав говорити по-українськи, зараз же перейшли на цю мову і гетьман, і Вишневський, і Лінгнау.

В Бюрі довідався про правдиву причину німецького гніву. З властивою їм "плюмпгайт"¹ присилають вони масу телеграм до УТА з

* див. примітки на с.194

¹ "плюмпгайт" — тут: незграбність

широкою реклямою для німців. Багато з того матеріялу йшло до коша. Звідси їх гнів. Звідси їх кампанія проти УТА і мене, підтримувана Дівиним з його "чорною сотнею" і "русскими" журналістами з "Київської Мислі".

11 червня.

У Липинського. Має клопіт зі своєю амбасадною. Коло нього труться А. Жук* і ще подібні. Перший — член Центрального Комітету Укр. соц. дем. партії, бувший волосний писар, не знає жадної європейської мови, але інтриган як Шельменко Квітки, і зарозумілий, як пан Голова з "Ночі під Різдва" Гоголя. Обох їх хоче Липинський взяти до себе. Він давніше, та й тепер, казав, що хотів би бути в контакті зі мною. Не міг я утриматися, щоб не запитати — як він собі уявляє цей контакт з таким складом свого персоналу? Запросив мене на нараду, яку скличе перед виїздом⁶⁾.

Були в мене з візитом Герман і др. Кавчич, управителі українського і російського відділів військово-пресового бюро Австро-Угорщини.

О пів до четвертої бачив згори, з мого бюро, як попри нього Хрещатиком ішла процесія з жертвами вибуху на Звіринці кілька днів тому. Трумни, музика військова, наша міліція, німці. Грала похоронний марш, один з тих, які завше робили таке стрясаюче вражіння на мене. Здається, що всі ми тут у Києві танцюємо на вулькані. Хотів піти нині до гетьмана, але передумав. Кістяковський не перестає кидати мені колоди під ноги⁷⁾.

Демократичні політики активізуються. Новозаснований Союз Української Державности — соц. федералісти, соц.-самостійники, земці, кооператори і т. п. — зробив початок. Мав намір побачитися з командантом німецької армії на Україні, маршалом Айхгорном*, що би поскаржитися перед ним на гетьмана. Не розумію цих політиків. Зараз по перевороті, побігли до Мумма і до Гренера, але ніхто до гетьмана. Говорили, що це було б нижче їх чести. Коли я, після перевороту, по розмові з гетьманом, приніс офіційні записки — представ-

* див. примітки на с.195

никам наших партій — прийти до гетьманського палацу на нараду, відмовилися. Потім, поодиноці ходили до нього на аудієнції. Айхгорн відіслав делегацію "Союзанців" до Гренера, а цей сказав їм, що з теперішнього уряду німці задоволені і не бажали б собі його зміни. Заявив, що треба передусім створити українську державу, а яка в ній культура переважатиме — "то вже є річчю панів". Так скінчився дебют "Союзу".

Кількакратно переконував я Шеметів і Міхновського покласти натиск на розбудову партії хліборобів на провінції; не лучитися з політичними трупами — "ес-ефами", а тим менше з збанкрутованими хлопчиками без майбутнього — з "ес-ерами". Старався переконати їх перенести тягар роботи партії на провінцію, в терен, заснувати партійний орган. Було це досить тяжко. Уважали, що головна робота є тут, у Києві.

14 червня.

Вчора був у Кістяковського. Потім — в ресторані, на прийнятті на честь берлінського гостя фон-Вальдена. Промова німецького посла. Мумм виходить з факту присутності німецьких військ на Україні — "індем унзеретрупен да зінд" і т. д. Робить вражіння людини, яка знає, чого хоче.

На прийнятті трапився зі мною комічний інцидент. Гостей було з сорок чоловік. На другім від мене кінці стола, коло Мумма, австрійців і деяких гетьманських міністрів, в тім числі і Д. Дорошенка, — вставали і говорили промови. На моім кінці, маючи цікавих співрозмовців, я, зайятий ними і добрим вином, не звертав уваги на промовців, серед яких був і Дорошенко. Коли нагло, через стіл посол Мумм попросив мене перекласти по-німецьки промову, щойно виголошену по-українськи Д. Дорошенком... Я мусів встати і від початку до кінця заімпровізувати переклад промови, якої я не слухав, але яку — на мою думку — в тих обставинах повинен був би виголосити міністер заграничних справ української держави. Хутко по тім Палтов, який увіхався всюди, підійшов до мене і з веселим обличчям шепнув на вухо: "Галупчік, ви веліколепно перевелі!"

Др. Кавчич оповів, що моя стаття в київській пресі — "Перед розв'язкою", з критикою центрально-радянського бедламу, ще перед переворотом гетьманським, — була переложена в німецьких і чеських газетах, в деяких частинно сконфіскована.

Вчора ввечері у Шеметів. Грунтовно розійшовся з ними. Здавали справу на засіданні Комітету хліборобської партії з своєї візити у Гренера. Цей останній насамперед повчив їх лояльності, вказуючи на їх запит, що німці не вмішуються у внутрішні справи України та що зміна кабінету залежить від гетьмана. Я зайняв становище проти таких паломництв. Дехто з присутніх був дуже ображений. Боюсь, що через ці ходження від одного генерала до другого, а від них до гетьмана, занедбується робота на провінції. Досі не міг намовити їх взятися за видання партійного органу. Втішився я, що Липинський і Ющишин стали на мою сторону.

Сьогодні був у Кістяковського. Був дуже чемний. Зачинає навіть закидувати по-українськи. Оповідав, що по битві під Полтавою залишився в живих лише один Кістяковський, від якого і пішов увесь його рід. Подумав я: як то один щасливий випадок може мати такі нещасливі наслідки... Був у мене др. Єнні з карткою від д-ра П.Рорбаха. Зробив його нещасливим, почавши оповідати про архикнязя Вільгельма. Він пробував був закидати щось про федерацію і дуже був незадоволений, коли я сказав йому, що всяку злуку з Росією уважали б ми за найбільше нещастя для України.

Рорбах вибирається до Києва. Запізнався з ним в 1914—16рр., в Берліні, коли провадив там українське пресове бюро і писав в німецьких місячниках і тижневиках. Пригадую, давав йому перед друком на перегляд мій скрипт "Велика Польща і Центральні Держави", звернений проти модних тоді великопольських проєктів, які обіймали в майбутній польській державі, oprіч Конгресівки¹, також

¹ "Конгресівка" — Королівство Польське, напівсуверенна держава, створена за рішенням Віденського конгресу 1815 р. та частина Польщі, яка відійшла до Російської імперії. У 1861 р. залишки окремого суверенітету були скасовані і територія перейменована на Привіслянський край. До Конгресівки також належали Холмщина та Підляшшя (Холмська губернія), на які,

Холмщину і Галичину. Нераз удавався до його помочі, коли берлінська цензура не пропускала деяких моїх статей 8).

19 червня.

Справа Криму знов актуалізується. В Міністерстві Закордонних Справ пропонують мені зорганізувати товариство охорони Криму, як інтегральної частини української держави. Надумалися! Коли я, вперше прибувши до Києва, порушив цю справу в нашій пресі, трактуючи Крим як невіддільну частину України, многи кивали головами на це, як на недемократичну ересь. Як на них — повинен був Крим мати право самоозначення. А коли б, виконуючи це право, він віддав би весь півострів, що прилягав до України, з усіма його базами, портами і твердинями, в руки якоїсь ворожої нам держави, — тим гірше для нас. Демократичні засади святі! Віват юстіція, переат Україна! При нагоді мушу поговорити про це з Дорошенком.

20 червня.

У гетьмана. Гнівається на наших лівих партійців. Каже, що хоче збудувати Україну — "на злість українцям". На соціалістичних партійців був особливо лихий. Казав:

"Всі вони хочуть бути міністрами! Ну, посудіть самі, чи вони надаються на це? Дехто — може. Напр., С. Шелухіна я хотів би зробити міністром, але решта? Вони звикли до театру, та ж ціле українство виросло на театрі! Їм важна не суть, а форма. Якби я так вийшов перед ними з якимсь отаким пером на шапці (він зробив жест рукою), — все було гаразд..."

Запитався його, чи задоволений з нового міністра закордонних справ, Дорошенка.

"Так, — відповів, — тільки він..."

Тут гетьман сказав слово, уживане на означення людини м'якої і несміливої, без належної дози цивільної відваги. Запитався я також, чи в Міністерстві Закордонних Справ тепер добрий добір співробітників.

згідно пунктів Берестейського миру 9 лютого 1918 р. претендувала Україна.

"Ні!" — була відповідь. Я побачив, що гетьман не бажає собі розмови на цю тему й перейшов на іншу.

Що відноситься до Криму, то справа, на думку гетьмана, стоїть добре:

"Я, знаєте, — говорив далі, — поставив німцям ультимат; я сказав, що просто піду геть, як з Кримом не буде так, як ми хочемо. Німці кажуть, що мусять тепер кокетувати з большевиками. Тому не хочуть дати нам Криму. Тому видумують всяких Сулькевичів, кримських міністрів. Але як прийде час, Крим віддадуть нам".

Сказав це довірочно. Боюся, чи не дає себе гетьман заколисувати Муммівськими обіцянками? Ніби відповідаючи на мою думку, пояснити почав гетьман свою "любов" до німців:

"Зовсім я їх не люблю! Мені симпатичніші австрійці, але — що ж, коли заслабі! Я би, знаєте, пішов з ким будь, аби свою ціль досягнути!"

Мав я страшну сварку з державним секретарем І. Кістяковським. Він не може мені дарувати права входу до гетьмана, поминаючи "начальство". Тепер щойно зачнуться нові інтриги! Особливо був Кістяковський лютий на мене за те, що я для гетьманського органу (для села), який мав видавати, мав отримати через гетьмана друкарню "Копійка", яку прагнув мати для себе державний секретар, мій шеф.

В Міністерстві Закордонних Справ хотів бачитися з Дорошенком у кримській справі. На жаль, його не було: виїхав кудись разом з Липинським. Суровцева закидувала мойому відчитові про російську культуру "натяжки" (пересаду). "Але ви ненавидите Росію!" — казала. Як тяжко протверезується молоде покоління! Та сама Суровцева з гуртом однодумців (Отамановським та ін.) переклала і видала нелегально, ще перед революцією, мою берлінську книжку "Українська державна ідея", а тепер не може зрозуміти моєї "пересаженої" нелюбови до Росії...

В Міністерстві Закордонних Справ, як завше, маса відвідувачів і просто збирачів новинок і пліткарів. Повно чуток. Довідався про сплетні і про себе, як безпосередньо по перевороті. В той час казали, що переворот обійшовся "не без інтриг" Д. Д., а деякі соціялісти

грозили — в чотири очі — "не плутатися з гетьманом", бо зле на тім виїду й демократія мені того не подарує.

По руках урядовців міністерства — як щотижня — кружляє листа нового кабінету, очевидно — "автентична", і неймовірно фантастична.

21 червня.

На провінції убиства і пожежі. Чекається поважних розрухів. Чути в місті навіть далекі гарматні стріли. Мабуть, щось поважніше, як "офензива" на Шулявці, або "дурхбрух" на Деміївці.

Вчора підпалили одну хату коло Лисої Гори. Член політичної комісії мирової делегації, полк. Мішковський, оповідав мені, що коли б Лиса Гора пішла в повітря, то разом з нею і третина цілого міста.

Липинський оповідав, що на прийняттю в прем'єра Лизогуба, той особливо просив його заопікуватися угорськими українцями і рівночасно нав'язати приятні зносини з угорським урядом... Цей самий Лизогуб пропонував мені зорганізувати видання німецького органу у Відні (в німецькій мові) для пропаганди гетьмансько-української держави.

Наше міністерство надіслало на руки Форгача¹ ноту до віденського уряду в справі zagrożеної Холмщини. Липинський хоче зробити вечірку для радника німецького посольства, гр. Берхема, який заступає тепер Мумма. Плянує запросити також своїх правобережців — "українців польської культури", як він їх називав. Просив мене прийти теж.

Увечері вечеря на честь Липинського в "Метрополі". Були м.і. Міхновський, Шемети, Ющишин, Полетика і персонал канцелярії нашої віденської амбасаді — молодший Залізник*, Семенів (тенор) та ін. Шкода бідного Липинського. По дорозі додому оповів мені, зі слів Форгача до Дорошенка, що Липинського готові визнати не тільки як акредитованого при уряді, але й при віденським дворі. Пригадалася мені моя перша зустріч — після еміграції — з Липинським у

¹ Форгач — граф Йоганн Форгач, посол Австро-Угорщини в Україні у березні-вересні 1918 р.

* див. примітки на с.195

Києві. Стрів його випадково, ідучи попри будинок Центральної Ради (це було перед переверотом, у березні чи в квітні). На вулиці ніби йшов, ніби стояв, когось чекаючи, Липинський. Мав вигляд людини, яка або щось згубила, або когось чекала, або заблукала, не знаючи виходу. По розмові тоді з ним виніс вражіння, що такий дійсно був його настрої в тім домі божевільних, в який обернула Київ і Україну політика Центральної Ради. Цей настрої був знайомий мені тоді. По кількох тижнях перебування в Києві, я опублікував кілька статей в "Новій Раді", ворожучи хуткий упадок демо-соціалістичного режиму.

Весь вечір, поза 12 годину, шаліла страшна буря зі зливою.

22 червня.

Вчорашня буря зірвала хрест з Михайлівського монастиря і поламала кілька тополь на Бібіковськiм бульварі¹. Був у Дорошенка, питався мене про Льонгіна Цегельського, якого покликав до праці в міністерстві. На загал беручи, мій давній колега з Петербургу не мав щастя у виборі співробітників. Те саме закидав йому і гетьман у розмові зо мною.

З голосів преси про мій відчит — "Культура примітивізму" (про російську культуру): "Відродження" — позитивно, "Рабочая Жизнь" — лається. "Русский Голос" — досить об'єктивно, трохи з іронією, під заголовком — "Что дала русская культура г. Донцову". Оповідали мені, що два москалі з газетних кол, які були на моїм відчиті, плакали — зі злости⁹).

23 червня.

Треба піти до о. Щепанюка. Дістав я лист від одного священика, благає зробити все на всеукраїнськiм Соборі православного духовенства, щоби вибрали Головою церкви митрополита Шептицького. Запізно! Антоній — тріюмфатором¹⁰).

¹ Бібіковський бульвар — нині бульвар Т.Г.Шевченка

25 червня

Нові сенсації, які зробилися щоденними. В кафе-ресторані "Франсуа" оповіли мені, що в гетьманських кругах, серед землевласників, оповідають про зміну кабінету — в їх дусі. Чутки одна від одної дурніша: новий тайний договір з Україною, окупація, війна між Австрією і Німеччиною, перелапана радіограма про союз німців з московськими монархістами для відбудови "єдиної і неділимої" Росії і т. п. Цікаво для характеристики бажань і настроїв.

26 червня.

Був у мене Л. зі Львова. Оповідав, що більша половина галицької суспільности поділяє погляди львівського "Українського Слова". Спершу, в Галичині, був він ліпших надій. Казав, що приступлення до гетьманського режиму Дорошенка і мене, трохи захитало погляди безоглядних сторонників Центральної Ради в Галичині. Тепер Л. є трохи розчарований, але надії не тратить.

Кістяковський, з приводу вибуху страйку друкарів, хоче садити страйкарів на півроку до тюрми. Мабуть, лише на словах.

О 6-ій годині у гетьмана в палаці. Переді мною був Д. Маркович, вставлявся за арештованих кооператорів у Винниці. Коли я ввійшов в кабінет гетьмана, він вже мав відомості про стлумлення повстання в Звенигородщині¹). Був в найліпшій настрою і найліпшої віри. Не доцінює ваги хвилини. Гетьман зависає в повітрі. Від нього вже починає відвертатися його підпора — великі землевласники, а симпатії дрібних хліборобів режим, здається, ще не здобув.

¹ "стлумлення повстання на Звенигородщині" — Звенигородсько-Таращанське повстання — найбільший селянський виступ, спрямований проти політики німців та Гетьманату. Розпочалося 3-4 червня у Звенигородському повіті Київщини, потім перекинулося на Таращанський та Канівський; було підготовлене на базі колишнього Звенигородського коша Вільного козацтва; загони повсталих теж очолювались переважно колишніми вільнокозачими отаманами. Чисельність повсталих коливається, за різними даними, від 30 до 40 тисяч. Під тиском німецьких військ загони повстанців на початку серпня переправилися на лівий берег Дніпра. Не здобувши масової підтримки селянства Полтавщини та Харківщини, залишки повстанського війська перейшли через нейтральну смугу на бік РРФСР.

З його припорушення в часописі для хліборобів, який доручив мені видавати в Києві, старатимусь створити з тих хліборобів фонд-мент для режиму. Чи удасться?

27 червня.

У Шишманова. Дуже одвертий політик. Оповів мені, що кабінет Радославова упав через Добруджу і недостачу збіжжя. З України болгари нічого не дістають. З Румунії все йде до Німеччини. Кондомінієм Центральних Держав в Добруджі дратує всіх. Просив Шишманов звести його з деякими нашими політиками.

О 7-ій годині на засіданні видавничої комісії (уряд плянує видання клясиків української літератури). О 8-ій годині в Орликівського. Кількох поляків, правобережних великих земельних власників і цукрових промисловців. Дуже добре говорять по-українськи. Ліпше від многих "мартівських українців"* . Були і Шемет з Міхновським, і Біленький*. Із знайомих мені українських поляків був присутній теж Йоахім Волошиновський*, редактор часопису "Дзєннік Кїйовскї". Ініціатором цих зборів був, теж присутній, Липинський, який такими сходами продовжував свою передвоєнну роботу — з'єднання польської шляхти Правобережжя для української справи. В той час видавав в тій цілі "Пшегльонд Крайови"* і опублікував брошуру — "Шляхта на Україне". Тоді розходилося про навернення польської аристократії до української національної ідеї, тепер — до державної. На зборах мене зробили головою. Одразу поставлено постулат української державности, прийнятий всіма. Деякі з присутних поляків пробували закидати про політичну унію. Дістали з нашої сторони делікатну, а від Міхновського — навіть неделікатну відправу. Маю вражіння, що якби Україна сконсолідувалася в міцну державу, у твердих формах, то за двадцять літ всі поляки наші стали б українцями.

28 червня.

Увечері у гетьмана. Приняв мене в палацовім парку. Авдієнція тривала коротко. Говорили про біжучі справи. Дав йому карикатуру

* див. примітки на с.195-196.

на нього з одної петербурзької газети. Українська хата, на призьбі сидить гетьман Скоропадський, в гетьманській жупані, шабля і булава на землі, — і колише дитину в колиці, причепленій під деревом. В колиці (у формі німецького шолома) як спеленута дитина — український козак з довгим вусом, витягнув одну руку і — реве. Під карикатурою підпис: "Баю-бай, пусть тебе приснітся рай!..."

Гетьман сміявся.

Говорив з ним про Крим, про нові кроки, конечні, щоби змусити кримський уряд числитися з Україною — економічний бойкот, в разі потреби — блокада півострова з нашої сторони. Не знати що з того вийде, бо німці хваляться, що довозитимуть все потрібне кримчакам Дунаєм. Гетьман обіцяв прийняти кримську делегацію, яку я мушу щойно намовляти піти до гетьмана.

З палацу пішов до Липинського. Завтра їде до Відня. Говорили про холмську справу. Думає, що нам треба бути в сталім контакті. В. Калиновичеві дав припоручення в своїм часописі бити тривогу з приводу Криму. Кілька днів перед тим, як покликав мене на працю гетьман, з припоручення віцеміністра Вишневського, Калинович (і Косинин) дістали від гетьманського уряду фонди на видання інформаційного часопису в німецькій мові у Відні. Post factum можна було замінити цих людей іншими. Калинович, лівий демократ, зараз по перевороті умів знайти стежку до нового уряду. Перед тим був гімназійним професором у Галичині.

Положення стає чимраз трудніше. Многі представники влади на провінції роблять там Росію з допомогою німецького війська і арештовують українців. Це збуджує злобу до німців і до тих, хто їх покликав.

Вертав пізно додому з Мик. Галущинським. Оповідав плітки з "вірогідних" джерел про різні комбінації в зв'язку зі зміною кабінету. Спеціально говорилося про "кабаре етранже" (міністерство закордонних справ) на Терещенківській. Казав, що мав до мене вступити др. В. Старосольський, який приїхав з Одеси, щоб у Києві стрінутися з галицькими делегатами до гетьмана¹²).

4 липня.

У Києві з'їзд московських втікачів. Тут є П. Мілюков*, був міністр Керенського, багато монархістів. Маємо певні звістки, що вони конспірують з німцями. Мілюкова, голову російської конституційно-демократичної партії та її лідера в колишній Державній Думі, особисто не знав. Тільки полемізував з ним в нашій пресі, а він зі мною у своїм органі "Реч" і з Думської трибуни перед війною.

Товариство С. У. Поступовців запросило мене дати відчит про Франка. А про річницю полтавської битви, яка зближалася, про Мазепу — забули! Дихають і думають лише в області справ культурницьких і соціальних.

Скільки мине часу, щоб їх почали цікавити справи державницькі? Думаю дати відчит про Мазепу в Клубі на Прорізній.

5 липня.

Приходила до мене делегація Кубанської Національної Ради. Їх мета — добиватися з'єднання з Україною. Положення там гірше. Є там до 150 тис. большевиків, на Волзі — чехи, в Ставропольщині добровольці ген. Алексеева, в Царицині білий російський генерал Дутов. Ці білі, разом з чехами, готові зробити один антантофільський і протиукраїнський фронт. По розмові з кубанцями, сказав, що зведу їх з гетьманом.

Мав побачення з Шелухиним в Педагогічному Музеї¹. Там якраз кінчилося засідання політичних комісій (мирових делегацій), нашої і російської. Від нас — Шелухин і Кістяковський, від Росії — Х. Раковський* і Мануїльський*. Коли говорив з Шелухиним, підійшов до мене Мануїльський. Знав його ще з студентських часів. В останнє стрінувся з ним в 1916—17 рр., коли він працював в пресовім бюро українським у С-го в Льозанні, куди я часом приїздив з Берна, де мешкав. Мануїльський вказав, що жалує, що не був на моїм відчиті про російську культуру. В нормальних часах, сказав, це викли-

* див. примітки на с.196

¹ "Педагогічний музей" — у березні 1917-квітні 1918 — місце засідань Центральної Ради. Нині — Будинок вчителя на вул.Володимирській.

кало би багато дискусій в російській пресі. На відході запитався:
"Донцов, Ви ж порядна людина, чому Ви не є большевиком?"
"Якраз тому, Мануїльський", — відказав я.

6 липня.

Осаули гетьманські, що мають на горі дижур перед входом до гетьманського палацу, — один з них Кочубей — щось занадто антимосковсько настроєний. Що це могло б значити? "Кадети" завтра мають свій з'їзд. У "Відродженню" (орган міністерства війни) з'явилася моя стаття про тайну місію Мілюкова в Швейцарії, літо 1916, коли він хотів (через С-го) з'єднати для російської державности галичан.

Знову клопоти з "панамі ситуації". Німці злостяться, коли їм дати до зрозуміння, що їм не вірять; коли відгадують, до чого веде їх кокетовання з "кадетами". Російські монархісти цілими потягами з'їздять на Україну. Завтра улаштовують вони в нашій Св. Софії свій молебень за "государя-імператора".

Гетьман незадоволений, що мало робиться в пресі для пропаганди діяльності кабінету. Хочу взяти на себе невдячне завдання переконати його, що теперішній кабінет ліпше на тім вийде, чим менше його діяльність буде "популяризуватися" серед загалу.

7 липня

Мілюков прислав до "Відродження" спростування (на мою замітку і статтю про нього), яке лише компромітує його і німців, і їх протиукраїнські пляни.

Російська монархічна маніфестація не вдалася. На Софійський майдан стягнуто гетьманську державну варту і німецький відділ. Бачив купу російських білих офіцерів — з погонями, — арештованих і ведених під військовою ескортою. Дуже добре!

Був у гетьмана. Розмовляв з ним коротко, коли він виходив з палацової каплички по Службі Божій. Відповідаючи на мій поклін, підійшов до мене. Передав йому кілька часописів, що могли його цікавити.

— "А що, правда, добра моя промова на Соборі?" — спитався він.

— "Так, пане гетьмане",— відповів я... — "Не називаючи річ своїм ім'ям, ви сказали те, що треба було сказати". (Він говорив про самостійність української Церкви, уникаючи слова автокефалія). Він думав, що моя похвала відносилася до першої фрази і сказав:

— "Правда? Інакше не можна було говорити!"— Видко був задоволений зі свого виступу.

Не зважаючи на все, подивляю наш Київ, тривожний і гарний. Коли вертав додому, з одної сторони неба сунули бурі хмари, друга ж сторона блистіла червоною загравою від сонця, яке заходило, а від якого протилежні кам'яниці горіли у вогні. Щодесьять хвилин розлягалася луна від поодиноких стрілів десь на передмістях.

11 липня.

О 8-ій ввечері був знову у гетьмана. Довга розмова в палацовім парку. Представив мене своїй дружині, доньці і "тронфолгеру". Вибачився, що ще не вміють по-українськи. Говорили — я з гетьманом — про аграрну справу. Він скаржився на великих земельних власників, які не від того, щоб його скинути. Хочє створити, властиво зорганізувати в міцну силу, середню, а навіть дрібну, земельну власність. А коли треба буде, приступити до вивлащення великої посілости. Питався, як я задивляюся на його лист до Ради Міністрів про її політику. Я відповів, що лист добрий, тільки я не розумію подяки Лизогубові. На мою думку, лист був виразом недовір'я до кабінету, після якого Лизогуб мав би уступити? Гетьман нічого не відповів, лише усміхнувся. Говорити більше на цю тему, очевидно, не хотів.

Говорили про кубанську делегацію, яку я йому післав. Він співчуває прилученню Кубанщини. Хочє тим способом розбити т. зв. "Югівосточний союз", який ліплять німці з росіянами. Від нього та делегація пішла до Гренера. Просив мене яко мога більше писати про того Ю. В. С. Отже, пан гетьман хочє провадити агітацію проти окупантів і проти власного кабінету! Гарзд. Я не вірю Шемету, який каже, що Скоропадський також є заговорником¹³⁾.

Дехто з партії хліборобів ніяк не може усталити свого відно-

шення до гетьманського режиму. Раз — стоять за нього горою, раз — називають гетьмана зрадником. Залежно навіть від дрібних фактів або посулень того чи іншого провінційального кацика. Раз один з головачів тої партії (С. Шемет), пригадую, вибух страшною філіппікою проти гетьмана, коли ми вертали — Інститутською вділ — з авдієнції в палаці. Здійняв такий галас на вулиці, що на Хрещатику державна варта хотіла його арештувати.

9 липня кликав мене телефонічно знову гетьман з приводу плянованого мазепинського обходу. Численні круги українські в Києві плянували урочисто відсвяткувати пам'ять гетьмана Мазепи з нагоди роковин великого протиросійського зриву, що привів до нещасливої битви під Полтавою; з нагоди того року, коли Мазепа підняв — як писав Пушкін "знамя вольності на Петра".

Отже, гетьман казав мені, що готовий був зробити все, щоб спричинитися до цього обходу. Навіть митр. Антонія змусив післати телеграму до московського митр. Тихона, щоб той зняв прокляття з Мазепи.

— "Я сказав йому просто, — говорив гетьман, — Владико! Ви робите все, щоб стати найбільш зненавидженою особою в українським народі!"

Але з приводу панахиди у Св. Софії, яку ми хотіли зробити урочистим і офіційним святом, заявив гетьман, що він особисто міг би брати участь в такій панахиді тільки, коли б на ній було присутне ціле вище духовенство.

Маю вражіння, що українські круги трохи запізно надумалися робити це свято. Під час розмови показував мені гетьман книжку, яка розгорнута лежала в нього на столі. Була це "Історія України" М. Грушевського, яку вже хтось встиг підсунути йому і в якій — як відомо — знаходимо негативне відношення до Мазепи...

Що я міг відповісти на такий аргумент?! Сказав лише, що після мого найглибшого переконання, Грушевський* є політичним москвофілом. Гетьман лише розсміявся на це:

— "Ну, коли у Вас Грушевський москвофіл"...

* див. примітки на с.196

І як могло б бути інакше, коли "батько Грушевський" з усіма його поглядами і з його захопленням Росією, був божищем і прапором всього демократичного українського табору?

З цього приводу пригадався мені другий мазепинський інцидент, здається, 9 літ тому, на студентським з'їзді у Львові. Тоді були якраз двісталитні роковини Полтави, отже, Юліан Бачинський* (автор книги "Україна ірредента") і я хотіли запропонувати прийняти на з'їзді ухвалу протиросійського, самостійницького характеру. Та з того нічого не вийшло, бо соціялісти не могли допустити до подібного "шовіністичного виступу", який скомпромітував би їх соціялістичну правовірність в очах російських "дорогих товаришів" у Марксі. "Не так ті вороги"¹⁴)...

Тоді, під час авдієнції в палацовім парку, зденерований, питався мене гетьман:

— "Ну, де є ті українці? Ну, дайте їх мені! Таких, як мені треба, з якими я міг би говорити і працювати! Де вони є?!"

Наша мазепинська маніфестація удалася добре. В Соборі і на майдані Софійським була маса народу. Панахиду — першу, мабуть, по проголошенні анатемі — служили кілька священників з єпископом Назаром. Потім був похід. Кабінет скомпромітувався, як і вище духовенство, своєю відсутністю і заборонаю міністрам брати участь в панахиді. Був я в той день у Дорошенка. Він оповідав, як він боронив справу панахиди на Раді Міністрів. Але до Св. Софії на панахиду не пішов, зв'язаний — як каже — ухвалою Ради. Пригадалися мені слова гетьмана про свого нового міністра Закордонних Справ.

Оповідав мені Кривенко з УГА, що Шишманов пізнав моє авторство в замітці про Мілюкова у "Відродженні". Колись той самий Мілюков, під час війни, пізнав моє авторство у першій відозві "Союзу Визволення України"* , як писав про це у своїй "Речі".

Мій відчит про Мазепу і мазепинство в Клубі удався.

В понеділок стрів Густава Шестена, шведського журналіста, представника одного часопису в Гетеборгу, з яким приятелював в

* див. примітки на с.197

1914—1916 рр. в Берліні. Приїхав разом з іншими неутральними журналістами. Тоді в Берліні познайомився я через нього з сином письменника Бернсона і зі славним подорожником шведським Свенем Гедіном. Останній робив чарівне вражіння. Завзятий і активний ворог Росії. Знав про Україну, подивляв характер її культури. Оповідав, що в якійсь провінції Швеції (забув вже в якій) уживана ноша, яка дуже нагадує українську ношу деяких повітів. Казав, що в деяких наших селах стрічав типи жінок, яким, як якійсь пані, хотілося цілувати руку. Тоді ж зробив я коротку подорож до Стокгольму і Гетеборгу, де відвідав редакцію Шестена і де стрівся з одним студентом українцем, який приїхав з Росії нав'язати зв'язки з українською протиросійською еміграцією. Там же, в тих містах, уперше після Петербургу, побачив я знову білі ночі, тривожні і містерійні.

Неутральних журналістів, з якими приїхав Шестен, запросили на вечерю-прийняття в Яхт-Клубі на Дніпрі. Хто запросив — самі вони не знали. Я здивувався, чому не дістав запрошення. У гетьмана згадав про це. Він повідомив, що це прийняття, мабуть, уряджує Дорошенко. Наказав одному ад'ютантові викликати Дорошенка в Яхт-Клубі і сказати йому про мене. Телефон не діяв. Отже я, як було умовлено, стрівся ввечері з Шестеном в моїм бюро. Коли вийшли сідати в авто Шестена, побачив я, що був в нім якийсь німецький офіцер, який зробив здивовану міну, але я йому сказав, що я їду з доручення пана гетьмана. Їхали потім до Яхт-Клубу човном. При столі було чоловік з двадцять — чужинецьких журналістів, крім того і німців, уніформовані і цивільні, і деякі гетьманські урядовці. Дорошенка не було. Показалося, що то не він робив це прийняття, а німці. Мабуть, майор Гаазе, так що я був інтрузом на цій імпрезі, що одразу пізнав і по мінах господарів і по деяких розмовах. Сидів я між цими журналістами, інформував їх про наші справи, і нераз мусів спростовувати інформації, які давали їм про Україну деякі німці і теж присутні урядовці "із малоросів".

Вчора підсів до нас в "Метрополі" Добушак, буковинець, тепер старшина в австрійській армії. Оповів цілу купу сплетень з Відня і зі Львова. В інформаційнім листку (який дав мені), видаванім австр.

"Крігспресквартір"-ою¹, в ч. з 8 липня 1918, подається ціла маса фантастичних номінацій, в тім числі й моя. Знайшов там таку коротку мою характеристику: "Айн гефтігер гегнер Русляндс"².

12 липня.

"Кадети", здається, скінчили невдало свою місію в Києві.

Січові Стрільці хочуть реактивуватися, як військова формація в гетьманській армії. Подали записку до Лизогуба. Вчора Коновалець просив мене зробити йому в цій справі візиту у гетьмана¹⁵).

Вишневський телефонував до мене з палацу. Поручав мені графа Гейдена як "нашого". Радив звернутися до очолюваного ним Союзу Земельних Власників по адреси для моєї селянської газети. Готується законопроект про парцеляцію великих маєтків. Оповідали мені з різних сторін, що в кабінеті (Кістяковський і ще дехто) інтригують проти мене. Зачасто — на їх думку — розмовляв з гетьманом у чотири очі. Триматися стає чимраз трудніше. Покликав мене до праці персонально гетьман, з міністрів — знаю далеко не всіх, з німцями — безнастанні непорозуміння, з австрійцями — рідко зношуся. Знаю лише військового аташе гр. Спаноккі, майора Фляйшмана і радника кн. Фюрстенберга. Зрештою, як мене повідомляють, австрійці на мене "давно махнули рукою".

В. Піснячевський умістив в своїй "Одеській Мислі" витяг з мого друкованого реферату (про міжнародне положення), як мою оригінальну статтю для його часопису. Звідси його передрукував "Дзеннік Кійовський". Тепер услужні приятелі пришивають мені (там, де треба) латку завязаного австрофіла, щоб підставити мені ногу у німців. Піснячевський видає свій часопис в частині України, занятій австро-угорською армією і має, зі своєю групою, марку австрофіла.

Сьогодні прислали до мене С. Жука, який з доручення артистів українців на оперних сценах Петербурга, приїхав організувати національну оперу в Києві. Має намір говорити в тій справі в геть-

¹ "Крігспресквартір" (нім.) — військове управління преси

² "Айн гефтігер гегнер Русляндс" (нім.) — сильний противник Росії

манським паладі. Було ще двоє панів в справі скинутих недавно з їх посад старостів українців.

14 липня.

Я починаю реалізувати те, про що умовився з гетьманом. У вчорашній "Новій Раді" С. Єфремова умістив статтю проти "Юго-Восточного Союзу" і за прилучення Криму та Кубані до України. Німці не названі по імени, але ця стаття звернена проти їх посулень в тих справах.

С.Єфремов з групою київської "Ради", по першій революції, борювали мое різке протиросійське наставлення і мій "сепаратизм".

Виступаючи проти русофільського українського табору, до якого — за виїмком одиниць — належали перед війною ледве чи не всі українські кола, видав я тоді брошуру "Модерне москвофільство" у Києві — проти того табору, проти "нової Росії" і проти впливів російської літератури, якими захоплювалися тоді мої земляки. В 1906р. пізнав я редакцію "Ради" (Матушевський, та ін.) — були це психічно чужі мені люди. Тепер, коли мої фантазії — волею долі — стали дійсністю на Україні, коли приїхавши до Києва, я відвідав С.Єфремова, він запропонував мені писати в "Новій Раді"¹⁶).

Навпаки, зі своїми колишніми приятелями, з соціялістами, я вже спільної мови по повероті до Києва не знайшов. Коли РУП перемінилася в УСДРП, у мене почалися розходження з "партійними товаришами". Навіть перед тим, у Петербурзькій Громаді: в літературі вони були адораторами Олеся, Винниченка, Драгоманова*. Ці божки були чужі мені, я захоплювався тоді вперше Кониським*, "Київською Стариною"*, Уманцем (автором монографії про Мазепу), і, головно, Лесею Українкою. В політиці стівся з київськими РУПістами в 1905 р., коли мене в жовтні 1905 р. арештовано в Петербурзі і привезено до Лук'янівської тюрми до Києва. Хутко потім вибухла революція, з'явився конституційний царський маніфест і амнестія політична — нас всіх, політичних в'язнів, випущено. Я залишився на деякий час у Києві. Разом з Поршем*, Петлюрою, В. Садовським*,

* див. примітки на с.197-198

я брав участь в тижневику "Слово". Відтоді ж почалися мої політичні розходження з ними. Вони — уважали російську демократію за нашого союзника, я — за ворога такого ж, як і царат. Писав про це і в тім самім "Слові", і в петлюрівській "Українській Жизні", нарешті, в київськім "Дзвоні" Д. Антоновича і (галичанина) В. Левинського. Одвертий виступ мій 1913 р. у Львові з програмою політичного сепаратизму і боротьби з Росією остаточно пірвав мої зв'язки з партією, фактично пірвані вже давно перед тим. З "Дзвона" мене, "за шовінізм" — викинули.

Вся майже наша преса на Україні — і демократична, і соціалістична, разом з "Українскою Жизню", — різко відгородилася тоді від моїх позицій. Тепер у Києві, стрівся я між іншим з Поршем. Запитався він мене, чи я лишився соціал-демократом? Я сказав, що ні. Ні?! — спитав кілька разів здивовано. І від того часу, коли я знов підтвердив його питання, став я в очах "есдеків" — "пропаща людина".

В "Селянськім Слові" пишу про аграрну політику. Маю на цілі організувати середнє селянство під кличем гетьманської влади і парцеляції земель великих власників. З приводу цієї кампанії вже довелося відбивати напади з різних сторін. Моя думка — скупчити довкола ідеї гетьманщини середнє селянство, щоб на цій силі міг опертися гетьман, а не висів би в повітрі.

16 липня.

Здається, німці заходять в сліпу вулицю. Антанта рішучо підтримує Керенського. На Мурмані заварюється порядна каша. Дон непевний. Заступник Мумма тільки лянсує ідею українського кабінету, цебто з представників національно-українських партій. Така ж має бути воля гетьмана, як кажуть. На провінції чимраз менше порядку. Старости не дають ради з анархією. Брак збіжжя.

18 липня.

Нині стрів в ресторані ген. Грекова. Настроений песимістично. Пригадую, як в травні звели мене з ним Коновалець і Дідушок. Дістав якось від них білет з проською бути о 6-ій увечері в такім, а

такім готелі, в кімнаті, якої число подано в білеті. Я був переконаний, що йду на побачення з тими панами, які прислали білет. Та коли застукавши, увійшов в призначену кімнату, знайшов там тільки самого ген. Грекова, який представився, бо я його перед тим не знав. З дальшої розмови я зрозумів, що цим способом ген. Грекову, в його справі, влаштували побачення зі мною. Заявив мені, що готов підтримувати гетьманську владу; лише хотів, щоб його призначили військовим міністром. На його кваліфікаціях до того я не розумівся; але обіцяв йому влаштувати побачення з гетьманом. Знав я, що він, хоч з походження не українець, одверто і сумлінно працював у своїм фаху на українській службі. Але з його наміру нічого не вийшло. Я був в гетьманській палаці, коли ген. Греков виходив від гетьмана. І вже по його міні бачив, що зі справи нічого не вийшло. Пізніше гетьман говорив мені, що Греков був зам'який і нездібний до організації. Чи це була причина відмови, чи, може, зв'язки генерала з колами Центральної Ради, — не знаю.

Друга моя акція в той саме час також не мала успіху. Скоро по перевероті я і Шемет дістали офіційну пропозицію покликати до гетьмана представників центрально-радянських, українських партій. Я звернувся спершу до А. Ніковського*. Цей, закоханий в собі, редактор "Нової Ради", вигідно розсівшись в кріслі і дивлячись у стелю, кинув недбало, що він не від того, щоби порозумітися, та що нехай ген. Скоропадський прийде до нього, до редакції. Я ледві стримався від сміху, але з такою самою поважністю відповів, що гетьман напевне прийшов би до нього, коли б не Скоропадський, а пан редактор сидів тепер в палаці на Інститутській. Але що тепер процедура мусіла б бути якраз відвортна. Сказавши це, я попрощався з Ніковським. Інших тяжко було навіть звести докупи.

Вчора бачив майора Фляйшмана, був австрійського військового аташе при гетьмані. Його відкликають з Києва. Здається, був не на руку німцям. Має таємничу міну і з важністю оповів, що тепер буде — "ін дер неге зайнер Маестет". Просив при нагоді відвідати його у Відні. Запізнали мене з ним на відкриттю Українського клубу в

* див. примітки на с.198

травні львовяни Біляч і М. Яворський, що — в одностроях — були в асисті майора.

Сьогодні Л. показав мені цікаві документи. Ніби є накази арештовувати і видаляти до Австрії галичан. Перестережу, кого можу. Льонгін Цегельський містить ряд статей в львівськiм "Українськiм Слові". Осуджує "ес.-єфів". Покладає надії на самостійників і хліборобів. Щодо цих останніх, цебто щодо нашої партії, безнадійно намовляв я і намовляю Шеметів взяти на послуги нашої групи "Селянське Слово". Могли б мати свій орган і писати там, але це, здається, їх мало цікавить, а мене самого там замало. І так мусів передати редактуру (під моїм доглядом) Б-ові.

Увечері був у гетьмана. Боявся, що не вдасться побачити. Якраз був у нього перш морський міністр, потім начальник його штабу, потім прийшов Мумм, уперше — по повероті з Криму — в палаці. Але все ж удалося дочекатися. Гетьман здементував мені чутки, як брехливі, про те, що наша армія ще не формується. Похвалився, що з фльотою добре. Москалям признали балтійську флоту, нам — чорноморську. Але, довірочно заявив мені, що не цілу. Підводні човни і ще деякий дріб'язок забирають німці собі за гроші. Заявили вони гетьманові, що Україні потрібна ж тільки оборонна фльота...

Справді положення гетьмана трагічне! З соціалістів-самостійників він, здається, теж незадоволений. Каже, що не мають людей. В дальшій розмові піддав я йому гадку скликання "Передпарляменту", з представників Дум, Земств*, ріжних громадських організацій і пр. Таким способом у кабінета міністрів відпала б законодавча праця, і він більше мав би часу на адміністрацію, а деякі опозиційні елементи були б задоволені: мали б трибуну, де говорити.

Перепитався мене, що я під цим розумію. Потім, ходячи по кабінеті, думав. Нарешті сказав, що це неможливо, поки земства не будуть реорганізовані. Спостеріг у нього одну цікаву рису: порожньої балаканини не слухав, але коли почув якусь ідею, думку, зараз же хався за неї і роздумував над нею.

Мені здається, що його застереження впливали з факту демо-

* див. примітки на с.198

кратизації Земств на Україні, перепровадженої під час революції. Тепер в тім Земстві велику ролю грав С. Петлюра і "ес.-ефи". З Петлюрою я пізнався в 1906 і 1907 рр. у Києві. Належав він до української соціал-демократії, робив на мене вражіння людини з поміркованими поглядами, подекуди естета. Дуже любив поезію Франка і зачитувався нею. Навіть видав був розвідку про нього. Кілька літ перед війною я — з Австрії — співробітничав в його "Українській Жизні" (Москва) і багато з ним листувався. Повернувши до Києва і розглянувшись в положенні, витворенім політикою Центральної Ради, я в квітні відвідав його у "Празі", де він тоді мешкав. Пропонував йому стати на чолі здорових опозиційних українських елементів проти соціалістичного ладу чи краще безладу. Петлюра досить сухо поставився до моїх плянів¹⁷).

Увечері бачив одного члена Кубанської делегації. Оповідав багато: отже, відповідь "панів ситуації" позитивна; обіцяють кружляк і військо, щоби зробити десант в Новоросійську. Безлад серед большевиків і білоросійські пляни Антанти, здається, вплинули на цю постанову, оскільки вона дійсно запала. Зрештою, не знаю, чи вийде з того щось на практиці, бо як зачуваю, станцію Тихорецьку вже заняли білі москалі ген. Алексеєва.

20 липня.

З кругів політичної комісії нашої мирової делегації мене запевняли, що справа з Кубаню налагоджується. Посилаються гармати і амуніція. Буде десант. Німці готові визнати незалежність Дону. Делегація до Києва в дорозі. З кругів нашої Мирової делегації оповіли мені, що наші делегати не говоритимуть тоном ультимата з большевиками, який на мою думку був потрібний. Заслонялися вони тим, що в разі розриву переговорів, німці нас не підтримають. Хоч би й розрив, — що ж тут злого?

Від Раковського дістали наші делегати вістку про розстріл царя і царської родини.

Видко, що положення німців не блискуче на фронті. Барометер — Палтов. Сьогодні мав з ним розмову. Розводив він дивовижну те-

орію гетьманської влади. Влада ця — пів він — еластична, п'ятьдесят відсотків, що в Росії буде монархія під німецькими впливами; двадцять п'ять відсотків — що така монархія буде під впливами Антанти; нарешті — двадцять п'ять відсотків, що в Росії буде республіка.

На перший випадок (монархія) — з гетьмана буде король і Україна займе становище Баварії в Німеччині. На другий випадок (республіка) — гетьман буде як президент республіки і прийде до федерації з республіканською Росією... Я слухав цей бред божевільного і думав: яка є будучина цієї країни, коли такі проекти зроджуються серед членів кабінету, або — в головах "панів ситуації"? Сказав Палтову, що я думаю про федерацію і про Росію. Не подобалося це йому.

З Кримом зле. Німці резервують для себе вугільну станцію, хоч і не в Севастополі, і — "автономію для татар і німців" на півострові. Позатим віддають його Україні. Татищев (з кримського уряду) засипує німців і австрійців петиціями "від всіх верств населення" про вилучення Криму з України. Рівночасно Йоффе* (большевицький дипломат) жадає його для Росії. Бльокада Криму здається дає себе знати і кримчаки починають думати про Україну. Бажано було б, щоб дали вираз своєму бажанню теж в петиціях...

Аграрні закони плянує гетьман зробити досить ліберальними. Лишити поміщикам не більше 500 десятин.

Криза кабінету знову актуальна.

Вчора ввечері, перед засіданням Ради Міністрів (яке звичайно буває коло 11 год. вночі) був в гетьманському палаці. Говорив з Дорошенком, Василенком, з Палтовим. Замішання, якого давно тут не бачив. Сьогодні рано у бюро вир чуток і сплетень щодо зміни кабінету, кандидатів і призначень. Було засідання спільної конференції обидвох політичних делегацій. Запросив мене до себе Шелухин. Пригноблений зовсім заплутаним внутрішнім положенням, ну, і поведінкою німців. Міністр судівництва Чубинський*, набирає до Сенату московфілів і "кадетів"* (Григорович-Барський та інші). Боротьба зі сваволею старостів на провінції — дуже трудна. Питався мене Шелухин, що я думаю про наше внутрішнє положення і наших "союзників". На-

* див. примітки на с.198-199

зивають Петра Дорошенка як нового прем'єра. У зв'язку з чутками про новий кабінет, називають імена Винниченка, Міхновського та цілий ряд інших імен. Положення кабінету захитано через метушню з "кадетами" і через залізничий страйк.

О 7-ій годині стрів М. Кушніра, ("ес.-ефа"), показував нібито взятий з гетьманської канцелярії спис нових міністрів. Той самий, менше-більше, що мені показував Шелухин — Петро Дорошенко, Кістяковський, як міністр Внутрішніх Справ. Кликав мене Кушнір на нараду Національного Союзу, показував резолюції, які мають бути там ухвалені. Звичайна балаканина — теоретичні розумовання, а далі заклик до організації. На їх засідання я не пішов.

21 липня.

Становище чимраз більш заплутане, в Канівщині знову повстання. Хоч майор Гаазе заперечує це і каже, що він "ніколи так добре не спав, як тепер". Російські монархісти підносять голову. Німці, здається, її тратять. Трудно щось зробити, поки пости міністрів Внутрішніх Справ і Судівництва займають панове з нинішнього кабінету¹⁸).

22 липня.

Був у мене Едвард Лігоцький. Він є представником варшавського уряду в Берні. Поляки тепер активізуються. Кинулись в обійми "ладу і порядку". Дуже занепокоєні зростом большевизму і — Мурманською армією. На його бажання виробив я йому побачення з гетьманом. Оповідав багато цікавого. Кістяковський лянсує ґрунт, питався у мене про політичні партії українські. Зробив йому побачення з Шеметом¹⁹).

Переказували мені, що Олесь зле про мене відзивається через те, що "я зробив кар'єру через гетьмана". Коли б я хотів робити кар'єру, вистарчило б мені по приїзді до Києва в березні зголоситися до соціалістів. З цією маркою дуже легко було зробити кар'єру або міністеріяльну, або дипломатичну. Рабські душі не можуть зрозуміти, що люди незалежні можуть знайти себе без демократичних метод запобігання та інтриг.

Як я пізнав гетьмана? Був я на одних зборах, хутко по моїм приїзді ззакордону, в "Готель Кане", у Луценка, коли я щойно розглядався в положенні політичним на Україні і партійним. По зборах до мене підійшов один з ад'ютантів "отамана Скоропадського", який мешкав в тім самім готелі, і запросив відвідати отамана. Кілька днів потім я зробив візиту генералові. Зробив на мене дуже гарне вражіння. Інтелігентне чоло, такі ж очі, стриманий темперамент. Говорили про політику, про партію, про пресу. Зійшлися на різкім осуді "ес.-ерів", які тоді були горою в Центральній Раді та в її уряді. Генерал питався, чи багато серед українців "таких як Ви", просив заходити. Я приходив ще до нього, коли він мешкав на Хрещатику. По перевороті був у нього сам і з Шеметом. В травні прислав по мене своє авто і запропонував співпрацю з новим режимом (справа преси).

Зробив одну річ, яка може мені дорого коштувати. Передрукував в "Селянськім Слові" розмову з гетьманом кореспондента одної шведської газети. В цій розмові гетьман обіцяв до осені скликати Сейм і заповідав аграрну реформу, яка до сорок процентів великої посілости приділила б селянству. Сподіваюся за це нагінки з боку кабінету міністрів.

Німці, мабуть, таки дійсно непевні себе. Мумм і Тіль вже признаються, що "експеримент з кабінетом Лизогуба — не вдався".

24 липня.

Приходив Лігоцький, який був вже у Палтова і Дорошенка. Приготовив прийняття для польської дипломатичної місії у Києві.

В палаці гетьманськім підійшов до мене делегат від Чорномор'я, проф. Ерастов. Був у мене в бюрі, не застав. Говорить в справі авдієнції у гетьмана. Думає, що їх водять за ніс німці. Віддають все — і Кубань, і Чорномор'я — білим росіянам з їх ген. Алексеевим і з їх "Юго-Восточним Союзом". Про Дорошенка говорив скептично.

Гетьманівна згодилася дати мені витинки з російських газет про гетьмана на перегляд.

25 липня.

Були в мене Коновалець, Сушко і Чайківський. Два останні з бригади Натієва, хочуть активізувати січових стрільців, але бояться неприємностей від своєї "вітчини" — Австрії. Хотіли б говорити з гетьманом в їх справі, і щоб я з ним теж поговорив про те.

Приходив Калинович, привіз свіжі новинки з Відня і лист від Липинського. Липинський просить писати йому регулярно про політичні справи і новини у Києві. Питається про нашу партію. Лист трохи зрезигнований.

Увечері у Шеметів на Жілянській, засідання Генеральної Ради партії. Організація здається скріплюється. Організуються хліборобські елементи на Полтавщині, Катеринославщині і Харківщині. Зачинаємо організувати Київщину. Завтра хочуть іти до гетьмана, говорити в справі більш національного складу кабінету.

Перед 9 увечері поїхав до палацу. Коли входив — з парку виходив гетьман в супроводі ад'ютанта. Я вклонився і попросив п'ять хвилин розмови. Пішов за ним нагору.

Дивно він виглядав в темряві напівосвітленого кабінету, коли в своїй черкесці, високий і стрункий, ходив туди і назад по кімнаті. Пригадалась мені одна сцена з Шіллерового "Валенштайна", якого бачив перед війною у віденським "Бургтеатрі".

Показав гетьману число "Діла" із звісткою, що він, під натиском Форґача, зрікся тайної клявзулі Берестейського мирного договору (про поділ Галичини). Він нервово відкинув газету набік і з піднесенням сказав:

"Це брехня! Я нічого не зрікався. Форґач був у мене, правда... Зрештою поговоріть про це з Дорошенком!"

Я бачив, що розмова йому була неприємна. Потім він почав знов ходити по кабінеті. Казав:

— "Нічого українці без мене не зроблять! Скажіть їм це! Як мене не буде, то й України не буде!"

Був, видно, пригноблений чимсь... Увійшов Полтавець і замельдував прем'єра Лизогуба. Я попрощався і вийшов.

Нині ад'ютанти палацові дуже чемні. Особливо кн. Кочубей,

коли я вийшовши від гетьмана, пригадав йому фіксувати авдієнцію для Коновальця. При виході стояло авто з Вишневським, ще з якимсь паном і Ханенком, гетьманським господарем. Останній запропонував відвезти мене. Я спішився тоді до театру Соловцова¹. Увійшов до фойє під час першого антракту. Деякі знайомі в театрі висловлювали своє обурення на поведінку Форгача. Дехто нарікає на Дорошенка, бо нібито, коли Форгач заявив (устно!), що він односторонньо перекреслює клявзулю про Галичину, Дорошенко мав це прийняти до відома. Мабуть, в тій справі німці нас не підтримають. Мумм і Тіль дають до пізнання, що можна було б вибирати між Холмщиною і Галичиною, — як кажуть.

27 липня.

О 9-ій мав нараду з Калиновичем у "Франсуа" в справі редагованої ним часописі у Відні. О 1-ій — в Клюбі "Батьківщина" — конференція з Міхновським, Шеметом і делегатами харківської, катеринославської і київської організацій партії. Кликali мене на авдієнцію до гетьмана. Відмовився іти з ними, по-перше, задля свого урядового становища, по-друге — щоб не викликати вражіння, що я вганяюся за міністерськими портфелями, бо, напевно, вони порушуватимуть справу зміни кабінету.

Приходив до мене до бюро січовий стрілець Чайківський. Сказав йому, на коли мають побачення у гетьмана і як мають там триматися. Представився я новому своєму шефові, державному секретареві Завадському* (І. Кістяковський дістає інший пост). Перепросив мене, що не говорить по-українськи. Старший пан, росіянин, типовий царський бюрократ.

28 липня.

Увечері був у Шемета. Їх авдієнція у гетьмана тривала 15 минут. Оповідав, що гетьман цікавився ближче справами партії.

¹ "Театр Соловцова" — нині будівля Академічного театру української драми імені І.Франка на однойменній площі.

* див. примітки на с.199

Вчора арештовано Петлюру і деяких російських монархістів. Чи не рука Ігоря? Вчора вночі незвикла стрілянина на окраїнах міста.

29 липня.

Запропонували мені викладати в Народнім Університеті*. Судова розправа проти Голубовича і тов. викликала загальний несмак і обридження. Ніколи я не був прихильником "ес-ерів" і, оскільки це було в моїх силах, старався вкоротити віку їх політичному існуванню. Ганебно трималися ці люди на суді, а бувший "ес-ерівський" прем'єр міністрів Голубович плакав, каюся і просив німців "о снізхождені". Але в рівній мірі нечуване було заховання німецького суду. Було просто безличне.

Увечері бачив прем'єра Лизогуба і Василенка. Останній, підсміхаючись, заявив, що читав мій меморандум в справі преси, який я розіслав всім міністрам. Чи не тому він підсміхався, що прочитав там пару теплих слів про ворожу нам агітацію російської преси і про "кадетів"? Бо перед тим, як стати міністром української держави, Василенко був членом партії Мілюкова.

Дорошенко каже, що в справі Галичини його поставили перед dokonаним фактом та що Форгач говорив тільки з гетьманом. Оповідав, що на гетьмана жаль дивитися — такий він пригноблений. Я сказав йому свою думку: не приймати до відома заяву Форгача і післати відповідні інструкції до Відня Липинському. Дивувався він, чому не дістає листів від останнього.

В Клубі на Прорізній (ріг Пушкінської) бачився з Калиновичем і Шеметом. Він був на засіданню Національного Союзу і Дідушок здавав там справу з берлінської своєї подорожі. Стрів теж Добущака. Вертає з Катеринослава, звідки привіз деякі новини. Всіх там дуже займає справа реорганізації кабінету, яку уважають за неминучу.

Від панни гетьманівни одержав витинки з московських газет про гетьмана і про Україну.

30 липня.

Щось трівожне висить в повітрі. Страйк, замах, організуван-

* див. примітки на с.199

ня білих російських сил на Кавказі, нагінка на галичан, явне пригноблення гетьмана, посилена агітація московських прибічників і росіян на Україні, арешти, арешти! Нині був у мене Чайківський. Сказав, що гетьман прийняв їх добре, обіцяв зробити до трьох днів все.

Був у мене проф. Ерастов з Чорноморської делегації, оповідав, що ніби дозволено ген.Натієву іти на Новоросійськ. Думаю, що це нісенітниця. Мабуть, Рогоза і Лінгау дурять його. Тимчасом ген. Алексеев заняв Катеринодар. Рябовіл вертає²⁰). Приходили до мене від губерніяльної Управи в справі арешту Петлюри, бо Лизогуб і Кістяковський відповіли делегації, що вони в справі цього арешту "ще не мають докладних інформацій"...

Вулиця, здається, політикою не цікавиться. В однім театрику-кафе, куди мене раз запровадили приятелі, бачив таку сцену: зі сходів, до шатні ввійшов якийсь німець, офіцер з дамою. Нагло один з групи російських офіцерів, що стояли там же, з криком — "Катя, ти, ти, — з немцями?!" — кинувся був в сторону дами, і був би певно простягнувся на підлозі як довгий, коли б колеги не підтримали, — які теж були п'яні, та не так як він...

Так проводили в Києві час рештки "доблесної царської армії". Не інакше потішалоя і жіноцтво.

На Хрещатику, де безнастанно швендяла ця офіцерня, побачив я колись сестру жалібницю з червоним хрестом на грудях і — з "георгієм". Коли я здивовано поглянув на неї, крикнула: — "Да, да! Сматріте і удівляйтесь!" Я не мав часу "удівляться", але коли за кілька днів знов побачив її на Хрещатику, її провадив, усміхнену й задоволену, опецькуватий панок попід руку. Ця теж — як і ті офіцери — потішилася. "Георгія" вже не було, він вже не був потрібний: хтось подивляв її й без нього...

На фельдмаршала Айхгорна замах, фельдмаршал забитий. Офіційні кола німецькі скаженіють, грозять репресіями. Серед українців збентеження.

31 липня.

Деякі газети спочатку подали вістку, що убійник фельдмарша-

да називається... Донцов. В дійсності його назвисько Донської. Тепер піде серія доносів. "Кієвская Мисль" перед кількома днями умістила провокаційну нотатку з приводу того, що деякі українці співробітничать в "Одеській Мислі". Зачислила їх до австрофілів. В тім числі й мене (бо Піснячевський умістив виривок з мого друкованого в Києві реферату, як оригінальну статтю). Провокацію "Кієвської Мислі" підхопило берлінське "Тегліхе Рундшау", щоб представити тих українців сторонниками архикнязя Вільгельма. Певно, робота майора Гаазе. Взагалі ця "Кієвская Мисль", це чесне товариство людей — мовою, расою, традиціями, вірою чужих Україні, має сміливість виражати думки, мисль нашого Києва!

Оповідали мені, що Національний Союз мав засідання, на яким були присутні якісь старшини і де, нібито, виголошувалися промови про вирізання німців і пр. Провокація?

Кілька разів намовляв я хліборобів-демократів кинути Національний Союз і замість лигатися з "ес-ефами" і "ес-ерами", організувати провінцію і власну партію. Скільки цінного часу страчено даремне!

Основна прикмета демократів: вони мусять всіх штовхати вділ, хто вибивається вгору власною силою і індивідуальністю, а не примилуванням до партії. Ніхто серед демократів не сміє вивищатися понад усталений пересічний рівень. Хто це робить, робить на власний ризик і страх.

Тепер серед наших хліборобів обурення на Голубовича і на "ес-ерів". Коли я, перед переверотом ще, радив їм відокремитися від цих панів, тоді вони були проти цього і говорили про "національну солідарність". Не могли додуматися, на жаль, що люди подібні до Голубовича і Шаповала ніякої України репрезентувати не можуть; що співпраця з ними неможлива.

В. Панейко їде сюди. В Галичині вже знають про скасування Віднем тайної клявузі Берестейської²¹⁾.

1 серпня.

Шкода, що гетьман не має сильнішої волі. Бо відважний він є. На всіх і, особливо, на німців зробило велике вражіння, що, коли йо-

му донесли про замах на Айхгорна (сталося це поблизу гетьманського палацу), гетьман зараз же пішов пішки на місце, де це сталося. Вчора вночі було багато арештів.

Були в мене Чайківський і Сушко. Рогоза досі не дотримував обіцянки в справі реактивізації січовиків. Просили щось зробити, щоб рішення прискорити.

2 серпня.

Большевики роблять саботаж заняттям мирової конференції. Я радив Шелухинові і Мішковському, на найближчих сходах голів всіх комісій поінформуватися про стан переговорів у них. Коли (як я передбачаю) і там большевики роблять саботаж, зробити кінець з цією глупою комедією.

Мали приїхати до Києва 30 большевицьких терористів. Мабуть, приїхали з потягом московської мирової делегації. Нині на вулиці затримав мене якийсь московський лапотник-селянин і запитався, де є російський консулят. Я назвав йому вулицю і готель і сказав: "где увидиш на палке красную тряпку, там і твое консульство!"

Кажуть, що німці помагатимуть Війську Донському. Не вірю в це. Натомість вірю в другу чутку: що німці проти всяких змін в кабінеті. Наші "недоторкані" починають робити прощу до німців. Ходили "ес-ефи", представники Національного Союзу та інші.

3 серпня.

По місті чутки, що гетьман мав зректися тайного аннексу до Берестейського Миру.

У "Франсуа" стрівся з Олесем. Образливий, як мімоза. Велика дитина! По кількох хвилинах розмови заявив, що досі відносився негативно до мене, а тепер змінив свою думку. При прощанні кілька секунд тряс мені руку. Скільки в них емотивності і скоків в настроях, у моїх дорогих земляків...

5 серпня.

Вчора вночі я пробудився о 2-ій годині від густої стрілянини.

Вікна і подвір'я, що кілька секунд, освічувалися біло-червоною загравою. Малося вражіння, що десь близько коло нас били з кулеметів. Всі, що були в помешканню, пішли ми дивитися на балкон. В стороні Святошина великий пожар і безнастанні вибухи. Якийсь великий будинок був охоплений полум'ям. Півнеба огорнула луна пожару. Вибухи тривали три чверти години. Здається, замах на Бендерські касарні із складами амуніції²²⁾.

6 серпня.

Олесь просив співробітничати в "Літ. Вістнику"* , дати статтю про Лесю Українку, "якщо я його не бойкотую".

7 серпня.

Вчора був в "Енгерес Крігсгебіт"¹, як ми почали називати гетьманський палац і його околиці, бо тепер потрібні всякі перепустки, щоб туди дістатися. Говорив з німецькими журналістами. Один з них Ш., сказав мені про різні новинки, які подало Берлінське пресове бюро про Ніковського, про мене і пр. Жартом я запитав його — нащо берлінська "Фоссіше Цайтунг" мельдує, що я забив Айхгорна? Удав, що не зрозумів мене. Коли ж я запитав, нащо їх преса зробила з Донського — Донцова, здобувся лише на відповідь: "Я, ір наме вірд гойфіг генаннт"². Як мені оповідали з другої сторони, вони тої думки, що я належу до тих українців, з якими — "тяжко співпрацювати".

8 серпня.

Був у мене Гартлеб, польський редактор, який є тут, щоби приготувляти ґрунт для нового польського посла на Україні — Ваньковіча. Оповідав дещо про відносини в Конґресівці. Відніс я вражіння, що там безлад. Буду говорити в тих справах з Дорошенком, а може з гетьманом.

* див. примітки на с.199

1 "Енгерес Крігсгебіт" (нім.) — тут: окремий військовий район

2 "Я, ір наме вірд гойфіг генаннт" (нім.) — "Так, Ваше ім'я часто згадується..."

9 серпня.

Росіянина Шебека мають спроводжувати до Києва на міністра закордонних справ, як ходять чутки. Порозуміння між "кадетами" і "ес-ерами" російськими. Створили Директорію. Годяться з утратою Надбалтицького Краю і Польщі, але гетьманська Україна має залишитися під якимсь новим царем. Праві промислові і фінансові круги на Україні організуються і переходять в наступ ("Протофис"* , "Суо-зиф" і пр.).

Від Липинського лист. Зовсім дезорієнтований в подіях на Україні. Просить почати пресову кампанію проти Австро-Угорщини, проти скасування тайного аннексу.

Мануїльський їде до Москви.

10 серпня.

Був у Шелухина. Дякував за мою статтю в "Новій Раді" — "Тверда рука", на теми нашої біжучої політики. Хочє розвивати далі її ідею. В перекладі зажадав її собі і Мумм. Приїхав Калинович з Відня. Розпускає чутки, що гетьман хоче опертися на "національно-демократичні партії."

Чутки про Вільгельма (Габсбурга) і його пляни на Україні не устають. Я в це не вірю. Гетьман говорив мені, що для нього Вільгельм — скінчений. Галас довкола його особи і плянів, гетьмана не турбує, не надає тому значіння.

Засідання, на яким мав несподіваний успіх. Переконав Генеральну Управу хліб.-дем. партії підтримати "Селянське Слово".

11 серпня.

Гетьман обіцяв покликати наших представників до комісії для вироблення земельного закону.

Був Лисий, оповідав про Бесарабію і політику Австрії там. Пізніше стрів Гартлеба. Приходив редактор Макаренко в справі арешту свого брата. Сьогодні дав розліпити на мурах міста свій останній твір герр Вейке про виконання присуду над убійником фельдмаршала

* див. примітки на с.200

Айхгорна — над Донським. До Києва приїздять Трепов, Нейгарт і Бобринський, знані ворожі Україні російські політики. Занадто толерантна і гостинна є Україна!

13 серпня.

Оповідав П. Певний²³⁾, що дуже агітують проти мене воєнні круги німецькі. Певно! Гартлеб мав побачення з Дорошенком. Той проти того, щоби представником варшавської Ради Регенційної* був тутешній поляк. Обіцяв я йому говорити про це з Липинським, який приїхав до Києва.

Увечері — у Липинського. Прийшов і Шемет. Їх лубенський курінь відкинув якусь повстанську групу з Канова, яка перебилася була на Лівобережжя. Оповідав, що німці з місцевим старостою, москалем, інтригують проти їх Курія.

Липинський оповідав про справу Галичини. Його поставили перед доконаним фактом. Коли він прийшов до австро-угорського міністра закордонних справ Буріяна, той відповів, що переговори в цій справі ще ведуться і він не може ще дати ніякої відповіді. Липинський запитав, чи Форгач в Києві веде переговори на власну руку, чи в порозумінні з ним? На притакуючу відповідь відказав Липинський, що в таким разі Буріянові мусить бути відомо, що Форгач односторонньо скасував тайний аннекс? — Так, відомо, — відповів Буріян. Тоді Липинський виняв з теки ноту-протест гетьманського уряду і передав Буріянові. Цей останній, звичайно дуже коректна людина, вскочив і подразнено заявив, що він того протесту прийняти до відома не може, бо в Києві мали офіційно погодитися з тим фактом. Чи Дорошенко не дав жадної одсічі Форгачеві?

Василько, поділивши вину за невдачу Берестейського договору між К. Левицьким і Скоропадським, хоче вже перепрошуватися. Був у Липинського, обіцяючи занехати кампанію проти гетьмана, коли б йому дали докази, що той не зрікся аннексу.

Австрія, здається, проти далекоїдучих плянів архикнязя Вільгельма на Україні. Тримає його там тільки, щоби шахувати геть-

* див. примітки на с.200

мана. Її політика супроти нас — прихильна неутральність "дем українішен хаос гегенібер"¹. Липинський носиться з ідеєю повалити Буріяна. Назавтра визначив мені, в тій і в інших справах, побачення з ним о 7-ій годині, потім я буду у гетьмана. Казав мені, що буде бачити Гартлеба.

Лизогуб з Палтовим їдуть до Берліну, щоб прискорити рішення актуальних питань української політики. Я довго переконував Липинського, щоб він запротестував проти їх акції в справах закордонної політики без порозуміння з ним. Можливо, що він погодиться.

15 серпня.

Чутки, чимраз більш тривожні. Шинкар з своїм загоном мав передістатися на Лівобережжя. Повстання шириться. Треба поговорити з Шелухином про Палтова, не довіряю йому. Липинський проєкує союз України, Німеччини, Польщі і Угорщини, до якої мала б відійти Галичина. Цей плян має одну хибу: він нездійснимий. Казав йому це, але Палтов прийняв його плян до відома і ним одушевлений. Я і Ванькович остерігали Липинського перед цією людиною, яка, здається, є переконаний русофіл.

Був Шемет у справах партії.

16 серпня.

Вчора у гетьмана не можна було мати авдієнції. Панахида по його сині, який нагло помер.

17 серпня.

Було запізно недопустити Палтова до подорожі до Берліну. З Липинського хочуть зробити жертвенного козла: він, розпускають чутки, як "польонофіл", мав змарнувати галицьку справу.

Приходив до мене Сідлецький (Сава Крилач) у справі арештованого Ковенка* (один з тих, що очолювали "Вільне Козацтво"). На нього плянувався замах.

¹ "дем українішен хаос гегенібер" (нім.)—напротивагу українському хаосу
* див. примітки на с.200

18 серпня.

Увечері засідання Управи партії, щоб виробити інструкції Вол. Шеметові, покликаному до Земельної комісії. О 8-ій годині прийшов і Липинський. Положення його, як посла, прикре. Бажав розмови на цю тему. Я звернув дискусію на нові тори, бо ради у справах закордонної політики ледве чи можна було дочекатися від зібраних... Вол. Шемет був цікавий знати, що це таке "австро-польська розв'язка" польської справи? А потім — чому питання Галичини важніше для нас від Холмського? На відповідь, що Холмщина і територією і населенням є без порівняння менша від Галичини, почули ми здивоване: "хіба?"

Вол. Шемет, бувший член Державної Думи, є, впрочім, дуже мила, чесна та ідейна людина.

Відпроваджував я Липинського. Оповідав він, що був у нього Форгач, виглядає, як типовий "циганський барон", сидів більше, як годину. Був надзвичайно милий (мабуть, підготовляє нову "гемайнгайт"¹). Австро-польське рішення, здається, впаде. Галичина лишиться при Австрії, але зате поляки мають дістати Холмщину. Поляки домагаються й Волині, та Форгач уважає це за "дикі претенсії". Розсипався в похвалах до України, яку не можна рівняти з такими "сальпеї", як Сербія і Болгарія. Радив я Липинському лишитися у Відні, бо якби не вирішилися тепер галицьке і холмське питання, справа ще десять разів може переменитися. Треба б також в справі Холмщини говорити з німцями, щоби по змозі відбити польський замах. Липинський сказав кілька не дуже милих слів на адресу Дорошенка.

19 серпня.

У Шеметів засідання партійної Управи. Ледве переконав їх виступити з Національного Союзу — цієї вигадки "ес-ерів".

20 серпня.

Увечері у Липинського. Казав мені, що носить з своїм пляном: границя — Буг. Липинський хоче жадати наперед ратифікації Берестейського договору, а тоді згодитися, може, на деякі уступки ча-

¹ "гемайнгайт" (нім.) — ницність, підлість

стини Холмщини, занятої австрійською армією (з певними гарантіями). Я радив йому затягувати переговори з Форґачем, аби виграти час і добитися ратифікації Берестейського договору. Певно, є небезпека, що Австрія — щодо Холмщини, та й до Галичини, порозуміється без нас з Німеччиною. Липинський отримав з Відня звістку, що в Берліні нібито готові зробити великі уступки Україні. Коли так, то тепер якраз час домагатися зміни кабінету і розпочати пресову кампанію в справах Холмщини і Галичини.

Шинкар з своїми загонами діє далі.

Був у мене др. Ган з "Вольфбюро" з Берліну. Просив дати йому меморандум в справі України. Забрав собі одну мою статтю з "Нової Ради" для перекладу.

21 серпня.

З Берліну говорив Лизогуб з Дорошенком, що два полудневі питання (Крим і фльота?) вирішені добре для нас. В Парижі заснувалася Українська Рада з якимсь проф. Соченком. Антанта прийняла протести українських консулів у Сибірі проти мобілізації українських громадян.

Повстання, здається, перекидається на Полтавщину, — твердиню хліборобів, тих, що вибирали гетьмана. Чи не тим пояснюється факт, що німці трохи змякли?

Нарада у Дорошенка. Він, Липинський, М. Кушнір, В. Садовський, П. Певний і я. В справі спільної пресової кампанії проти відлучення Холмщини від України і за поділ Галичини.

У Липинського ввечері пізнав Микиту Шаповала. Бездонна пропасть ділить мене від тих людей. По розмовах, довгих і нудних, сказав йому: що, коли я мав вже аргументи, щоб не вступати нам до Національного Союзу, то тепер він мені дав сто ще важніших аргументів. Ці панове ніяк не хочуть розстатися з своїми плянами соціалізації. Казав Шаповал, що — чого ж? — він за гетьмана, тільки — за виборного, ось наприклад за... І він назвав двох демократичних політиків. Я вийшов з себе і кричав йому, що ми потребуємо блиску, авторитету, старих традицій історичних — коротко: пана на гетьмана,

а не якогось провінційального адвоката, не з пенька панка. Сказав йому, що в тій руїні, в якій опинилася Україна, винні соціялісти, а спеціально його партія.

Перед тим, як розмовився з ним, прислухався, як кінчив говорити до нього Липинський. Цей останній розпочав одну фразу словами: "Ви, Микито Юхимович, як естет..." Мені страшно стало! — до такої степені це слово було в разячім контрасті і до психіки "есерівського" вождя і до його зовнішнього вигляду, яким нагадував не стільки естета, як гоголівського Собакевича чи Ноздрьова. На цім дрібнім випадку укріпився, на жаль, в своїй думці, що не завше Липинський пізнається добре на людях.

Сказав він мені, що просив ґр.Монтрезора бути його зв'язковим при гетьмані. Хотів би, щоб я з ним запізнався.

22 серпня.

Сенсація дня: інтерв'ю Лизогуба в "Берлінер Тагблятт". Нав'язуючи до Переяславського договору 1654 року, прем'єр натякав на можливість майбутньої федеративної злуки України з Росією.

Був я в тій справі в міністерстві закордонних справ. Дорошенка не було. Серед урядовців ніякого занепокоєння з приводу нещасливого виступу Лизогуба. Ці люди, які здійсмають гвалт з приводу одного неукраїнського слова, кинутого якимсь міністром, тепер були зовсім спокійні. Здавалося, не розуміли значіння Лизогубової заяви. І ці люди — "будують державу"!

В тій самій справі, щоб отримати вияснення, поїхав я до ґр. Берхема. Цей теж уважає, що заява Лизогуба — оттака собі невинна заява, якій не треба надавати великої ваги. Але цей, напевно, удає дурного і знає, що є на речі.

Від нього поїхав я до Мумма. Цей відразу повідомив, що йому вже донесли, що саме я сказав в справі Лизогуба. Сказав я, правда, що заява Лизогуба є "казус беллі" для українців та що співпраця їх з урядом Лизогуба буде неможлива, поки він або не уступить, або не здементує свого нещасливого інтерв'ю.

Увечері в тій самій справі був у гетьмана. Як вийшов від нього

морський міністр, прийняв мене. Чекаючи перед тим, говорив я з полк. Зеленецьким. В своїй мальовничій черкесці, з розділеною на боки сивою бородою, щуплий, вище середнього росту, він — як і писар Полтавець — був дуже декоративною постаттю в паладі. Питався мене, чи не приходжу в справі Лизогуба? Відповів, що прийшов в пресових справах. Але він не такий дурний, як многі інші.

Гетьман питався, чому так довго не був у нього. Зложив йому заяву співчуття з приводу смерти його маленького сина, а потім зачав говорити зразу ж про Лизогуба та його заяву. Гетьман був обурений і казав, що нічого про заяву не знає; що він все був і є самостійником; що дивується дуже тому, що сталося. А далше заявив:

— "Перед Вами був у мене Кривошеїн^{*}. Я посварився з ним. Не знаю, може, колись знайде мова про якийсь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді, як свою культуру розів'ємо. Це річ хіба наших дітей і внуків" (24).

Я переконував його, що з огляду на його престиж гетьманський, перед ним одна дорога — дати димісію Лизогубові. Відповів, що чекатиме точних інформацій. Просив прийти за годину, бо в той час приїде до нього Дорошенко з зашифрованою депешою з Берліну.

О 10-ій годині був в Українському Ключі. Показували там мені свіже число львівського "Українського Слова" з статтю "Лизогуб проти гетьмана". Взагалі інтерв'ю є велика компромітація і для уряду, і для Мумма, який запевняв завше, що всякі нарікання на укритий русофілізм кабінету не мають ніякої підстави. З Ключу знов поїхав я до палацу, де бачив Дорошенка. Сказав, що шифровані депеші прийшли, але про інші справи. Казав, що уряд остро ставляє кримське питання. Чекає депеш завтра.

Був Шемет. Показував тези партії для Земельної комісії. Чубинський задоволений і хвалиться, що є тої самої думки, що й Лизогуб. Дорошенко непевний свого становища. Вислухавши мій погляд на справу Лизогуба, він заявив свою думку, що навіть в тім випадку, коли б інтерв'ю не було здементовано, все одно не треба було б подаватися йому до димісії. Треба було б "ратувати те, що можна було рату-

^{*} див. примітки на с.200

вати". Думаю, що тяжко буде мені знайти в тій справі з ким-небудь спільну мову.

24 серпня.

Несотворені чутки. Що німці нібито хочуть ужити астраханську армію, щоб нею відтяти ген. Алексеєва і змусити до угоди з ними. Мала приїхати до Києва делегація московських промисловців перт-ракувати з німцями про відновлення "єдиної і неділимої".

Рано був в каплиці палацовій на панахиді в 9-ий день смерти гетьманського сина. Гарний хор, урочисті співи.

Якби то все те панство з оточення гетьмана, яке бачив там, було все українське!

25 серпня.

В газетах з'явилися спростовання в справі заяви Лизогуба, яке дістав від нього Дорошенко. Наразі, отже, — "ля фас е сове". Але чи суть?

Нині знову приходив інж. Пилипчук в справі арешту Лисого, і п. Лялька в справі реквізиції Молодого Театру. Німці, мабуть за намовою москалів, ніби умисно реквізують самі українські установи: недавно — Дніпросоюз*, тепер — Молодий Театр. В той час, коли російсько-жидівські клуби для гри і шантани — множаться і цвітуть. З чийого дозволу?

26 серпня.

Увечері зайшов до Українського Клубу. Попав на баль. Товариство неслоя в танцю попри мене. Гучно тупаючи ногами і взагалі виявляло свою веселість. Думав про танець на вулкані і про демократію нашу. Скоро пішов геть.

29 серпня.

Арешти! Забрали Лизанівського і Чоботарева. Про Чоботарева оповів мені його брат — старшина, зачіпивши мене на вулиці. Нині

* див. примітки на с.200

дістав телефон-повідомлення, що бандити зарізали і обрабували о. Василя, священика села Севериновки, коло Білої Церкви, батька мого доброго знайомого, проф. І. Р-го. Треба було просити владу дозволити перевезти тіло до Києва. На провінції дуже неспокійно.

Нові арешти. Між іншим забрано Саліковського²⁵). Чия то рука і кому це потрібно? На Терещенській Суровцева зі своїми ад'ютантами оповідає, що прийде чисто український кабінет та що 3-го вересня вже читатимемо гетьманську Грамоту з іменами нових міністрів.

30 серпня.

Бачився нині з проф. Зерінгом з Берліну, довго говорив з ним. Був також один лейтенант, видавець "Русского Вестника" і ще один професор-географ, який, як і я, писав в рр. 1914—16 в берлінській "Пантері", видаваній балтійським німцем Ріпке. У цього останнього дав я тоді видрукувати уривки з моєї праці "Українська державна думка і війна з Росією". Лейтенантові не сподобалася моя думка про Крим. Був на наших сходинах також і Екгардт. Завтра влаштую сходини проф. Зерінга з Е. Чикаленком. Нотував Зерінг мої уваги про економічні і торговельні противенства між Україною і Московщиною. Многих німців, що приїздили тепер до Києва, пізнав я ще в 1914—16рр. в Берліні, коли з доручення українського парламентарного клубу у Відні, видавав там Кореспонденцію.

По обіді бачився у "Франсуа" з Олесем. Він перепрошував мене за рецензію на мене в "Літ.-Наук. Вістнику", де якийсь москвофіл з школи Грушевського напався на мене. А потім — не моргнувши оком — запрошував писати у "Вістнику", основувати спілку журналістів і пр.

31 серпня.

Саліковський з Біським видають свою "Громаду". Був Шемет з Ющишиним. Земельна комісія таки скликається.

Увечері повіз я Зерінга до Чикаленка. Служив йому за перекладчика. У бідного професора волосся ставало догори, коли ми оповідали про деякі вибрики москвофільства у внутрішній політиці

кабінету. Багацько нотував собі з того, що ми говорили. Потім прийшов Роман Смаль-Стоцький, і повіз Зерінга до "Контіненталю" на бенкет, влаштований Національним Союзом.

1 вересня.

З січовиками, австрійськими громадянами, здається, буде добре. Гетьман в розмові зі мною назвав Форґача "с.им сином" за те, що той досі не поладнав справи з стрільцями галицькими.

Гетьман не раз висловлювався драстично точно. Одного разу, коли розмовляв з ним в палацовім парку приніс йому якийсь урядовець на оцінку військову шапку ("картуз"), як проект шапки старшини української армії, якийсь оперетково-фантастичний. Гетьман, взявши, ледви глипнув на шапку, і зараз же віддав її назад урядовцеві зі словами:

— "Це має бути шапка офіцера української армії?! Це шапка швейцара з б...ю!"

Засоромлений урядовець поспішив втекти разом з тим нещасливим винаходом. І в поважніших випадках вмів часом гетьман давати моментальну, по-військовому прецизну, оцінку позитивну чи негативну — якогось факту чи людини.

Гетьман ще не змінює програми своєї. Остається все так, як було, коли він давав мені на оцінку свою програму ще перед переворотом. Деякі точки і неясности, напр., в справах земельної реформи і Церкви, пояснював тим, що треба зробити так, аби — "ці люди бодай не шкодили нам". Переконати мені його тоді не вдалося.

Тепер Національний Союз, здається, вже годиться на думку, що гетьмана треба єднати проти великих власників і німців.

Переглядав "Робітничу Газету", часопис українських С.Д.-ів. Пише в справах міжнародніх та українсько-російських, про ролю російського лібералізму — менше-більше те, що я писав 5 літ тому і за що мене тоді наша преса виклинала, як ворога народу. Не дивуюся, що вони мене не терплять, бо такі річи не прощаються.

3 вересня.

Приходив Єловицький, щоби знов розпочати заініційовані Липинським розмови з українськими поляками. Не беруся за це. Хай то краще Липинський організує.

4 вересня.

Був у мене прив. доц. Смаль-Стоцький. Оповідав, що в Берліні, в Парляменті і Головній Кватирі не дуже прихильно думають про нас; та що таке відношення почасти пояснюється русофільськими справозданнями з України. Підтвердив знану мені вже чутку, що архикнязь Вільгельм вратував децю для нас на нарадах в Головній Кватирі. Тепер взагалі не підлягає сумніву, що Гренер і компанія ведуть русофільську політику. Розпитував про гетьмана, Національний Союз і т. п.

Проф. Єрінг переказував мені, що вони (німецькі професори) хотіли б з нами зійтися, може в четвер ввечері.

Цим професорам робили прийняття вже в Національнім Союзі. Коли Д. Левицький* запитався, чому не запросили мене, відповіли коротко: "Донцов правий". Вчора говорив з Павлюком і Крилачем, членами хліборобської партії. Обидва апробують нашу постанову про виступ з Національного Союзу. Так само й Міхновський; коли був тиждень тому у мене, нічого не говорив проти цієї постанови, яку я з таким трудом перефорсував на Генеральній Раді партії. Я задоволений з того, що удалося (хоч трохи пізно) дві речі: добитися виступу партії з Національного Союзу і розіслати організаторів на провінцію.

Від Калиновича з Відня лист. Просить директив. Має писати в своєму часописі про Крим. Моя стаття про Крим обійшла кілька німецьких газет.

Був у мене в хаті гр. Тишкевич (син гр. Михайла)²⁶). Цюйно вернув з села. Досить зручно погодився зі своїми селянами. У нього тихо. Іронізував з земельного закону уряду. Найвища норма — 25 десятин — є перешкодою для дідичів продавати свої землі, бо нема надії, ані змоги знов купити. А рівночасно це не стримує спекуляцію. Оповідав забавний приклад, коли один жид знайшов 66 підставних

* див. примітки на с.201

покупців, давши їм за це по 1000 рублів. Купувалося нібито кілька частків по 25 десятин, а на ділі один великий маєток переходив в одні руки. Оповідав, що поляки на Україні мають чимраз менше віри в тривалість існуючого режиму. Липинський пропонував графові вступити в нашу дипломатичну службу. Той відмовився, бо на його думку, українська держава не має одної сталої, певної ідеї. На його думку німці теж в Україні "розчарувалися". Маю вражіння, що за всім тим розумованням криється щось інше... Що привезе гетьман з Берліну?

Наші демократичні політики носяться з думкою зробити віче в справі Холмщини і Галичини. Про Крим нема мови. Був Смаль-Стоцький з Берліну. Бачив він Цьокана, який оповідав про тенденції деяких кол в Галичині запровадити celibat серед нашого духовенства. Нібито на те, щоб виховати кадри уніятських місіонерів на Україні. Думаю, що така реформа не буде в Галичині популярна, а місіонерів, коли б хотіли, могли б мати з Василян. Передав через Цьокана лист до архикнязя Вільгельма і одну мою тут видану брошуру про політичне положення. Єловицький занепокоєний чутками про українсько-литовське зближення.

Увечері зорганізував я прийняття німецьким професорам від хліборобської партії в "Метрополі". Смаль-Стоцький радив, але я не запросив представника А.О.К. (Арме Оберкомандо¹). Були м. і. професори Єрінг, Вебер, Еккарт. Від нас, крім мене, С. Шелухин, Мик. Галущинський, Павлюк, Ющишин, Сідлецький, Біський і ще кілька — разом дванадцять. Вітаючи гостей, я підкреслив, що хліборобська партія — єдина українська партія, яка не має в назві сакраментальної букви С (соціалістична). Мій сусід, німець, відповідаючи, зазначив, що ніким з тих українців, які з ними говорили, не було противенство до Росії "зо шарф бетонт"². Слава Богу, зрозуміли, що я хотів сказати! Вебер виголосив цікаву промову, повну натяків на "посередників" між нами і німцями, яких треба було б не тільки усунути в тінь, але й "брандмаркен"³ їх справжнім ім'ям. Натяк зрозуміли, би-

¹ Арме Оберкомандо (нім.) — вище армійське командування

² "зо шарф бетонт" (нім.) — так чітко наголошено

³ "брандмаркен" (нім.) — затаврувати

ли браво. Один з професорів безнадійно старався оповідати мені про користи для України від федерації з Росією. Бо інакше, казав, "форпости" Антанти будуть в Мінську і в Курську. Я відповів, що коли прийняти його програму, то ці форпости будуть у Варшаві і в Києві. Сиділи німці з нами до 2-ої вночі.

6 вересня.

Стрівся у "Франсуа" з Коновальцем. Німці заарештували 30 люда в їх вербунковім бюрі. Чиста провокація! В бюрі стрів Мирона Вітошинського, мого колишнього віденського університетського колегу, разом з одним австро-угорським сотником. Приїхали аж з Перемишля, для перепровадження "унтерзухунт"¹ -у¹ з приводу одного урядовця міністерства заграничних справ, якого австрійська влада заарештувала на відпустці за те, що він вступив на службу чужої держави (України). Зізнав я до протоколу, що таких злочинців у Києві маса по всіх міністерствах і в моім бюрі; що працюють вони з відома гетьмана і влади австрійської та на підставі мирового договору в Берестю.

Приходив пан Тевзая з Грузинської легації і запропонував виміну відомостями. Повідомлення адміністраційного департаменту військового міністерства тривожні. Розрухи тривають далі. Приїхав Павелко, голова нашої партії у Пирятині. Там сподіваються зміни кабінету. Дуже просив його як може інтенсивно розбудовувати організацію. Післав я до Липинського лист. Також до Калиновича. Вчора Дорошенко пропонував мені зробити з ним поїздку до Німеччини в пропагандивних цілях.

Сенсація дня в російськiм артистичнiм свiтi — вистава Анатоля Каменського "Леда". З його промовою на тему — "жінка-змія і жінка-корова". Подібною порнографічною літературою засипає нас російська культура.

Приходив Юліян Охримович, щоб я вставився за арештованим (ес-ером галичанином) Лизанівським.

¹ "унтерзухунг" (нім.) — дослідження

7 вересня.

Тепер виясняється, що розмова з Лизогубом в "Берлінер Тагблятт" -і — штука Палтова. В спростованню цієї розмови, яке принесло "Відродження", виходить, що Палтов з Лизогубом говорили по-українськи, а перший перекладав по-німецьки те, що говорив прем'єр.

Приходив знов Павелко, оповідав про положення з завдання партії на провінції. Жадав якнайскорше видати друком засади нашої земельної програми. Адміністрація на Прилуччині лютує. Негайно треба усунути старосту Ногу.

10 вересня.

Телефонував Шишманов, відібрати від нього текст промов, якими обмінялися в Софії Шульгин і цар Фердинанд. Запрошував до себе. Був у мене Степан Смаль-Стоцький.

12 вересня.

Генерал гр. Спаноккі, австро-угорський військовий аташе в Києві кликав мене до себе. В справі Германа і товаришів. Підозрівають їх в російській пропаганді тут. Я відповів, що оскільки мені відомо, Герман займається не стільки політикою, скільки кіном і оперетою. Хоч правда, в Літ. Арт. Клубі він часто сидить в товаристві росіян і жидів з "Київської Мислі" і "Київських Откликів". Раз чув, як він говорив по-російськи, хоч з трудом і не досить добре. Обличчям семіт. Генерал просив мене, щоб я в цій справі поговорив в міністерстві заграничних справ та що завтра він хотів би відвідати Дорошенка. В тім Літ.-Арт. Клубі познайомили мене якось з одним жидівським підприємцем. В бігу розмови запитався він мене, як я думаю, чи "довго буде Україна"? Я не зрозумів докладно й запитався, про що йому ходить? Тоді він заявив, що має намір накручувати фільм "Мазепа", тому й поставив мені те питання... Бо, — "самі панімаєте", — коли Україна буде тільки коротко, то імпреза не оплатиться... Тоді я вперше стрівся з подібним підходом до справи української незалежності.

Вечеря в "Метрополі". Були Стебницький, Мурський,

Яковлів, Лоський, Шелухин та інші²⁷). Стебницький і Лоський були недобрі, коли я і Шелухин атакували Грушевського. Для характеристики тих панів: коли зайшла мова про нову обсаду берлінського посольства, заявили вони, що добре було б послом призначити туди Ніковського. Я ледві стримав сміх. Яку спільну мову можна знайти з тими людьми?

На Липинського йдуть нарікання як на "польського пана". Ці люди не знесуть в своїм оточенні ніякого пана. В цім корінь їх опозиції до гетьмана. Здається, що організація повстанців на провінції, або партизанів, як вони себе звуть, дуже добра. Нелегко буде з ними дати раду тим, що з ними борються.

У вестибулі Клубу зустрів Саліковського. Сяючи своїм червоним носиком і усміхаючись, просив співробітничати в редакції ним газети. Я відповів, що добре, лиш хотів би, як видадуть, бачити наперед кілька чисел. — "Ах, — скрикнув він, — значить імени не дасте? Це образа для нас"! Не хотів його ображати, але не міг знати, що це буде за часопис. Запитався його, як вони ставляться до "союзників"? — "Розуміється, прихильно!" — була відповідь. — "Власне, — зауважив я, — мені розходиться про степень цієї прихильности".

14 вересня.

В Швейцарії, здається, Лукасевичеві щось удасться. Оповідують думку Тілля, що нібито справа з Кримом вирішиться для нас добре; що Симферопольський уряд не є вже такий неуступчивий; що німці натискають на нього, отже до порозуміння прийде.

Бачився з Біським і Піснячевським. Нові чутки про галицький целібат і про митрополита Шептицького. Пригадується мені моя нічна візита у нього на Горі, коли то я, В. Дорошенко і А. Жук, кілька днів перед заняттям Львова царською армією в 1914 р., ідучи на двірць¹, — місто було темне, без вогнів, без фіякрів, мертве, — на останній потяг із Львова, вступили до св. Юра. Пригадалось мені рівно ж, як я відвідав митрополита, разом з гр. Мих. Тишкевичем, в Швейцарії в 1917 р., де він перебував деякий час після повороту з

¹ двірць — від польського dworzec — вокзал

російського інтернування. По нашій розмові про унію, він поручив мені читати Апологію Вайса. Здається, думав зробити з мене пропагатора справи церковної унії.

Виправдуючись перед московською пресою, перед своїми одноподумцями, лібералами російськими, обілюючи себе і своїх, не забув С. Єфремов в "Новій Раді" і мене:

— "Хто і де нападав колись на російську культуру? Назвуть, звичайно, зараз же ім'я Донцова. Але він відповідає сам за себе. А потім — не можна ж за односторонність навіть кількох людей обвинувачувати цілий рух". Отже держава і нація українські — це для "есефів" ("Сафандул" як їх ще зовуть) — це тільки "рух"! Ще й до того зовсім не ворожий російській культурі²⁸).

22 вересня.

В неділю приїхав ген. Греков. З кількох слів професорів Вебера і Зерінга, яких наші політики вважають офіційними емісарами уряду німецького; зі слів Полтавця Коновальцеві, що гетьман жичить порозуміння з Національним Союзом, повсталася маса чуток про зміну кабінету. Головою Національного Союзу вибраний Винниченко. В перший раз я пізнав його в Києві в 1907 р. на Жилианській у Порша. Пригадую перше вражіння: я не міг з дива вийти, невже так може виглядати письменник? Щось в очах, в обрисі уст виглядало мені як дуже неінтелігентне. Потім стрічався з ним, а властиво не з ним, а з його творами, коли сидів на Лукіянівці в 1907—1908 рр. Тоді всі камери захоплювалися свіжо випущеним с.-дем. збірником "Дзвін", в якому з'явився якийсь (забув заголовок) твір Винниченка. На улюблену його тему "чесности з собою" і "полової моралі". На мене цей твір не зробив ніякого вражіння. Потім бачився з ним в 1910 чи 1911 р. у Львові, коли часом він і Л. Юркевич там мешкали. Відносини між нами почали псуватися з двох причин: йому не подобалися тоді мої статті в "Нашім Голосі", який, як місячник, видавали на спілку наші і галицькі соціал-демократи. Знаходив він ті статті зашовіністичні. Але найбільше був він обурений, коли я не прийшов на читання приготованого до друку якогось його твору, який слухали запрошені ним партійні товариші.

21 вересня.

Полк. Косак просив авдієнції у гетьмана. Приходив до мене кн. Фюрстенберг, радник австро-угорського посольства. Говорили про чутки про австрійську мирову ноту, і про біжучу політику.

Приїздили наші люди з Катеринослава, від партії. Ті самі нарікання: доноси, переслідування, неможливість розвивати організацію. Приходили галичани, знов хочуть говорити з гетьманом. Вчора бачив його: задоволений, в добрім настрою.

23 вересня.

Були з Леонтовичем і Шеметом у Славинського. Це є типови "ес-еф" (29).

25 вересня.

Тільь винайшов формулу: ми, середні партії, маємо злучитися на ідеї гетьмана і... федерації. Крім того, нічого не мати спільного з Петлюрою. Виразив йому свою думку про федерацію. Проти федерації удалося помістити в "Новій Раді" статтю.

Стрів Цюкана. Оповідав, що я разом з Луценком і А. на чорній листі у французів, бо ті "мають документальні дані, що я теж робив переворот 29 квітня". Як то все гупо!

Приходив др. Кекало з Харкова і другий член партії з Катеринославу з листом від Яворницького. В Харкові відбулися збори, влаштовані бувшим старостою, ген. Залеським і проф. Погодіним. На цих зборах було до 2000 російських військових старшин царських, на яких отверто жадалося відбудовання "єдиної і неділимої Росії". Одного українського старшину, який пробував протестувати, мало не вбили. В Катеринославі староста Черніков тероризує нашу партію.

У Шемета мешкає Біленький. Перед від'їздом до Відня — він був членом тамошнього нашого посольства — просив у Дорошенка інструкцій для Липинського. Оповідав про Ш-на. Той переїздив через Відень до Болгарії і випросив у Липинського концепт його промови до болгарського посла у Відні, щоби використати його до своєї

промови в Софії. Липинський боявся, щоб він не переплутав і не ужив на офіційній авдієнції слів, сказаних Липинським на бенкеті.

Боюсь, що з партії багато не вийде. Два її члени — один власитель каменіци, другий, який, як сам мені казав, продав щойно двадцять і п'ять десятин лісу по 7000, — дали на партію кожний аж по 1000 крб.

Тяжко розуміти наших земляків. Запалиться, впаде в патос, здається, гори перевернув би... І нагло кине все і поїде на огірки в село. В найгарячіший час місяцями буде сидіти в якійсь дірі.

Приходив Луценко. З кабінетом, мабуть, нічого не вийде. Виробив Міхновському перепустку на побачення з Ковенком. Тепер всі вже, мабуть, пізналися на Кістяковським. Ці арешти — діло його рук.

26 вересня.

Нині ходив до ген. Спаноккі. Просив його інтервенції в справі Катеринославських подій.

Галіп і Ткаченко питалися Міхновського, чому хлібороби-демократи не вступають до Національного Союзу. Говорили, що єдина сила власне за хліборобами і т. п. Це, мабуть, фортель. Їм потрібні хлібороби для якоїсь партійної махльойки.

27 вересня.

Переказували мені з союзанських кругів, що Тіль сміється з меморандуму Національного Союзу. Кажє: "Вассер, вассер!"¹

Коли мені доводилося сперечатися з союзанцями з приводу нашого виступу з Національного Союзу, все наводили мені приклад Міхновського, який нібито стоїть добре з ними. Тепер, коли він приїхав, двічі — раз отверто, удруге — підступом, старалися затягти його до себе. Не вдалося! Хоч з другої сторони він занадто імпульсивний. Нині в присутности Л. остро критикував нашу партію. Я мусів пізніше представити йому, яке то вражіння зробить, коли про це оповість Л. в Національнім Союзі. Слава Богу, згодився зо мною і в кав'ярні почав "одбой". Міхновський мав розмову з "соціялістами-са-

¹ "Вассер, вассер!" (нім.) — Вода, вода!

мостійниками" і намовляв їх вийти з "Національного Союзу". Переговори останнього з гетьманом скінчилися нічим, хоч вони і думали, що вже вертає незабаром доба Центральної Ради.

Вчора Міхновський читав проект відозви до селян. "Ес-ефи" починають рити під Липинським, бо він є "поляк", який "зрадив Україну". Галицькі українці теж довгий час не могли погодитися з другим "паном", митрополитом Шептицьким. Пригадую, вісім чи десять літ тому наробила сенсацію одна стаття в львівським "Ділі", в якій митрополита назвали Валенродом.

Коли я вернув в березні сюди, побачив, що з тими людьми — з соціялістами і демократами — мене ніщо не вяже. Скорше міг знайти спільну мову з Скоропадським, Липинським, Шеметами, Міхновським, Біленьким. Мабуть тому, що я, як і вони, вийшов з того самого, поміщицького, середовища.

28 вересня.

Два документи. Один — про збори, влаштовані проф. Погодіним і ген. Залеським у Харкові. Окрім того, що вже знав про цю справу, довідався з документу, що німці мали обіцяти їм зброю. Другий документ привіз катеринославець; є це лист верхньодніпровського старости до місцевої кооперативи з закликом помагати організувати армію для відбудови Росії.

30 вересня.

Зачинається паніка. "Н. Союз" іде до Тілля, Міхновський до гетьмана. М. Галущинський повідомив, що галичани хотіли б, щоб я в їх справі, у справі їх відносин до гетьмана був поінформований. Дістав лист від Пилипчука в справі редактора "Народної Волі", якого арештували.

Був у Шишманова. Мило, як все, прийняв мене. Йому подобається те, що він називає моїм реалізмом. Читав мені довірочно депеші, які прийшли до посольства. Положення в Болгарії дуже поважне. Крок Малінова був офіційним. Генадієва випущено з тюрми. Шишманов "переключається" на Антанту. Докоряє німцям за їх

політику на Україні. В цім ми зійшлися. Розмовляли довго. Сьогодні дістав запросини від К. Лоського на обід на честь Гумеруса, фінляндського посла³⁰).

1 жовтня.

На Терещенківській бачив Дорошенка. Запрошує мене їхати з собою до Берліну. Вибрав час! З Болгарією зле. Говорив мені про можливу зміну гетьманського кабінету, до якого мають нібито ввійти Лотоцький і Славінський. Бачився з Суровцевою і д-ром Лукасевичем. Останній оповів про вислід своєї подорожі до Швейцарії. Швейцарія готова прийняти нашу місію.

Увечері бачив Дорошенка. Депеша від Шульгина, лишається в Болгарії в кожному разі. Там починається хаос. Багато війська німецького скеровано туди.

Рано був у мене прокурор Пашевський, який стояв близько до діячів квітневого перевороту. Запросив мене на одні збори, о 6 ввечері. Показується, це збори в приміщенні славнозвісного Коваленка (хлібороба) — "Невська Гостинниця". Ідея — організувати інтелігентські сили для боротьби хліборобської опозиції з Кочубеями. Незадоволення серед більшості хліборобів-власників з провідників їхнього союзу — повне. Готово прийти у них до розколу. Хотіли б вони, щоб наша партія уділила їм помочі проти їх провідників. З'їзд, в другій половині цього місяця покаже чи варта шкірка за виправку³¹).

Візита Національного Союзу у німців скінчилася, як і треба було сподіватися, нічим. Німці майже глузують з них. У "Франсуа" стрівся з Д. Левицьким, який спішив на засідання, мабуть, Національного Союзу, здати реляції про авдієнцію. Міхновський ще не дістав побачення у гетьмана. У "Франсуа" стрів Добушцака. Хочє, щоб я поміг зробити його нашим дипломатичним кур'єром. В тій цілі, мабуть, наговорив мені компліментів.

2 жовтня.

Був проф. др. Ган. Розпитував про пресу, про "Селянське Слово", про Національний Союз. Дивувався, чому ми не вступаємо в цю

організацію. Телефонував Шишманов: завішення воєнних акцій на болгарським фронті — факт доконаний.

Увечері в Клубі обід, організований Лоським на честь Гумеруса.

Принагідні, звичайні нудні промови. Були й Палтов і Дорошенко. Останній спонукав і мене промовляти, але я подякував. Палтов був знову дуже чемний. Гумерус запитався, чи я говорю по-російськи? — "Нур міт ден Дамен!"¹ — відповів я. Оренчук, зі слів Козія, оповів про інтриги в ворожих мені колах в Берліні. Він думає, що це російські кола. Я ж думаю, що це колишні члени Союзу Визволення України, які ще в 1916 р. вели кампанію проти мене серед німців³²).

Після вечері стрів в Клубі Д. Левицького. Вже в його очах Німеччина гине, Австрію треба розібрати. Вже майже симпатизує з більшовиками. До чого б не прийшло в Німеччині, тамошні соціал-демократи України цілковито ворожі.

3 жовтня.

Від Г. Ч-го пропозиція вступити до редакції "Новостей Дня". Виходять в російській мові, стоять на плятформі української самостійности, пронімецької орієнтації (з чужомовних газет ще лише одна така, що стоїть на плятформі української самостійности: "Дзеннік Кійовскі" Йоахіма Волошиновського). Сказав пан Ч., що я міг би мати вплив на газету. На мої слова, що мої любі земляки лаяли б мене за це, відповів: "Вас же ж і так лають!" Коли сказав, що робить пропозицію від імени головного редактора, я запитав: — "А що скажуть Ваші Дії мінорес² — редакційні на це?" Але він не дав себе збити з пантелику і відповів: — "А на них можна наплювати! Ви ж заше плюєте на Дії мінорес".

Приходила пані Поліщукова — просить помогти визволити її арештованого чоловіка³³). Газети вже подають відомість про Дорошенка і мою подоріж до Берліну. З "Новостей Дня" вже питалися про ціль цієї подорожі. Василенко робить перешкоди моему від'їздові до Берліну.

¹ "Нур міт ден Дамен!" (нім.) — лише з дамами!

² "Дії мінорес" (лат.) — "молодші боги". Тут: другорядні постаті.

Вулицями Києва пересувається багато австро-угорських і німецьких відділів. Мабуть, до Болгарії.

5 жовтня.

З редакції "Відродження" повідомили мене, що туди приходили якісь німці інформуватися, чи не є я антантської орієнтації.

Нині був Шишманов. Показав французьку телеграму — абдикація Фердинанда і вступлення на трон Бориса¹. Все йде шкереберть, від Антанти ми відділені лише Румунією, а може — Чорним морем. Тим часом організування російських кругів на Україні йде повною ходю. Наші офіційні політики мають вибирати: або — або. Міхновський був зі Степаненком у гетьмана. Сьогодні підуть до нього з Національного Союзу. Лукасевич йде до Берна. Маю з ним поговорити.

8 жовтня.

Був гр. Тишкевич двічі. Просив підтримати на посла в Туреччині одного пана, добре баченого у німців і австрійців, приятеля Енвер-Бея.

Лист від Липинського. Пише про ратовання держави.

Мав розмову з Низкоклоном³⁴). Каже, що я мав себе скомпромітувати через мою німецьку орієнтацію, близькість до гетьмана і через те, що я правий. Так, нібито не Центральна Рада, не ес-ер Грушевський запросили німців на Україну! Так, нібито не наші демократи ходили — один по одному — до почекальні гетьмана! На думку Низкоклона я повинен "реабілітуватися перед суспільністю" і поради́ти гетьманові змінити кабінет. Відповів я йому, що всі ці теревені є лицемірство. Що перед жадним "суспільством" (ес-ерів і ес-деків) не маю з чого реабілітуватися. Що ця "суспільність" має реабілітуватися перед Україною і перед нащадками.

¹ "абдикація Фердинанда і вступлення на трон Бориса" — наприкінці вересня внаслідок прориву фронту військами Антанти та спробою революції Болгарія вийшла з війни, підписавши перемир'я. Цар Фердинанд зрікся престолу на користь сина Бориса.

9 жовтня.

Увечері був у Вольських. Є це родина зукраїнізованих поляків, католицька. Застав там д-ра С. Федака зі Львова, який лежав там хворий, гр. Тишкевича і ще якогось пана. Мова була, розуміється, про політику. Дуже нападали на Дорошенка і на Національний Союз, який Вольська назвала товариством взаємної адорації.

Коли вертав додому, на Жидівському базарі¹ стріляли. Знов блимало в небі, збиралася буря.

10 жовтня.

Приходив гр. Тишкевич. Видко боїться, що в подіях, які йдуть, поляки лишаться за бортом. Маю вражіння, що за його акцією стоїть Ванькович, який перебуває тут делегований з Варшави. Бояться вони теж акції Коваленка, який для них є... соціалістом!

На Терещенківській говорив з Лукасевичем про його можливий контакт з усіма воюючими і невоюючими державами та про майбутню працю і політику нашу в Швейцарії. Козій оповідав про інтриги проти мене в Берліні. Джерело його інформацій, очевидно, Еккарт. Оповідать, що я маю бути в зносинах з антантськими кругами та що німецькі військові кола в Києві тішилися б, якби я десь зник. Походить це все, як я припускаю, від Скорописа. Цей здогад висловив Козієві і проф. С-ий. Одного разу він був у сотника Любберса, від якого щойно виходив Скоропис. І Любберс почав говорити про моє "антантофільство". На С-го це зробило вражіння продовження розмови, що її провадив перед хвилиною сотник з Скорописом.

11 жовтня.

Вулиці повні, особливо Хрещатик, масою переважно молодих людей — росіян, у військовому віці. Все це, не зважаючи на грізну ситуацію, метушиться, спекулює, інтригує і, здається, зовсім не думає про завтрашній день. Вступив до Коваленка. Він казав, що мобілізація Кочубеїв іде по цілім фронті. Підготовляють з'їзд, проти

¹ "Жидівський базар" — знаходився на місці сучасної площі Перемоги.

Коваленка шалена агітація. Показав мені промову, яку мав виголосити сьогодні до гетьмана. Підкреслює в ній, що провінційальна адміністрація викликає ненависть до режиму. Реквізиції озлоблюють населення. На Україні будують Росію. Порадив я покласти перед гетьманом натиск на три точки: приступити якнайскорше до організації армії (козацтва), перевести негайно обіцяну земельну реформу, перетворити кабінет³⁵).

12 жовтня.

Скликав я в бюрі пресову нараду. Прийшли представники п'ятьох українських газет. Просив розпочати кампанію проти російської організації "земельних собственников".

Коваленко був у гетьмана. Той мав нібито обіцяти національно-український кабінет без русофілів. Але нині в часописах суперечна заява Лизогуба. Наша партія хоче поставити ультимативні жадання. Шемет проти вступу до Національного Союзу. На те, що коли б скомпромітувалася політика Союзу, щоб не скомпромітувалося ціле громадянство. Ес-ери в Союзі знов горлають, що Україну врятує від загибелі тільки соціалізація.

Увечері нарада Ген. Ради Хліборобської партії. Апробовано моє становище супроти акції Коваленка. Ухвалили скликати партійну конференцію. Були присутні Міхновський, С. Шемет, Юцишин, Ганько і я. Маємо добиватися авдієнції у гетьмана і німців. Обговорили, які треба підприняти кроки, щоб запобігти інтригам російських кругів. Здається, вони плянують державний замах 7 листопада.

15 жовтня.

Досі не можу призвичаїтися до наших політиків. Безнастанно впадають то в захоплення, то в пароксизм розпачі. Повні штучного, якогось театрального патосу.

Вчора ми були в Тіллі. Наші домагання — розпуск російських військових формацій, замкнення російських газет, таких, як "Наша Родина", висилка з України російських агітаторів з гр. Бобринським на чолі, що з'їхалися сюди з відома або й благословенства німців, крім

того зазначили ми наше вороже ставлення до кабінету Лизогуба. Відповідь заступника Мумма, дуже чемна і куртуазійна. Принципіально — годиться на все. В суті речі — з нічим не згоджується. Аграрну реформу, мовляв, доведеться викінчувати роками (оподаткування лятифундій), кабінету змінити, мабуть, гетьман не буде, хіба що дістануть українські національні партії кілька тек. Через це, мабуть, не вдалася і місія Д. Багалія^{*36}).

Говорив Тіль вже без маски, як "власть імущий". Для нас ясно, що як лишиться Лизогуб, то не буде України. Бо видно, в який бік "самоозначиться" Лизогуб з товаришами по виводі німецького війська з України. Коли на розмови Тілля про можливе переформування міністерства, я згадав йому про заперечення цього переформування в офіційнім інтерв'ю з Лизогубом, про що було у вчорашніх газетах, Тіль нічого не відповів. Сидів, як в рот води набрав. Про агітаторів московських заявив, що їх трудно розрізняти — справжніх від мнимих.

Отже схема ясна: кабінет Лизогуба тепер спирається на німців; коли вони підуть геть — він зіпреться на російських добровольцях. Україна незалежна — ні одним, ні другим не потрібна. Зі слів Тілля виходило, що німці дуже хотіли б "поновлення мандату", даного німецьким військам першим кабінетом ес-ера Голубовича, а потім гетьманом — лишитися на Україні. Натякнув, що таке поновлення повинно вийти від авторитетного українського тіла. Ми відповіли, що таке поновлення зробити є компетентний тільки уряд української держави. Національні партії українські, які не є в уряді, очевидно цього зробити не можуть. Дальше ми застереглися проти толерування плянів всяких "кудета" (державних замахів), на конгресі російських "собственников", на 1 листопада. Знаємо тепер, хто що думає. Перед нами лишається тепер одна дорога — опозиція.

Ніхто б не сказав, судячи з вигляду столиці, що її чекає завтра. Коли вертав сьогодні о 2-ій додому, була чудова осіння ніч — вогка і тепла. Ліхтарі вже згашені. М'який туман вкривав вулиці і дерева.

Недавно гетьманський ад'ютант Кочубей сказав мені:

* див. примітки на с.201

"Замінити Дорошенка на Палтова, і кабінет для "єдиної і неділимої" — готовий". Вчора в Клубі оповідав мені Коновалець про останні чутки, про можливий переворот. Були ми від партії у Фюрстенберга. Приняв наш меморандум про приготування росіян до перевороту. Обіцяв переслати до Відня. Розпитувався про партію. Удавав, що не знає, що російські відділи розташовані в Києві і коло нього.

Дорошенко знов пропонує мені їхати з ним до Берліну. Многі собі цієї подорожі не жичуть. На першій місці Палтов. Сьогодні в "Последніх Новостях" замітка про подорож Дорошенка. Їхати не маю охоти: 26-го — конференція партії, 1-го — з'їзд Кочубеїв, а може і ще щось гірше.

В Міністерстві заграничних справ стрів Александровську (Оксану Лотоцьку). Сидів у неї в кімнаті, чекаючи Дорошенка. Від неї і від Суровцевої почув багато новин — справжніх і фантастичних. В цій установі на Терещенківській всі все знають. Підтвердили, що Багалій відмовився — на запропонованих йому умовах — скласти кабінет. *Zu spaet!*¹

Увечері прийняв нас гетьман. В передпокою (коло каплиці) чекали досить довго, забиваючи час з старим циніком полк. Зеленівським, Хомяком та іншими.

Гетьман — втілена грічність! Боюся, що не здає собі справи з ваги години. Каже, що на рішення потребує часу. Соціялістів — як і ми — в кабінеті не хоче. Вже хтось (очевидно з росіян або малоросів) переконав його, що Антанта проти незалежної України, а за "єдину і неділиму" Росію. Отже треба брати до кабінету — сказав дослівно — "людей не ворожих кацапам" (Палтов! — знов пізнаю його руку!). Все ж просив предложити йому нашу листу міністрів. Я говорив йому, що тепер остання година зробити переміни і в політиці, і в міністерстві. Завтра може бути запізно. Говорив йому, що важиться не лише доля України і гетьманства, але й його особиста. Гетьман просив прийти нас в п'ятницю.

Тепер стає чимраз ясніше, що між цивільними і військовими німецькими чинниками на Україні існують тертя, та що військові — під

¹ "Zu spaet!" (нім.) — занадто пізно

впливом останніх подій на Україні і на фронтах — починають дивитися ясніше на справу. Аж тепер переконаються, що творення російських військових формацій у нас було помилкою.

16 жовтня.

На бажання гетьмана передали ми йому через Полтавця наш список членів кабінету. Проти бажання Міхновського і Шемета, я не захотів ставити себе на листу. Полтавець запевняє, що заходи проти перевороту російських монархістів вже приймаються. В моїх підозріннях щодо Палтова та його ролі в теперішній кризі, я не помилився. Це він тягне гетьмана в москвофільський курс, при чім бажання Антонія і "Протофісу" видає за бажання Антанти, прихильної Росії. Коростовця призначають надзвичайним послом до Злучених Держав. Буду ще пробувати склонити дорогих земляків на політику ультимату.

17 жовтня.

Був у Дорошенка і заявив, що до Берліну не їду. Він вже не має давнього, певного себе, вигляду. Питався, хто міг би звести його в Берліні з парламентарними кругами. На жаль, вірить Палтову і прислухається до його намови, з огляду на Антанту, більше рахуватися з москалями. Коли я виходив, зголосили до нього Шишманова. З цим обмінявся я кількома словами. Порадив йому відрадити Дорошенкові його поїздку. Він обіцяв це зробити.

Увечері, на запрошення гр. Тишкевича, Міхновський, Шемет, Ющишин і я провели з ним годину. Були ще Окуневський, Горват і Барановський. Дуже занепокоєні, очевидно, захитанням гетьманського режиму у зв'язку з військовими подіями³⁷).

18 жовтня.

Чутки про державний переворот монархістів не ущухають. Росіяни стають чимраз більш нахабними. Отверто говорять про наміри з'їзду "Собственников" і "Протофісу", передають про постанову "кадетської" партії, яка теж "воспрянула духом".

О 3-ій в палаці. Прекрасний осінній день. Золоті проміння, золото в горі на деревах, золото на вулиці — скрізь. Був. прем'єр Устимович* боїться перевороту. Настрій понурий. Говорив з Ханенком, гетьманським господарем. Він уже сторонник широкої земельної реформи, і — Лизогуб теж! Існує палацова українська група, яка агітує також за зміною кабінету. Говорили ми з полк. Блаватним. Я вийшов на балкон. На долі — море пожовклого листя. Саля порожня. Лише вартові. Чекали, бо в гетьмана були коменданти плянованих восьми корпусів української армії.

На авдієнції знов звернули ми увагу гетьмана на горячкове організування монархічних груп російських, на небезпеку перевороту. Гетьман запевнив, що конечні заходи пороблені. Коновалець з Січовиками в Києві. Звернули ми гетьманові увагу на небезпеку з боку Антанти, та що не врятує він режиму, ані держави, коли не зіпреться — замість на русофільських, на прихильних режимові українських групах. Гречно, але в тоні останньої перестороги велася ця розмова з нашого боку. Гетьман був спокійний. Коли ми входили, вибачився, що не міг нас прийняти скорше. Бо має все діло то з німцями, то з австрійцями. — "Забагато союзників маєте, пане гетьмане!" — сказав я йому. Він усміхнувся. Добилися ми дозволу нашої партійної конференції, яку Кістяковський хотів заборонити. Увечері бачив Тілля і Дірксена в театрі. Казали, що Кістяковський нібито має забратися. Палтова тяжче усунути. На мою думку Кістяковський протегує "Союз Собственников".

19 жовтня.

Сенсація дня — записка дев'яти. Дев'ять міністрів — Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник (жид) та інші предложили на засіданні кабінету заяву про конечність того, що вони назвали зміною закордонної політики України. Ця зміна є просто жадання получитися знов з "новою Росією", яка — вони думали — встане внаслідок сподіваної перемоги Антанти. Проти цієї заяви висловилася лише меншість з шістьох міністрів: Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і Дорошенко.

* див. примітки на с.201

Сьогодні обідав в "Грандготелю". Там стрів Тілля. На мою думку — сказав йому — міністри, які підписали москвофільську заяву, повинні б податися до демісії. Місто у вирі найдикіших чуток. Зміна кабінету і поразка українців — одна версія, національно-український кабінет — друга. Певна річ, що за спиною кабінетських "єдинонеділимців" стоїть "Протофіс".

Нарікає Тіль на Національний Союз, який "не здібний робити нічого позитивного". Національний Союз готов делегувати своїх членів до кабінету, але — персонально, не від партій. Тіль хоче умити руки в цій афері: він тут не при чім. Національний Союз хотів кілька днів тому поставити домагання переформування міністерства. В противнім разі відкликатися до світової опінії проти німців і гетьмана.

20 жовтня.

В останній розмові, гетьман заявив себе отвертим сторонником ширшої боротьби проти большевизму в Росії. Розмови на цю тему з представниками Війська Донського.

22 жовтня.

Був у мене проф. Ганс Іберсбергер з Відня. Здавна займається проблемами України і Росії. Фама називала його таємним дорадником, в цих справах, замордованого в Сараєві в 1914 р. наслідника престолу, архикнязя Франца-Фердинанда, якого смерть стала претекстом війни³⁸).

В "Новій Раді" написав я статтю "Перед катастрофою", — мій відхід від гетьмана.

23 жовтня.

Нині чулки, що Дарданели сфорсовані союзниками; що в А. О. К. безголов'я і збентеження. Був у мене Поплавський. Земляк — таврчанин, дідич. Високий, стрункий, щуплий, добре законсервований стариган. Якось в Ключі запізнався з ним і з двома його синами, старшинами — один в армії, другий у флоті. Оповідав він, що на селі ро-

биться щось неймовірне. З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає, ані купує. А коли й продають, то великі власники великим же ж. Форма продажі — "закладна". Дуже шириться большевизм, у містах, а також по селах.

В кав'ярні Семадені мав я розмову з кельнером. Всі вони большевики. Ідуть далі переговори нашої партії з Коваленком. Запропонував нам злучитися з ним і взяти участь на їхньому з'їзді. Нісенітниця! Ми запропонували йому постаратися потягти за собою з'їзд, і у цім допоможемо йому. Коли не вдасться — зробити сецесію і злучитися з нами.

25 жовтня.

Рано приходив Колесса*. Був я в міністерстві закордонних справ. В цій установі, де всі все знають, тепер нічого не знають. В "Новостях Дня" співробітничать Баян (Колишко) та інші "нововременці". Цікаве товариство! — в часописі, видаваному хоч і поросійськи, але який стоїть на точці незалежності України та її союзу з німцями.

26 жовтня.

Посол від Липинського. Там все без змін. Липинський виїхав до Берліну, щоби побачитися з Дорошенком, який вже був там, і поінформував про становище на Україні. Просить написати йому.

Кабінет подався до димісії. Створено новий з премієром, як досі, Лизогубом, але з українцями О. Лотоцьким, П. Стебницьким, В. Леонтовичем, М. Славинським і А. Вязловим, як новими членами. Отже Василенко з товаришами, з їхньою русофільською запискою, трохи поспішилися. Але напевно, цей кабінет є лише початком нових криз.

С. Шемет буз у Берхема, заборона нашої конференції скасована. Весь вечір я готувався до цієї останньої³⁹⁾.

27 жовтня.

Партійна конференція Хліборобів-демократів. Сьогодні був

* див. примітки на с.201

мій реферат: "Постулат державної незалежності України." "Кієвская Мисль" напалася на мене за статтю в "Новостях Дня", що пропагувала бльок від Балтики до України, з Угорщиною включно, проти Росії. "З целью удушення Росії", — як правильно інтерпретував цю статтю російсько-патріотичний ізраеліт з "Кієвскої Мислі".

28 жовтня.

Палтов думає, що поїде на мирову конференцію від України. Національний Союз не задоволений з приводу нашої постанови про цей союз (невходження до нього).

30 жовтня.

Серед росіян пригноблення з приводу українізації кабінету. Увечері був я в одного з редакторів "Новостей Дня". О 10-ій надійшли Баян, Б. Лазаревський, Поляков і якийсь "дядя Костя". Я попросив Полякова заграти на фортеп'яні похоронний марш. Боян без настрою, мовчить. На запит господині, про що він думає, відповів: "Про минуле". Відходячи, дякував господарям як дід, якому кинули копійку. "Дядя Костя" досить влучно, як чорні американці закаблуками, тарабанів пальцями по фортеп'яні в такт Полякову. Війна чи мир, большевизм чи ні — мабуть, пусте для них. Їх цікавило лише це "трам-та-драм" дяді Кості, і весела музика фортеп'янового майстра, якого мені не вдалося затримати на Бетховеновим похороннім марші.

Коли я відходив, був туман. Вулиці вкриті пожовклим листям.

31 жовтня.

Лейтенант австрійської армії, українець Білинський, приніс нову Гібову вістку: цісарсько-королівські армії розбиті над Пявою¹. Катастрофа! На вулиці стрів Германа, він дістав телеграму від свого шефа з Відня, який за його службу дякує йому — "в імені нашої, вже неіснуючої вітчизни".

¹ "...цісарсько-королівські армії розбиті під Пявою" — мається на увазі остаточний розвал австрійського фронту проти Італії та Сербії, що спричинило невдовзі вихід з війни Австро-Угорщини.

О пів до сьомої в Клюбі, як обсерватори, Шемет і я на зборах Національного Союзу. Порушено справи нашого контакту з Союзом і справи національного інтересу. Новий міністр внутрішніх справ, Райнбот, прийняв депутацію від робітничих союзів в справі арештів кількох їх членів.

3 листопада.

Все летить стрімголов. В Ляйбаху англійці. Дарданели незабаром будуть відчинені для союзницької флотії. Відкрито нову змову проти гетьмана. Оповідать про побачення в Полтаві — гетьмана, принца Леопольда Баварського*, ген. Денікіна*, і ген. Краснова від Донських козаків.

Сьогодні була в мене депутація від Чорноморців (Кавказ). Їх територію заливають армії російських добровольців. Є документи, які доводять, що добровольці інтригують проти України. Посилають сюди своїх агентів. Оповідали, що Національний Союз не схотів вставитися в справі Чорноморців перед нашими міністрами. Я піддав думку Чорноморцям проголосити свою територію — на конгресі 12 листопада — незалежною і шукати приєднання до України. Обіцяв звести їх з нашими міністрами, щоб змусити останніх поставити на вістря меча цілу справу наших східних союзів. Бо те, що робиться тепер на Чорномор'ї, на Кубані і на Донщині може втягнути Україну в ідіотську русофільську авантюру.

Коли писав нині до часопису, якесь червоне світло почало заливати кімнату. Думаючи, що це захід сонця, я, не відриваючись, писав далше. Та це червоне зробилося таким яскравим, що мусів кинути перо і глянути крізь вікно. Луна великої пожежі. Горить товарова станція — "Київ товарний". Саботажі посилюються.

У Львові — бої між поляками і українцями¹.

На з'їзді хліборобів власників вийшло по нашому бажанню.

* див. примітки на с.202

¹ "у Львові — бої між поляками і українцями" — після проголошення Західно-Української Народної Республіки 19 жовтня 1918 р. розпочалася збройна боротьба за Львів між новоутвореними ЗУНР та Польщею.

Сторонники Гейдена (Кочубеїв) зобачивши, що їх не сила; що більшість з Левченком і Коваленком, перефорсували були заборону з'їзду. Але нам удалося досягнути дозвіл у гетьмана. Завтра їх з'їзд.

4 листопада.

Мав збори з Кубанцями, а рано був в штабі Коваленка. Нині генеральний бій з Гейденом і товаришами в салі "Огніво", на їх з'їзд.

5 листопада.

Був у мене (поет) Кічура в справі галичан. Галицька Рада виває їх всіх ставитися до стрільців і вертати до Галичини, де почалися бої з поляками. Він уважав, що Київ важніше від Львова. Домагався моєї інтервенції в цій справі.

Просив я міністра Славинського, щоб прийняв делегацію Чорноморців. Він згодився, але наперед я мусів йому пояснити, що ця справа обходить і його теж; що він не лише міністер праці, а взагалі член уряду української держави, отже повинен цікавитися всіми справами, які цю державу обходять, не лиш своїм ресортом.

Події прибирають неможливий зворіт. Побачення в Скороходах, несамовиті чутки про загальне представництво "всєї Росії" на мировім конгресі, про місію Дорошенка і т. п. Отже цей останній в Берліні пертракує про границі з Росією, а гетьман в Скороходах готується до походу на Москву⁴⁰). В міністерстві закордонних справ стрів Айхельмана. Національний Союз, всупереч обіцянки (минулої середи) порозумітися в цій справі з нами, вже призначив дату національного конгресу і усталив, з яких груп він складатиметься.

10 листопада.

6-го увечері був у Клюбі. Олесь gratулював з приводу нашої перемоги, під чим він розумів розпад партії "собственников" та поражку Гейдена.

8-го був в палаці у гетьмана. Це лише його тінь. Говорить і ділає так, наче б завтра мав перестати бути гетьманом. Він одержав відомості, що Антанта зле ставиться до нас. Коли я завважив, що та-

ке, мабуть, хочуть його вмовити москвофіли, образився. Сказав, що про це він знає теж, але поза тим має певні відомості. Я зрозумів, що, мабуть, він мав дістати щось невітшне щодо своєї особи. Хотів говорити йому про плян Національного конгресу, але він був якийсь дивно байдужий. Скаржився, що "собственники" умисне спровадили йому на голову, щоб його скомпромітувати, Пурішкевича⁴¹), що він зірвав з ними. Але за моїми відомостями справа малася трохи інакше. Бо коли б було так, як казав гетьман, то нащо терпіти у Києві всю цю московську "свистопляску"? Російська преса шаліє, не посідаючись з радости. Творяться військові російські дружини. Іде пропаганда — словом і друком — за "єдину і неділиму". Пурішкевич розривається на з'їзді і домагається узброєння "собственников". Обидва табори лаштуються до вирішального бою і кождий має страху перед другим. Один сподіваючись мати за собою організований, хоч і кепсько, урядовий апарат, другий — національну, зреволюціоновану стихію.

Увечері на засіданню з Національним Союзом обговорювано обидва проекти скликання Національного конгресу. Шемет і я хочемо змобілізувати всіх міністрів-українців, щоб змусити їх негайно змінити політику, яку веде теперішній уряд. Здається, що гетьман уникає прийняти ясне рішення: вагається між двома бігунами. Хвиля мусить змити його. А шкода!

Вчора Богун (Чудінов) з нової партії власників (колишній РУП-іст), повідомив мене, що нова партія земельних власників, яка відколосалася від Гейдена, вибрала мене до Управи. Це треба вияснити, бо там не маю наміру бути. Хочуть видавати часопис і усталити з нами спільну тактику і акцію щодо Національного конгресу.

Був на засіданні Правничого Товариства. Познайомився з головою. Був реферат про гетьманську владу і про сойм. Я опинився в меншості, яко "реакціонер", бо обстоював історичність гетьманської влади. Вибрали мене до комісії для розгляду основних законів держави. Тепер Г. Ч. оповідав про чутки, які кружляють в російських колах з приводу перемоги над Гейденом. Приїхав Міхновський. Росіяни дуже злі, що Коваленкові удалося потягти з'їзд за собою.

12 листопада.

10-го був Лисенківський вечір. Лишився в душі такий самий не-смачний осад, як на вечері Стеценка. По першій павзі я покинув салю.

В Літ.-Арт. Клубі чув, що німці проти конгресу. Не хоче його і гетьман. Нова хвиля большевизму. В Німеччині революція.

11-го був в Клубі. Богун та інші з нової партії власників ради-ли про нашу тактику. Богуна не бачив я від 1907 року. Думаю, що йо-му, його необережності, завдячую мій арешт уліті того року, бо він, будучи "нелегальним", коли приїхав тоді на з'їзд українських соц.-де-мократів у Києві, ночував у мене.

Між німецькими вояками шириться большевицька пропаган-да. Сьогодні в Клубі бачив Олесья. Всі думають, — казав він, — що я є головна перешкода для вступу хліборобів Шемета до Національ-ного Союзу. Коли я заперечив свої впливи в партії, бо ж Сергій Ше-мет є її досить енергійним провідником, то ця велика дитина образи-лася. Попрощався зо мною з словами: "Позбавляю вас приємности говорити з дурнем". Він є завше в стані якоїсь метушливої екзаль-тації.

13 листопада.

Гетьман мав сказати Коновальцеві, щоб він зі своїми стрільця-ми відійшов до Галичини, коли є вони самостійниками. Бо — "Антан-та хоче федерації". Не знаю, чи слова гетьмана автентичні. Саме ж твердження про таке бажання Антанти — фантазія. Маємо певні відомости, що нічого іншого Антанта не бажає, як тільки, щоб Ук-раїна тримала фронт проти большевиків. Бажає собі національного українського кабінету лише без германofilів. Здається, відповідний спис міністрів післано в Ясси, де вже знаходиться Антантська місія. Про такі бажання Антантських держав повинен знати й гетьман. Всі чутки про жадання якоїсь федерації з Росією збоку Антанти, — ма-буть, вигадки російських кругів, щоб зробити натиск на гетьмана і змусити його скінчити з незалежністю.

Шемет, Міхновський і я були як делегати на нарадах Національного Союзу. Пропозицію Шемета повідомити гетьмана

про наші остаточні домагання Національний Союз відхилив. Національний конгрес відбудеться, вони певні того.

Коновалець сказав, що виїздить нині до Білої Церкви. На прощання порадив йому вертати якнайскорше назад з своїми. Хмара чуток про змови, повстанські рухи, пересування військ.

18 листопада.

Ці чотири дні, що я не брався за перо, найстрашніші за весь час, коли я роблю ці нотатки. "Федеративна" грамота гетьмана ("дорога всім нам Росія") і виступ Директорії*. На міських вуличних тумбах розліплені маленькі відозви Директорії, в яких повідомляється про її утворення і про початок повстання проти гетьмана. Все зірвалося з ланцюгів — арешти, російські добровольці, які підняли голову, Коновалець, Біла Церква, Петлюра, Фастів, Харків*, Болбочан, непевність в гетьманських кругах.

Кілька знайомих на вулиці перестерігали мене, що виданий приказ про арешт многих українців, а в тім числі і про мій арешт. Чи це йде зі сторони палацу, німців, чи добровольців, не міг ствердити. Перестав ходити до бюро і не ночував дома. По проголошенню федерації уважав свої відносини до гетьманського уряду за зірвані. Бачився з Тіллем, він сам нічого не знає. Г. Ч. усміхаючись, сказав, що він (цебто російські кола) сподівався замість назвиська Шевця під відозвою Директорії, прочитати інше⁴²).

Обідав в "Грандготелю", де бачив Дірксена і Тілля. Питалися вони мене про новини. Сказали, що в громадянській війні, яка вибухає на Україні, німці будуть нейтральні, але не потерплять порушення ладу і порядку. Як можлива громадянська війна без порушення ладу і порядку, цього заступник Мумма мені не пояснив. Хоч зрештою подібна була в 1917 році думка і Винниченка з Центральною Радою: робити революцію без порушення ладу і порядку. Боялися німці большевизму. Запевняли мене, що коли я бажаю щастя своїй країні, то мушу стримати своїх приятелів від активних виступів проти Києва...

* див. примітки на с.202

Вулицями міста, особливо вночі, чутно стрілянину. Арешти йдуть далі. Нині перший день випав сніг.

19 листопада.

Стрів Чеботарева в цукерні "Маркіза". Призначив йому побачення пополудні у В. Місто ще несвідоме подій, які на нього зваляться. Обідати пішов в один малий ресторан на Бульварно-Кудрявській. Музика пригравала з "Травіати" і якісь циганські романси. Увечері місто понуре. Темно, як на селі. Сидів в кав'ярні "Семадені" на Васильківській. На столиках скупо розставлені свічки, електрики нема. Трамваю теж, лише деколи розбиваються вулицями авта.

Рано на Терещенківській стрівся з Айхельманом, полк. Мішковським і Левицьким. Ціла Україна у вогні. Лівобережжя відпало від гетьмана. Петлюра вже близько коло Києва. В головнім штабі добровольців переполох. Стрів ген. Спаноккі. Давно його не бачив. Виглядає добре, з неминучим моноклем в оці. Бачив Дідушка. Перестерігав, щоб я не ходив пізно вулицями.

23 листопада.

Був з Шеметом і Леонтовичем у Славінського. Гетьман призначив новий русофільський кабінет Гербеля*. Закордонні справи, замість Дорошенка, буде мати Афанасієв. З українців лишився лише В. Науменко⁴³). Напряма політики, очевидно в дусі федеративної Грамоти. Мій приятель, проф. І. Р., до якого вступив, втішився, бо чув, що мене вже взяли.

25 листопада.

Тіллеві не бракує помислів. Видумав нову формулу: ми, середні партії, маємо злучитися на ідеї гетьмана і... федерації. Крім того зірвати з Петлюрою: "зіх лосзаген фон Петлюра"¹. Відповів йому, що ми не федералісти і ними не були; що наша мета — самостійність.

Ходив до редакції "Нової Ради". І там свічки, замість електрики.

* див. примітки на с.202

¹ "зіх лосзаген фон Петлюра" (нім.) — зречтис Петлюрою

Не зважаючи на цензуру, удалося помістити статтю, підписану моїми ініціалами, знаними всім у Києві, — на ці теми. Кінчалася вона фразою: "Заскоро замаяли трикольорові (російські) прапори над Києвом"⁴⁴).

З редакції "Новості Дня" попередили мене, що добровольці за мною шукають. Кому ж про це й знати, як не їм! У всякім разі це дуже лояльно з їх сторони. Бачився з деякими знайомими кілька днів тому у "Празі". Елегантний ресторан на даху височенного будинку, як завше повний веселою і безжурною публікою. Ніби нічого їх не обходить, що робиться в столиці.

5 грудня.

Коваленко зі своїми "власниками" задумує нову акцію: об'єднання всіх несоціалістичних партій українських.

7 грудня.

Настрій в місті чимраз більш тривожний. Трудно ховатися. Мобілізація. Запровадили нібито воєннопольові суди. Російська преса вие з розпачу з приводу байдужости російського елементу на Україні, який не думає сповнити свій "долг перед родіной". Дуже добре пише про російську революцію Булгаков*: "яка нездарна й огидна російська революція! Ні пісні, ні гимну, ні пам'ятника, ні навіть гарного гесту! Все банальне, вульгарне, вкрадене. Шмат червоного перкалю та ще "Марсельеза", украдена якраз в той час, коли ми підло зрадили французів. В один з перших днів революції довелося оглядати на одній з московських вулиць подібний похід. Я — людина спокійна і на загал народолобно настроений, але в мені тоді клекотіли обридження і несмак".

Подібні думки нуртували в мені, коли в Лукіянівці у Києві в 1905 р. довелося вступити в контакт з російськими і жидівськими революціонерами. Ціле їх середовище, ментальність, зробили на мене відпихаюче вражіння.

Одна російська газета умістила відомість, що всі українці стали вже розсудними, і всі українські партії у Києві, навіть хліборобидемократи, стали на плятформу федерації. Я, в товаристві ще одного

* див. примітки на с.203

члена партії, понесли до редакції формальну заяву Ген. Ради партії, яка спростовувала вищезгадану вигадку, підкреслюючи, що ми незмінно стоїмо на платформі державної незалежності. Редактор прийняв нас чемно, але з запобігливою усмішкою переконував, що видрукування подібної заяви може, під теперішній час, пошкодити нам особисто. Ми відповіли, що шкода буде не йому, а нам, отже, нема чого йому тим журитися, і зажадали уміщення заяви в найближчій числі.

21 грудня.

Змора скінчилася. Багато пережилося за ці два тижні. Ночувати доводилося в різних місцях. Кілька разів спав у Шеметів. Властиво не спав, а лежав убраний. Були два фальшиві алярми, коли вбігав в мою кімнату Володимир Шемет з криком — "Дзвоник, тікайте". В таких випадках я летів в сад, що примикав до дому Шеметів, щоб через паркан та через інші садиби кудись тікати. Одного разу відклик фальшивого алярму наступив, коли я вже сидів верхи на паркані.

Останню ніч, перед вступом війська Директорії до Києва, ночував я в одного українця, професора з колегії Галагана*. Спав в одній кімнаті з якимсь, як пізніше виявилось, добровольцем. Я ховався перед тим режимом, яким був ще нині, він — перед тим, що мав прийти завтра.

Під час вступу передових стеж республіканців, сидів я в кав'ярні "Київ" на Фундуклеївській¹. Коли виходили з кафе, почалася стрілянина. Як потім довідалися, деякі — чи добровольці, чи большевики — почали з вікон на Хрещатику обстрілювати українців. Останні відповіли теж стрілами. Я врятувався до колегії Галагана, де застав моїх приятелів з блідими, перераженими обличчями. День заповідався кепсько.

Увечері коло 7-ої мусів іти до А. Бібіковський бульвар був наче зачарований. Довгі ряди височенних тополь, присипаних снігом. Туман. Коли доходив до Безаківської², на вулиці коло тротуару ле-

* див. примітки на с.203

1 "Фундуклеївська" — нині вул. Богдана Хмельницького

2 "доходив до Безаківської" — нині вул. Комінтерну

жав труп якогось добровольця. По тій стороні коло Ботанічного саду, розкинувши руки, в калюжі крові — другий. Десь зі сторони Жидівського базару чуто було стрілянину.

На неділю заповідається великий рух на вулицях. Зустріч повстанських військ. Український Київ тішиться. Маю лихі передчуття.

Від 14-го, по заняттю Києва республіканцями, Ковальський та ще дехто, просили мене перебрати назад УТА від Б-я, і лишитися там аж до приходу Директорії. Знайшов там і давнього знайомого, урядовця УТА, Петренка. Тоді, перед сформованням кабінету і перед приходом Директорії, утворилася рада "комісарів", які мали перебрати владу по міністерствах. На деяких зборах тих комісарів доводилось мені бути. Вражіння відніс жахливе. Випущено з в'язниць большевиків. Мої намагання перешкодити цьому не привели до нічого. Тенденція — порозумітися з Советами проти "Антантських імперіалістів". На одне з таких засідань прийшов Коновалець. Сказав, що за військо республіканське — не ручить. Зробила тяжке вражіння ця заява. Большевики наступають на границях, і підносять голову в краю. Вся нейтрально-радянська компанія вилізла на арену. Хамоватий тон газет, "косоворотки" московські і "товариші" в гетьманським палаці... Страшна з'ява!

Бачився з Богуном і Тишкевичем. Нічого потішаючого від них не довідався. Був у мене Й. Волошиновський, просив ратувати його "Дзеннік Кійовські", замкнутий новою владою. Мабуть, через помилку або безголов'я, бо замикаючи той "Дзеннік", який стояв на платформі самостійності України, нова влада лишила виходити орган "вшехполяків" в Києві, які до тої самостійності відносилися негативно. Треба б було зробити навпаки.

Був у Коновальця, в його штабі. Коли я представив йому свої вражіння і думки з приводу нової ситуації, сказав мені, що він і Петлюра проти анархії, до повстання "совдепів" не допустять. Рішили, що буду сходитися з ним, але таємно⁴⁵⁾.

В театрі відбулося урочисте представлення на честь Директорії: різнородні кавалки, не бракувало й коміки з Саксаганським*.

* див. примітки на с.203

Все це було в якійсь макабричній дізгармонії з грізним моментом. В Клубі в четвер, 19-го — бенкет на честь Директорії. На нім написав свій вірш-експромпт на папіровій серветці Олесь: у формі потіхи для сина, хутко, бо "почуємо рідні гармати, угледимо військо своє".

Засідання Директорії в палаці з представниками українських національних партій. В п'ятницю, 20-го. Відчитали декларацію нового, республіканського уряду. Декларація — большевицька. Представники всіх партій, навіть тих, поміркованих, які не співчували з повстанням, поставилися до Декларації прихильно. Прийшло трохи до полеміки між соц.-демократами і іншими лєнінцями. З дуже боязькою реплікою виступали "ес-ефи" Ніковський і Марголін^{*46}). Очевидно, опозиції і не снилося організувати довколо себе якусь силу, бо інакше мусіла б виступати не тоном паралітика. Суть промови Марголіна була: Декларація Директорії властиво не те, що треба, але партія Марголіна буде підтримувати Директорію та її політику, спрецизовану в Декларації. Від імені нашої партії, я зазначив в промові, що Декларація не до прийняття хліборобам. Скінчив свою промову так: "Ви почали вашу революцію під жовто-блакитним прапором українським, ви провадите її тепер під червоним прапором соціалізму. Ви скінчите її під чорним прапором анархії".

Вертали ми — я і Шемети — пізно вночі додому. Довжелезна Васильківська, а перед тим Хрещатик. Темно на вулиці, темно в хатах. Ноги чалапали по купках брудного, нероз'їдженого снігу. Нові пани ситуації — хиляться в сторону большевизму, опозиція — складається з трусів.

Переворот? Бонапартизм? Еміграція нова? Що лишається?

На однім з засідань Ради Комісарів поважно думали ці панове про можливість переговорів з большевиками. М. Порш пропонував післати їм телеграму, що на Україні вже доконалася зміна режиму, та що отже нема чого, по знищенню "реакції", йти походом на нас. Прийшло у мене до острої суперечки з ним. Не міг, хоч і вибираючи слова — не назвати його дурнем. Побачив, яке незглибиме провалля ділить мене від тих людей. Я уважав за абсолютно недопустиме обсуджува-

* див. примітки на с.203

ти нашу внутрішню політику з представниками чужої та й ще ворожій держави. Для них же ж — ці представники ворожій держави були "дорогі товариші", з якими їх лучила боротьба за спільний "світлий ідеал соціалізму". Що їм було до держави? Вірили вони запевнюванням російського уряду, що Ю. Коцюбинський* з своєю компанією і з своїми бандами нічого спільного не мають з советським урядом.

В день в'їзду до міста Директорії сидів з В. Садовським, Піснячевським, Александровською та іншими в "Празі", на долі, дивлячись крізь вікно. Сніг на вулицях. Був пригноблений настрій, не хотілося ні про що говорити. Тому, коли мене запитали — на кого я орієнтуюся? — я відповів, що на свою сусідку. — А коли їх дві? — Тоді на сусідки. Більше мене про політику не питалися.

Чи думають нові верховоди про якусь пресову кампанію проти большевизму? На засідання Комісарів перестав ходити. Соціалісти, здається, призначають для пресових справ галицького радикала О.Назарука*.

22 грудня.

Нарада партійної Управи. Київ у вирі чуток. Під впливом настроїв в уряді, на провінції шириться большевизм. В Святошині банди "партизанів" грабують і мордують "буржуїв". Творяться всюди революційні комітети. Влада командантів на місцях слабне.

Управа хліборобської партії прийняла мій внесок зажадати від Директорії: 1) заведення воєнно-полевих судів проти грабіжництва і большевицької агітації, 2) переформування "Інформаційного Бюро", 3) видання ясної національної декларації політики уряду, 4) недопущення творення "совдепів" в армії, 5) зосередкування влади в руках С. Петлюри і уділення йому надзвичайних повноважень. Здається, що цілий світ провалюється в безодню, і ми з ним.

Симптоми большевизму! Підлітки хлопчаки зачіпають прилично убраних пань на вулиці, лають їх "буржуйками", бомбардують нераз сніжними кульками. На фіякрах — розбавлені вояки зі своїми "дамами".

* див. примітки на с.203

23 грудня.

В колах Директорії — безлад і прострація. Винниченко грозить відходом. Експанзивний Швець хоче або застрілитися, або когось застрілити. Невідомо чи в стані Петлюра опиратися Винниченкові. Дідушок оповідав, що в Директорії якась божевілля. Кляне її. На міністрів призначено хлопчаків, або туманів. Міністр закордонних справ, Чехізьський, не знає ні одної чужої мови, поза Україною ніде не бував⁴⁷).

В пів до першої запросив мене до себе гр. Берхем. Маса валізок і скринь, спакованих і поставлених кількома рядами вздовж стіни: "райзефертіг"¹. Вигляд досить переполошений. Хотів би поговорити, як сказав, з кимсь без товмача. Нарікав, що йому затримують транспорти. Не мав поняття про Директорію, а властиво про проект декларації нового уряду. Збирався їхати до Петлюри і питався, який, на мою думку, вихід з положення? Я виложив йому мій плян, прийнятий вчора нашою Управою.

В Клюбі Пилипчук, Богун, Вольська та інші хотіли втягнути мене до творення якогось нового табору. Здається, це не поважне. Дав до "Відродження" інтерв'ю з моєю програмою. Російська газета, яка під час облоги Києва, "щоб нам не шкодити", не видрукувала нашого спростовання в справі федерації, тепер помістила нашу заяву на видному місці.

25 грудня.

Стрів Б., того самого, що в першу суботу по "федеративнім" перевороті, попереджав мене в Клубі, що на мене виданий приказ про арешт, та що я не повинен показуватися тут, — тепер оповів мені, що 5 минут по тім, як вийшов тоді з Клубу, зявилися там 8 вартових і 5 добровольців, шукаючи за мною. Певно, теж і за іншими.

27 грудня.

Нині увечері моя хата, на долішній Великій Володимирській, недалеко від Музею, стряслася від вибуху. Вибухла бомба в Педагогічнім Музеї, де зігнано полонених москалів добровольців.

¹ "райзефертіг" (нім.) — готовий до подорожі

28 грудня.

Розмовляв з Чехівським про моє відношення до Директорії. Він є за тим, щоб я їхав закордон. Зустрів одного знайомого німця. Берхем йому оповідає, що я задивляюся на ситуацію песимістично. "Трибуна" видрукувала моє "реквієм етернам" гетьманові, — статтю, яку я їй приніс ще під час облоги. .

31 грудня.

Директорія йде вліво. Вакханалія. Всіх викидають з посад, хто не є соціалістом. Нічого не розбудовують, рабське малповання большевизму. Страх перед рішучими заходами проти червоних.

2 січня 1919.

Приїздив до мене кн. Фюрстенберг. Зdezорієнтований і пригноблений. Богун все ще мріє про бльок поміркованих партій.

4 січня.

Агонія. Хочу виїздити з паризькою місією. Телефонував до Коновальця, що хочу бачити його. Він відповів, що теж давно хотів зі мною говорити. Отже сходимося завтра о 10-ій.

Харків взятий большевиками. В Житомирі Совдеп, Лівобережжя непевне, у Болбочана мало війська. З Шеметами і Міхновським виробили плян нашої акції.

5 січня.

О 10-ій рано у Коновальця. З ним говорив годину. Розмова була для мене надзвичайно цікавою. Порюшили ми справу, для мене найцікавішу. Можливість є і — дуже легко. Плян удався б напевно. Дальше треба було відповісти на питання: як провінція, а спеціально Полтавщина? Партії? Росіяни?⁴⁸).

О 1-ій був в міністерстві закордонних справ. Якесь нарада в справі від'їзду. На бенкеті, що уряджувала українська демократія для Директорії і для чужих дипломатів, я не був. Були там Шишманов, Фюрстенберг, Коновалець, Петлюра, Тіль та інші.

Пізно увечері продовження наради з Коновальцем у мешканні Р-х. Міхновський, Шемет, я приймали Коновальця в кабінеті господині при чорній каві. Отже, над партіями можна легко перейти до порядку денного. Спірітус мовенс¹ скрайнього (лівого) напрямку міг би піти геть сам. Натомість справа з військом і з місцевою адміністрацією, здавалось, найповажнішою і найменш певною. В усім, що ми почули, бреліла якась тривога. Унтертон² був: нема з ким будувати державу. Коновальцеві вирвалося характеристичне признание: "З соціялістами держави не збудувати!" Дуже важке для нього питання — кілька війська можна б вислати на Полтавщину? Всі ми прийшли до одної думки: середина не є життєвою. Прийде або — большевизм, або — тверда рука. Обіцяв полковник обговорити все з найбільш міродатною особою і подати йому до відома наші пляни. Думаю, що в суті річі аргументація Коновальця була така: для військової диктатури потрібно війська, а військо...⁴⁹).

6 січня.

Був знову на Терещенківській у справі від'їзду. Недавно був в нас Айтець Вітошинський. Коли я вертав додому і входив в браму, розлягся тут же близько стріл. Коли ввійшов у хату, застав там власне А. Вітошинського, який зараз же спитав мене: звідки це стріляли? Я сказав, що не знаю. — "Як не знаєте, — запитав він, — коли напроти я бачив вогонь". Оповідав він багато цікавого про відносини в Австрії і у Відні, звідки прибув.

9 січня.

Формуються місії дипломатичні, готуються до від'їзду. Відпускають їх як-будь і кого-будь, без інструкцій. Многі з них навіть не знають змісту умови ген. Грекова з представниками Антанти. Директорія конфіскує цукроварні і банкові сейфи і — хоче бути в добрих відносинах з Францією.

Олесь випомінав, чому рідко пишу в "Трибуні".

¹ "спірітус мовенс" (лат.) — рушійний дух

² "унтертон" (нім.) — тут: підтекст, прихована думка

З нашого проекту з Коновальцем нічого не виходить. Згодом будуть змушені самі прийти до того. Коли я приїхав в березні до Києва, лянсував ідею "твердої руки" в пресі. Потім, ще перед переворотом 29 квітня, говорив на цю тему у "Празі" з Петлюрою, який тоді не грав офіційної ролі, але як Голова Земств, мав велику популярність і вплив. Думав, що він міг би очолити рух проти соціалістичної дурійки. Не вдалося. Тепер — не вдалося теж⁵⁰).

20 січня 1919 р. Відень.

13 покинув Київ. В Галичині, здається, спокій в запаллі. Землевласникам великим нічого не роблять. В Стрию бачив Рожанковського і багато інших знайомих. Рожанковський приймав тоді якраз делегацію угорську, яка приїхала заявити протест проти вступлення українських відділів на Закарпаття. Деякі наші військові прийшли до нашого переділу. Говорили про те, як триматися з мадярами. Я питався їх, чи мають досить сил, щоб утримати Закарпаття. Мабуть, цих сил не вистарчило б.

По дорозі через Закарпаття до нашого потягу, що йшов з Києва, і яким їхали різні дипломатичні місії, на станціях виходили депутації закарпатських земляків з жовтоблакитними прапорами і промовами.

18 січня прибули ми до Відня. Великий контраст з тим Віднем, який я знав останні 5 літ перед війною. Цей образ старого Відня досі затримався в моїй голові, коли він був ще величною столицею 50-мільйонної імперії з Угорщиною, Кроацією, Боснією і Герцеговиною, з Далмацією, з Трієстом, з Семигородом, з Словакією, з Буковиною, Чехією, з Галичиною і Краківщиною.

Відень був тоді "гаупт-унд резиденцштадт"¹, де вчилося багато студентів з Галичини і Буковини і кількох з Наддніпрянщини. Знав я тоді це місто з його неповторним чаром, з його поетичними садами, з його добродушними, завше готовими до дрібних послуг, чемними мешканцями; з його таким привабливим "меншенляг"-ом, з його окремим світом: віденських кав'ярень, в яких віяло на нас затишно-мло-сним повітрям Орієнту з його "кей-фом"; з його трохи фрівольним,

¹ "гаупт-унд резиденцштадт" (нім.) — місто-столиця і резиденція

легкодушним, неповзбавленим своєрідної поезії, жіноцтвом, яке так рїжнилося від пруських жінок — тих фельдфеблів у спідницях; місто, яке у неділі і свята рушало на природу "інс грюне"¹; місто, з його мелянхолійними вальсами і повними непідробленої верви оперетами; з його цісарсько-королівським елястичним, але твердим порядком; місто з своїм голубим Дунаєм, з чудовим Пратером, з його мальовничими алеями і — раз до року — з його пишним "блюмен-корзо" — дефілядою кінних екіпажів, завітчених згори до долу свіжою зеленю і квітами; місто ще може чарівніше, ніж в життю — в його музиці, в Штравсівських вальсах. Місто з його старим цісарем, який ще стискав руку цареві Миколі I і воював з Наполеоном III і який був такий древній, що в цілій імперії не знайшлося б, мабуть, ні одного, хоч як старого, його підданого, який пам'ятав би Австро-Угорщину без Франца Йосифа*, як цісаря. Бачив і я його раз, як виїздив з Бургу в одній кареті з своїм гостем, цісарем Вільгельмом.

Мав тоді цей Відень, як мала і ціла монархія, — імпозантну фасаду, сильну армію, двометрових бургжандармів, стару славну династію, блискучі традиції великої держави... Але — між цею фасадною і духом, який одушевляв стару імперію, — вже чувся величезний роздзвін, діспропорція. На всім лежала печать якоїсь "молесс"², анемії, безсилля, втоми, втечі від великих традицій — в особисте, в легку насолоду, спокій, в чисто австріяцьку "гемятліхкайт"³, де кожний хотів передусім, у своїм обмеженім крузі — "зайне руе габен"⁴. З завірюхи війни, по чотирьохлітніх героїчних змаганнях, вийшла чорно-жовта монархія розгромленою й розшматованою. Війна припечатала її політичну смерть. Але ту смерть попередило довге, повільне, несвідоме конання її духа, її політично-великодержавницьких аспірацій та енергії. Слідно було це на її літературі, без яскравих барв, без великих проблем, без гарячої пульсації крови, так само в музиці.

1 "інс грюне" (нім.) — в зеленому

* див. примітки на с.203

2 "молесс" (франц.) — м'якість, кваліть

3 "гемятліхкайт" (нім.) — приязність

4 "зайне руе габен" (нім.) — мати спокій

Штравса, Легара... Все це було зовсім інше, ніж, хоч і сумбурний, але галасливий і певний себе Вагнер, ніж "Героїчна Соната" Бетховена. В літературі — це були декадент Петер Альтенберг, а особливо Артур Шніцлер* з його "Хороводом", або "Анатолем", повним легкої, елегантної, часом відважної еротики, чисто віденської, упадаючої і анемічної. В цім занепаді літератури відчувався вже увяд поетичного генія раси... Але назверх — все життя тодішнього Відня іскрилося, клетотіло, піднімалося і шуміло, як легкий шампан. Було повне своєрідного чару та елегантії.

Ніби якоюсь велетенською, залізною мітлою історії все це було зметено геть бурею кількох останніх років. Я не пізнавав колишнього Відня. Він десь щез, провалився.

18-го, зараз, як прибув сюди, був в "Ноес Вінер Тагблятт" і в "Ноес Фрае Пресе", де застав п. Оплатку з колишньої "Лембергер Цайтунг" (1917-1918), в якій писав я від часу до часу на українські теми, і яка, коли я був у Києві, не раз подавала звістки про мене: правдиві, або видумані. Розпитував мене про події на Україні.

Став ще більш горбоносим ніж у Львові. Бачився з Колессою і Петрушевичем. Зложив візиту в нашім посольстві Токажевському. Липинський відсутний, поїхав до Праги на побачення з Масариком*. Токажевський в розпачі, що він тепер — представляє большевицький уряд Директорії. Віденські готелі переповнені втікачами з України. Поляки і москалі роблять все можливе для дискредитації нового українського уряду і самої України. Боротися з ними нелегко. Левицький Микола і Дідушок представили Токажевському наші справи в рожевім світлі. Я представив їх так, як вони були в дійсності. Англія хоче визнавати большевиків. Чимраз ясніше стає, чому такими манівцями ходить наша політика. Політика така — як політики. А ці останні? Сьогодні попалось мені під руку одне число "Ню Юроп" з статтею "Демократія і дисципліна". Прочитав там — "замість знання і досвіду експерта, демократія ставить ігноранцію і недотепність (в оригіналі французьке слово "гошері") людини з вулиці". А ми ж тепер живемо під знаком демократії! Отже під знаком людини з вулиці!

* див. примітки на с.203

Жах збирає на вид наших "місіон ордінер", часом "тре ордінер", коли взяти під увагу членів тих місій. Захованням, убранням, звертають на себе увагу всіх.

Вечеряв з Біленьким, секретарем нашого посольства. Бідолаха просив мене відмовити Липинського від повороту на Україну, бо тоді б і він мав забратися. Оповідав про теперішнє положення посольства, про свої відносини до Липинського і до нового режиму. Розпитував про положення на Україні і в Києві. Просив зайти до них післязавтра, коли приїде з Праги посол.

22 січня.

На Грабені, коли йшов, якийсь пан затримав мене:

"Гутен таг, гер Доктор!" Переді мною стояв високий старший пан, в короткім кожусі, з тирольським капелюхом на голові. Ледві пізнав його: генерал граф Спанокі! Чомусь своїм виглядом пригадав мені зустріч, в березні м. р., коло будинку Центральної Ради у Києві з Липинським. Якась розгубленість і збентеженість серед світу, що розсипався в руїни. Поговорив з ним кілька минут. Тоді, над Дніпром був безжурний карнавал демо-соціалізму. Тепер, над Дунаєм, той самий карнавал на труні стародавньої монархії.

Нині рано авдієнція у Липинського, який щойно вернув від Масарика з Праги. Казав, що йому цікаво пізнати про події думку людини, "що має ясну голову на плечах". Я оповів йому про все. Він цілком прихилився до нашого пляну диктатури, про яку ми говорили у Києві з Коновальцем. Сказав Липинський, що не боїться большевизму, бо сподівається після нього страшної і радикальної реакції. Тільки боявся, чи ця реакція вилетиться в українські форми, чи в інші? Запросив на завтра на вечерю.

О 3-ій — побачення з Дідушком. Посольство посилає завтра курієра до Києва. Відомості з Франції: ця остання нібито жадає утримання протибольшевицького фронту і занехання соціалістичних експериментів. Курієр повезе листи до Петлюри і Коновальця, які мусіли б скінчити з соціалістичною оперетою у Києві і усталити ясну лінію політики. Між іншим в Італії є коло ста тисяч наших полонених,

з яких можна було б створити протибольшевицьку армію⁵¹). Дідушок мав нагоду, в часі трьохтижневого панування в Києві большевиків, перед приходом німців, говорити з Євгенією Бош* і Авсемом. Вони казали йому, хоч це було їм і неприємно, що Україна не є податний ґрунт для большевизму. З кільканадцяти тисяч міських робітників у Києві, ледві 700 вписалося тоді до червоної гвардії. Селяни відмовляли довозу збіжжя, а на базарах приходило до бійок між ними і большевицькими яничарами — лотишами. Большевики чулися чужинцями у Києві, і так там на них і дивилися.

23 січня.

Здається, між Англією і Францією компроміс щодо Росії. Не визнається отже представництво большевицької Росії, але не визнається рівно ж Сазонова* з Мілюковим.

Вечеряв у "Захера" з Липинським. Ідучи до нього, стрів на сходах Василька і Петрушевича. Перший запросив мене до себе на неділю.

Липинський питався про своє положення як посла. Я переконував його залишитися наразі на своїм пості, поки остаточно не виясниться, хто надаватиме курс нашій політиці на Україні, і який це курс буде. Ми погодилися щодо головних рис спільного пляну: на вні добиватися визнання України переможцями, в середині або перевороту, або диктатури військової. Дальше — коли можливо, створення двох баз для боротьби з большевизмом: з Галичині і — з Італії — в Одесі. В тій справі треба говорити з ген. Сегре і майором Кенінггамом. Завтра, мабуть, підемо до Вишневецького.

Перед вечерею з Липинським, був у Сінгалевича. Дав мені свій меморандум до Кенінггама. Просив доповнити його⁵²).

24 січня

Пропозиція Вільсона* про Принцові Острови. Дуже добре! Панове, зайвий раз нагадують нам, що ми і ніхто інший є ковалі своєї долі. Вибрався з Липинським до Вишневецького, але на жаль, він

* див. примітки на с.203-204

виїхав. Липинський пропонує їхати вдвох до Парижу і робити там політику просто в імені нашої партії. Найперше — припинити ту київську оперету, яку почав Винниченко. Говоритиму в цій справі з кн. Трубецьким. Липинського дуже болить недовір'я хохлів до нього. Кажав, що руки в нього опускаються: — "Якийсь Перерепенко, що вчора був або чорносотенцем, або малоросом, більше має у них довір'я, ніж я". Оповідав як тяжко йому говорити з М. Лівіцьким і з іншими⁵³).

25 січня.

Приїхав Яковлів. Через те, що нас досі не перепускають до Франції, рішив Лівіцький половину паризької місії відіслати назад до Києва. Першим на проскрібційній лісті стояв я. Їдуть даліше — Макар Кушнір, Трубецької та інші.

26 січня.

Карашевич скаржиться на своє фальшиве положення — репрезентанта большевицького уряду. Він вручив Липинському свою димісію, але той її не прийняв. Увечері Василько робив прийняття у "Захера". Маса народу: ми, наддніпрянці з різних місій і з посольства, галичани, буковинці, жиди, чехи, югослави. Семака в нудній промові просив не забувати на конференції про Буковину. Він був переконаний, що нашу делегацію допустять на мирову конференцію! Брендзан, який стояв коло Семаки, шепнув мені: "Гер Доктор, махен зі зіх ніхтс дараус!"¹ Промови крутилися довколо ідей "слав'янської солідарності" і демократизму. Жид, якого везли як лікаря нашої місії до Лондону, теж уважав за потрібне сказати по-англійськи кілька слів, скінчивши окликом: "Хай живе Україна!" Перед нашими очима пересунулася ціла мішанина слов'янських народів бувшої чорно-жовтої монархії. Вставив кілька слів і Хомик, який теж попав у дипломатію. Говорив, очевидно, про наш демократизм і про те, що, "на щастя", брак у нас вищих кляс. Мимоволі, хоч і досить тихо, кинув я межиоклик: "От цього треба було б післати на Прінкіпо!" Це почув Василько і погро-

¹ "Гер Доктор, махен зі зіх ніхтс дараус" (нім.) — Пане докторе, не звертайте на те уваги!

звив мені пальцем. Я з Брендзаном і Ганкевичем, бавився коштом цього товариства. Бачив і Сінгалевича. Свого часу, у своїй "Україніше Корреспондентц" передрукував він мою статтю з "Цюрихер Пост", випустивши — як це часто робили ці панове — ім'я автора. Дістав тоді від мене грубіянського листа. Тепер він був дуже милий і чемний, лиш оповідав іншим, що я "небезпечна людина". Підійшов до мене Ливицький і заявив, що справа зі окресленням мене з членів паризької місії, є помилка, яка буде направлена. Очевидно, каже неправду. Цих моїх милих земляків можна було б шанувати, коли б вони бодай не були такі трусливі⁵⁴).

Василько, маю вражіння, хоче опанувати нашу дипломатію за кордоном. Думає, мабуть, що це так легко удасться, як опанувати — перед війною — наших віденських послів і особливо своїх буковинців. Колись, під час війни, був я свідком такої сцени (під час одної візити у нього на Вааггасе у Відні): він пояснив групі буковинських послів якусь свою акцію в справі вивезених царатом закладників з Буковини. Розмова, очевидно, велася по-німецьки. Коли один з послів поважився чемно вставити своє слово, і почав — "абер вір дахтен"¹..., Василько перебив його брутально: "зі габен ніхтс цу денкен, іх денке фюр зі!"²

Оскільки йому вірити, Василько був тим, який по втечі з тюрми убійника намісника Галичини, гр. Потоцького, уможливив, через свої впливи в австрійським кабінеті, втечу Січинського закордон.

27 січня.

Приїхали ще чотири наші місії. Многі з них роблять комічне вражіння. Обідав я з Токажевським. Виробив він проект меморандуму до ген. Серге. Сто тисяч наших воєнно-полонених в Італії. Якби удалося звільнити їх і змобілізувати проти большевиків! Тут є Форстер, той самий, якого я пізнав як ад'ютанта архикнязя Вільгельма, коли був у останнього на фронті у Тишках. Як недавно було це, і — як

¹ "абер вір дахтен..." (нім.) — але ми подумали...

² "зі габен ніхтс цу денкен, іх денке фюр зі" (нім.) — Вам нема про що думати, я думаю за Вас!

давно! Чутка, що становище Клемансо* і Пішона захитано. Мабуть, ідея Принцових Островів дістане в лоб. Сидоренко — послом у Парижі. Галіп та ес-ер Чечель в Берні. Якраз їх там потрібно! Носій такого славного імени як Чечель — соціяліст-революціонер!

28 січня.

Прийшла відповідь на мій лист від Кенінгама, бути у нього між 10 і 11. Симпатичний, вогненно-рудий брит. Розпитувався про становище на Україні. Про війну з большевиками, але найбільш його цікавило питання: "Вай ду ю файт де полс?"¹ Це останнє найбільш його дратувало. Маю занести йому меморандум про всі ці справи. Україна була поза обсягом його зацікавлення.

Увечері був у Славінського, до якого прийшов Липинський. Цей останній інформував про відносини в Празі. Про румунсько-чесько-українські взаємовідношення і про справу Закарпаття. Липинський плянує прийняття для антантських дипломатів.

29 січня.

Рано бачився з Липинським. Оповів йому кілька новин, яких він не знав. Між іншим і про прийняття Сидоренка Пішоном. Просив мене вступати до нього щодня.

30 січня.

Семенів оповідав про Київ. Напняття між Винниченком і Петлюрою зростає.

Неможливо заховуються дехто з наших "репрезентантів". Зробили себе небажаними гістьми в "Гранд-Отелю" на Рінгу і у швейцарського консула. Якись москалі, що цвенькають всюди по-російськи, також вештаються як члени різних місій по різних установах.

31 січня.

Липинський дуже чимсь прибитий. Має відомости з Києва,

* див. примітки на с.204

¹ "Вай ду ю файт де полс?" (англ.) — Чому Ви боретесь проти поляків?

що на Трудовім Конгресі в досить великім числі заступлені і хлібороби-демократи. З ними мусіла шукати компромісу Селянська Спілка. В "Таймсі" стаття "Мирова конференція і Росія". Україна згадується там разом з Польщею, Кавказом, як країни, "яких окремі національні права признані в 14-ти точках Президента Вільсона"*. "Їх політичне майбутнє має бути усталено в Парижі".

1 лютого.

В "Тан" інтерв'ю з Сидоренком. Всі питання Сходу, як здається, хочуть переказати з мирової конференції до Ліги Націй. Ще не одне будемо мусіти пережити. В останнім рахунку все залежатиме від нас.

2 лютого.

Бачився з Васильком, потім з Суровцевою і Палогою. Дістав запрошення від Липинського на вечерю до "Захера" на честь чеського посла у Відні — Тузара. Моя мізантропія зростає з кожним днем. Мені стає незносимим модерний "гомо сапієнс". У своїй "Історії моєї втечі" пише Казанова: "Або я не створений для Венеції, або Венеція не створена для мене, або — і одне, і друге". Я міг би сказати словами цього великого пройдисвіта: "Я рішився покинути мій край, як покидають дім, який подобається, але в яким треба зносити неприємного сусіда, що вам докучає, але якого не можна видалити". Це, мабуть, так і є.

3 лютого.

Вечір уряджений Липинським для панства Тузарів. Політика чеська мало мене інтересувала. Пан посол виглядає на сільського вчителя. Пані послова, типова буржуазна віденка, "а феше венерін". Була Борисоглібська, Сінгалевич, Біленький, Токаржевський, пані Подгорська, українська полька, і добра знайома В. Липинського. Був і Василько. Цей останній обсервував всіх, в тім числі мене. Здається, що Київ ще був 31-го в наших руках.

* див. примітки на с.204

4 лютого.

Київ взятий*. Не маю слів виразити чувства, що мене огортають.

Рано у Василька. Старався якнай докладніше розвинути йому і аргументувати плян боротьби з большевиками. До армії, яка б'ється тепер на Україні, треба додати сто тисяч наших полонених в Італії, а крім того, створити армію, "сольднерарме"¹ з кондотієрів всіх країн, в яких тепер багато "безробітних" вояків. Ідея ця видалася Василькові новою. Лиш мав сумнів, чи далось б до цієї акції завербувати когось, крім безпосадних по війні австрійських і німецьких старшин. Але обіцяв представити цей плян агентам Антанти тут. Сидів в нього годину. Він дістав відповідь від Куліджа*, який просить відвідати його в кінці цього тижня. Тепер він у Празі.

6 лютого.

Петлюра мав заключити угоду з представниками Антанти в Одесі, яку покинули добровольці.

7 лютого.

Липинський дав лист від молодого гр. Тишкевича.

Той пише про створення нової партії правішої від хліборобів-демократів. А на чолі тої партії стоять, нібито, Міхновський, Чикаленко і Донцов. Дійсно, точні відомости!

Сьогодні був на прощальнім виступі німецького Фолькстеатру-Каммершпіле. Виставляли Шніцлера "Абшідссупе", куплети, танці і одна модерна комедія: руїна і упадок інтелігентського стану, опановання світу різниками і гешефтсманамі. По кількох літах — в цій комедії — стрічаються два колишні шкільні товариші. Один — типовий інтелігент, в окулярах, вихований, з добрими манерами. Другий — ординарний, грубий ковбасник, якого свого часу викинули з гімназії і який — якраз через це — пустився на гешефти і "хат цу етвас гебрахт"². Тепер, отже, може не стидатися свого віденського діялекта

* див. примітки на с.204-205

1 "сольднерарме" — наймане військо

2 "хат цу етвас гебрахт" (нім.) — вибився в люди

і навіть зробити протекцію для свого колеги — невдахи-інтелігента. Нова "вища кляса", і нова, демократична дипломатія... В ресторанах старої, передвоєнної публіки — ні сліду. Світ стає заординарний. Товариство — гешефтярі, християн мало. До цієї публіки пристосовується тепер і мистецтво, і театр, і преса, і все життя. Згадую часи коротко перед війною в цім самім місті. Повітря було й тоді, як перед бурею. Але було якесь змагання наперед, змагання до чогось, бажання крикнути, зробити щось, розвіяти навислу хмару; хотілося, щоб скорше ударив грім, щоб прочистив млосне, задушне повітря. Світ же був тоді гарний і ним не правив ще плєбс.

8 лютого.

Кабарет "Феміна", де різні співаки і "артисти" не соромилися в куплетах висміювати "Фатерлянд"¹, який нагло — "іст зо кляйн геворден". І ціла саля іржала з захоплення. Найшляхетніше топчеться в болото. Зудерман, у своїм романі "Каценштег", з наполеонівських часів, часів найбільшого морального занепаду Німеччини, писав: слава Богу, що серед того потопу і занепаду всіх чеснот та моральних зв'язків, які принесла війна, — ще лишається хоч один сталий бігун — "Фатерлянд"... А коли й це гине?!

Кілька членів місії з Дідушком виїхали до Берна. Половину місії звільнили, щоб їхали назад до Києва. Дехто на власну руку перебирається до Парижу. Є в місії якісь москалі і жиди, яких ледве хто знає.

9 лютого.

Є звістки, що голосами хліборобів-демократів і галичан, большевицький земельний законопроект Директорії — Трудовий Конгрес відкинув. І то добре.

Липинського досі болить, що земляки — "йому не довіряють".

¹ "Фатерлянд ... іст зо кляйн геворден" (нім.) — "Батьківщина стала така мала". Мається на увазі Австрія після розвалу Австро-Угорської імперії та відокремлення угорських та слов'янських теренів після листопадової революції 1918 р.

Як же могло бути інакше? Не терплять вони нікого, хто не запобігає їх ласки, уникає товаришувати з ними і випрошує собі всякі фаміліярности з їх сторони.

10 лютого.

Рано був у Липинського. Обговорювали далше наш плян акції проти большевизму.

14 лютого.

Вчора запросив я Липинського, Біленького, Д. Левицького на обід в "Імперіялі". Говорили про біжучі справи і про становище наших місій.

16 лютого.

Сьогодні виїжджаю з Відня. Дістав телеграму від Лукасевича. Запрошує працювати з ним в нашій місії в Берні, шефом пресового бюро. Моя друга еміграція.

ПІСЛЯСЛОВО

Я вже зазначив, що з інших причин я в листопаді 1918 р. відійшов від гетьмана, ніж виступили проти нього демократи, соціалісти й комуністи. Їх протигетьманські аргументи були нещирі, ними вони лиш маскували справжню причину своєї ворожнечі до режиму 29 квітня.

Що гетьман був "царським генералом" і перед 1917 р. не брав участі в національно-українським русі? Я вже згадав, що це саме можна було б закинути і генералам Директорії... Що гетьман проголосив федерацію з Росією? В устах соціалістів це не був аргумент, бо самі вони були федералісти... "Карательні" загони по деяких селах? І це в устах соціалістів не був аргумент. Бо що були ці загони, порівнюючи до большевицького нищення нашого селянства? А воно ж не стримало наших соціалістів (Грушевський, Винниченко, Вітик, Лозинський, Ю. Бачинський) — визнати московсько-большевицьке правління в Києві, якому радо пішли служити, відмовляючись служити гетьманові. Що гетьмана підтримували німці? Так, аж до повстання проти нього. Але ж німці підтримували і Центральну Раду. Їх і запросила на Україну Центральна Рада, не гетьман.

Ці аргументи в устах демо-соціалістів були лише пропагандові. Справжня ж причина їх ворожості до режиму 29 квітня була та, що гетьман був чужого, ними зненавидженого, середовища; що був пан. Цей категорії земляків демо-соціалісти не зносять.

Те, що було в очах лівих непростимим гріхом гетьмана, було, як я думав, його плюсом. Коли виснажується й гине провідна кляса, часто віддає вона своїх найздоровіших членів, в ролі провідників, новій правлячій верстві, навіть в ролі вождів революції. Дюк Пилип Орлеанський*, князь Талейран*, граф Мірабо*, маркіз Ляфает* стали провідниками французької революції. Князь Дмитро Вишневецький, Зборовський*, Ружинський та інші аристократи старокиївські стали основоположниками нової, козацької аристократії, як пізніше шляхтичі Виговський, Кричевський або Мазепа. Вони формували

* див. примітки на с.205

організаційно нову еліту, вносили в неї властивий їм дух, хист командувати, вести, любов до влади.

У гетьмані я й хотів бачити власне такого організатора пробудженої зі сну, ще не оформленої, української стихії, в душі її давніх, воскресених в слові Шевченка, історичних традицій, негованих народолобцями й соціялістами.

Але я був, як казали французи, Гетьмана "partisan"; не "courtisan", сторонник, не двірський прислужник. Тому, коли федеративна Грамота перекреслила мої сподіванки, наші дороги розійшлися.

Що Грамота проголошувала федерацію з неіснуючою Росією, її не виправдує. Питання державної незалежності не є питанням тактики, а засади. Хто оправдує такий "тактичний крок" нині, той виправдає його й завтра; той вибиває собі аргумент з рук проти сьогоднішніх федералістів. Зрештою, сам Гетьман, на вигнання, здобувся на акт мужньої самокритики, признавши Грамоту 14.XI. великою помилкою режиму. Велику вину за неї несе Ігор Кістяковський, якого Гетьман звав своїм "злим духом".

На еміграції (1919–21) я стрівся випадково з Гетьманом в Берні Швайцарським, в курзалі "Шенцлі". Розмова була коротка, за недавно ще ми опинилися тоді в різних таборах*. Під час другої війни, в Берліні, Гетьман, з властивим йому жестом, сам заініціював наше побачення. Кілька разів ми стрічалися у наших спільних знайомих, де я тоді мешкав. Знаю, що, писаний по французьки оригінал "Спогадів" Гетьмана в "Хліборобській Україні"* (в частині, що відносилася до мене) був більше в мою користь, аніж український його переклад, скорочений подекуди й перероблений редактором. Знаю теж, що Гетьман стримував, як міг, некоректні випадки проти мене в гетьманській пресі. Хоч це й не завжди помагало: по виході книги "Дух нашої давнини", в 1944 р. у Празі, "Дійсність" (ред. М. Пасіка) в редакційній статті виступила проти мене з рядом несвітських інвектив. Протести проти цього, підписані Д. Дорошенком і головою Празького СГД*, редактор не умістив. За мою критику "Хліборобської України" я став предметом подібних випадів, які коли й компромітували кого, то не мене, напевно.

* див. примітки на с.205

Я уникав такого сорту полеміки. Але від річевої не відмовлявся, бо між ідеологією "Хліборобської України" і моєю були істотні розбіжності. Два члени Головної Управи хліборобів-демократів, В.Липинський і С. Шемет, разом з Скорописом і Д. Дорошенком заклали на еміграції Союз хліборобів-державників, та, уложивши й видрукувавши його програму, прислали її мені з запрошенням приступити до них. Що два члени партії, до якої Головної Управи в Києві належав і я, зробили це без попереднього порозуміння зі мною, свідчило, що звернулися вони до мене лише "для годиться" і моєї співпраці собі не жичили. Тому я до них не приступив. Не зробив того я ще й з мотивів ідеологічних, бо в присланій програмі знайшов я ідеї чужі мені (Союз "трьох Русей"). Мені закидали проповідь "лише негативу". Не слушно. Я просто твердив: щоб здвигнути нове своє, треба боротися з старим чужим, як з силою, нам ворожою. Цього останнього ("негативного" моменту) бракувало в демо-соціалістичній ідеології. (Хіба що він там був в аспекті соціальною "клясова боротьба"). Не було того моменту і в ідеології Липинського. Липинський твердив, що Україна (з Білоруссю) творять з Московщиною одну цілість, яку він звав "вся Руська земля", та що нарід український є галузкою одного "народу руського". ("Державна Думка", 1952, 7-8). Цю мітичну цілість України (із Білоруссю) і Московщини протиставляв він, як щось окреме — європейському Заходові.

Я ж твердив, що така спільнота є вигадка московських істориків, та що Україна — під оглядом культурним — завше належала до Західної Європи, а політично — аж до кінця XVIII віку.

Липинський твердив, що українці й москалі — "братні нації"; що вони "рідні брати по крові, духу і культурі". Моя думка була протилежна: що "москалі — чужі люди", чужа нам нація і по культурі, і по духу, і навіть по крові.

Липинський підкреслював konieczність для України союзу з Московщиною ("союз трьох Русей"). Як демо-соціалісти думали що, Україна знайде порозуміння з демократичною чи соціалістичною Московщиною ("Союз народів Східної Європи", ес-ера М. Шаповала), так думав Липинський, що Україна знайде спільну мову з

"хліборобською Великоросією" (Московщиною). Всі ці думки були мені цілком чужі і несприятливі.

Це — вкоротці — були ті глибокі розходження, що ділили мою ідеологію від теорії Липинського. Між іншим, ще й нині преса, яка стоїть на його платформі, підкреслює й досі конечність "союзу" України з Московщиною.

Особистої урази до В. Липинського я не мав. Від посла Остапа Луцького* і від д-ра М. Матюшенка, який лікував В. Липинського на еміграції знав я, що тоді він був вже дуже хворий, а крім того, огірчений розривом своїм з Гетьманом і з С. Г. Державників. Цим пояснив я собі особисті випадки проти мене.

Не впливало це на мою оцінку його як історика. По одній з моїх критик на "Хліборобську Україну" (в Л. Н. Вістнику), я дав місце гетьманцям на відповідь. Одна лише стаття Залозецького, яку я отримав, з'явилася друком в ЛНВ. По смерті Липинського я умістив повну признання статтю (коли не помиляюся, В. Дорошенка) про Липинського як історика.

По моїм розходженні з "хліборобами" на еміграції, я зробив третю (і останню) спробу включитися в якусь політичну організацію. Була це партія, заложена був. комбатантами в Галичині в 1923 р., з органом "Заграда", яку мені доручили редагувати. Орган був протиросійський і протипольський. Та незабаром я лишився сам. Вся група "Заграви"* (Д. Паліїв, В. Кузьмович, Троян, та ін.) утворили, разом з головною галицькою партією нац.-демократів ("Діло"), УНДО, а властиво приєдналися до тої партії, отримавши кілька посольських мандатів в Варшавському сеймі, з рамени УНДО. Видання "Заграви" Д. Паліїв припинив.

В суті річі, мій розрив і з У. СД-єю, і з "хліборобами", і з групою "Заграви" мав ту саму причину. Беручи участь в українськiм революційнiм русi до 1-ої моєї еміграції (1908 р.), я розумів, і від М. Міхновського навчився розуміти, цей рух як протиросійський взагалі, не тільки протирежимний. Але мої співпартійці розуміли його тільки в цім останнім сенсі. Відкинули виразно-протиросійську плят-

* див. примітки на с.206

форму і "хлібороби" на еміграції. Так само й "загрависти", бо в ті роки якраз протиросійське наставлення не було в моді в Галичині. Пануючим тоді там наставленням до Росії були: або неутральність, або советофільство, що й відбилось на долі "Заграви".

Від того часу, особливо, коли, завдяки Є. Коновальцеві, дістав я під свої впливи трибуну "ЛНВістника", став я пропагувати свої ідеї, як "free lancer"¹, тільки в пресі і в слові.

Чужинецькі сили, які хочуть задушити Україну, як націю, за-вше — і слушно — ідентифікують справжню, традиційну Україну або з Хмельниччиною (до Переяслава), або з мазепинщиною (по 1709р.). І бояться їх духа. Від нас жадають, щоб ми того духа вирек-лися. Ідеалам тих дороговказних епох хочуть, щоб ми протиставили комунізм, Тітовщину*, Берієвщину або т. зв. "демократію", тобто ке-ренщину, за якою неминуче приходять соціалізм і большевизм.

Пропагувати як взір устрою України "демократію", з безкар-ним толеруванням в ній чужинецької 5-ї колони під маскою ріжних "прогресивних" організацій або й без маски, як легальні комуністичні партії, значить хотіти зробити з України певну жертву чужинецької інвазії або "світового уряду" якоїсь мафії.

З Москвою наш спір має йти під гаслом не компромісу чи мал-павання, а під гаслом слів Хмельницького: "Нехай одна стіна об дру-гу удариться, одна впаде, друга останеться". Вождями нової Хмель-ниччини мають бути нова каста нових хмельничан. В цім суть того, що я назвав бонапартизмом. Коли говорю про Бонапарта, не висловлюю очевидну істину, що збройну боротьбу за свободу нації має очолюва-ти військовий, як очолював її Гарібальді* чи Блюхер*. Хочу сказати, що в данім випадку воєнний геній мусить іти в парі з геніяльністю дер-жавного мужа, як це було в випадку гетьмана Богдана і Наполеона, творців нової держави, нового суспільства, шефів нової правлячої аристократії, чого прикладами в нашу добу є ген. Франко* та інші.

Демагоги, які теревеняють про "народ" (якого хочуть обернути в рабство) і про "малу людину", окричують цю нову аристократію, як

¹ "free lancer" (англ.) — "вільний улан"

* див. примітки на с.206

нову касту визискувачів. Ні! Це будуть люди, які погорджують в ім'я вищої цілі всім, що дороге "малій людині": вигодами, спокоєм, ідилією, безпекою, кар'єрою, грошем, теплим домашнім кутом і достатком, забавами і насолодами шлунка і секса. Це — пророки, аскети, вожді і войовники. Це ті аристократи, що створили колись Орден Запорозький. Це — творці нових вір, націй, держав, історії. Без них "мала людина" завше стає погноєм якоїсь орди завойовників.

Таких викликав на Україну і Шевченко, був певний, що їх "діждемось таки колись", коли чекав приходу "Вашінгтона з новим і праведним законом". Тобто воїна-законодавця в одній особі, з новим законом в одній, з мечем в другій руці — свого Бонапарта з когортою його вірних.

Автори, замотеличені дурманом московської "політграмоти", закидають мені, що я, як емігрант, не розумію теперішньої української дійсності; що я не думаю в унісон з тою дійсністю, яку вони краще нібито розуміють і знають, що "ментальність українських мас — соціалістична".

З тим закидом я стрічаюся вже більше, як сорок літ. Коли в 1909—13 рр. я доводив конечність повної сепарації від Росії, культурної і політично-державної, конечність боротьби з всякою Росією, наша преса Наддніпрянщини відповідала мені, що це мої емігрантські фантазії, чужі українській демократії; що "шляхом, вказаним Донцовим, українська демократія не піде". ("Укр. Жизнь"); що "нова програма Донцова не може бути програмою широких народних мас" ("Дзвін"), яких настрої вони краще розуміють... Кілька літ по тім показалося, що мої опоненти, які сиділи на Україні, гірше розуміли те, чого хочуть "широкі народні маси", ніж я, сидячи на еміграції.

Тепер, в часописі сучасних москвофілів (емігрантів 1941—45 рр.) читаємо, як то многи українці під СРСР (а може й вони самі) в 1920-х роках вірили, що щастя Україні принесе Москва: "З формальної рівності й культурної незалежності України (?) 1920-х років могла витікати надія, що... український народ під Советами... формальну рівність перетворить на фактичну".

У кого могла отака "витікати надія"? У Винниченка, у Гру-

шевського, у цілої хмари наддніпрянських і галицьких соціалістів, які — через оту свою "надію" — або незабаром повтікали до "гнилої Європи", або заповнили собою московські концентраки. Наш "впередовець" каже, що ця надія була оправдана! Я ж в ті 1920-ті роки писав, що та надія не була оправдана; що це була надія людей з перевернутими мозками, що ці надії коштуватимуть країні масу жертв і крові. Хто ж, отже, виразніше бачив тоді советську дійсність? Емігрант чи ті сліпі й глухі підсоветські політики українські? Як справжні плебеї, бачили вони тільки формальну, декларативну, рекламну сторону справи, а не її укриту внутрішню суть.

Краще отже тим сліпим і глухим адораторам Сходу не висувати закиду "емігрантських фантазій". Це демагогічний викрут людей з браку річевих аргументів. Можна бути "внутрішнім емігрантом": сидіти в країні і бути глухим на голос власної національної правди.

Під час першої війни ті сліпці, які в 1917 р. плекали надію на Москву і соціалізм, мусіли потім самі очолити протимосковський і протисоціалістичний рух українських мас. Під час другої війни, коли Москву викинуто з України, ті "маси" зараз же заходилися нищити у себе московську політичну і соціальну систему і тільки німецька сила тому перешкодила. Так буде і під час нової війни, в чім на власній шкірі переконаються наші нові москвофіли.

Роки 1917 і 1918 ще повторяться. Тоді треба буде, щоб на чолі нації стала нова провідна верства, яка й об'єднає й поведе за собою націю, не об'єднуючись з живими трупами і — як казали у нас в старовину - "не радячись з слабими про силу, з сліпими про світло, з розбійниками про мир і згоду".

Богом даний вояк, якому усміхнеться щастя-доля, "un soldat heureux", який з своїми довершить недовершене в 1917—22 рр. у Києві, буде не лише людина думки і волі. Він мусить бути натхнений не дрібними ідейками загибаючого світу ("прогрес", "справжня демократія", "справжній соціалізм"), а тою нашою стародавньою містикою, яка одна лиш зломить темну, шаманську містику панування червоної чи білої московської орди; яка дасть остаточну перемогу Києву над Москвою, тою містикою, яка вічним вогнем блискає з легенд ста-

рого Києва (про Апостола Андрія, про Кожем'яку, лицаря Михайлика), з нашої історії, з письменства ("Слово о Полку Ігоря", Шевченко), з Св. Софії Київської.

Лиш ця містика, яку ігнорувалося досі, дасть непереможну силу новому 1917 чи 1918 року. Той лиш, хто знайде ключ до неї, заложить міцні, реальні підстави нової Київської держави. Треба, щоб "поруч Лаври станув Капітолій" (Є. Маланюк). Бо не встоятися йому — без неї.

ПРИМІТКИ

1) Ф.Федорців — редактор стрілецьких Львівських "Шляхів" (1915—17), потім, по війні — "Діла", нарешті, разом з А.Крушельницьким і М.Рудницьким, співредактор більшовицьких "Нових Шляхів" у Львові, заложенних рос. консулом для поборювання впливів "ЛНВістника". В Галичині погляди на переворот 29 квітня у Києві були дуже розбіжні.

О.Скоропис-Йолтуховський, був разом з Меленевським перед 1914 членом т. зв. "Українського Союзу Рос. С.-Д. Партії" (т. зв. "Спілки"), обласної галузи рос. Соц. Демократії на Україні. До тої "Спілки" в ворожих відносинах була Укр. Соц. Дем. Партія, до якої тоді належав і я разом з С.Петлюрою, В.Садовським, Д.Антоновичем, В.Дорошенком, М.Поршем, Б.Матюшенком та ін. Коли до заснованого у Львові, безпосередньо перед 1-ою війною, "Союзу Визволення України" (В.Дорошенко, А.Жук і я), прилучилися О.Скоропис, Меленевський і М.Залізняк, здається, в жовтні 1914 р., вони, відкинувши мене, вибрали себе в президію Союзу, зараз по чім я з Союзу виступив. Вступивши з вибухом війни в відповідний контакт з австрійською владою (чого не зробив я), Скоропис з Меленевським хотіли забезпечити собі неподільний вплив в Союзі.

2) С.Шелухин, перед 1914 — прокуратор в Одесі, пізніше український політик, демократ, стояв в опозиції до соціалістів. Був кривним славної основоположниці теософічного світового руху, авторки 6-томового твору "Таємні Доктрини", Г.Блаватської. Лишив спогади про неї (мабуть, в Музею Визвольної Боротьби у Празі), автор цікавої розвідки про кельтське походження українців.

Біляч — мій львівський колега з студентських часів, потім був при австро-угорським військовим аташе у Києві, майорі Фляйшмані.

Др. Біський — знаний тоді український лікар-"маг" і видавець у Києві.

К.Лоський — за царату урядовець у Холмщині, демократичний політик, пізніше посол України в Стокгольмі.

3) Л.Суровцева — "ес-ерка" і урядничка Мін-ва Закорд.

Справ. В 1919 емігрувала на Захід, але незабаром повернула на Україну до большевиків, де її хутко потім розстріляли.

Страйк в деяких міністерствах був протестом проти перевороту 29 квітня. Цей страйк хутко скінчився й урядовці залишилися на своїх посадах.

4) Майор Гаазе — німецький зв'язковий для політичних справ при Гетьмані. Особистим зв'язковим цісаря Вільгельма при Гетьмані був гр. Альвенслебен. Полтавець — типовий авантюрист, був на еміграції в Мюнхені, коли починався там нац. соціалістичний рух. Видавав свій часопис там, уважав себе організатором "козацького руху" на еміграції.

5) А.Галіп, буковинець, кар'єрист. Ще перед виповідженням війни, він з кількома уланами австрійськими передістався на територію України, де наробив паніки в запалі і був взятий в полон полковником Сливинським (зі штабу гр. Келера), пізнішим начальником штабу за гетьманщини, від якого я чув цю історію. За Центр. Ради Галіп став на деякий час віце-міністром закорд. справ. За Директорії вплив, як член Паризької місії УНР, де вів, разом з іншими, кампанію проти голови місії, гр. М.Тишкевича. По ліквідації місії, писав (разом з О.Севрюком та І.Борщаком) в одному українсько-большевицькому часопису в Парижі в 1920-х рр., який пізніше замкнула французька влада.

6) З В.Липинським пізнався я кілька літ перед 1-ою війною в Закопанім. Бував у нього переїздом через Краків, коли він там мешкав. Про розходження з ним — в Післяслові.

7) Ігор Кістяковський, знаний адвокат в Москві, "делец", як говориться по-російськи. Політиком, в справжнім сенсі слова, не був, хоч уявляв себе "українським Стамбулінським" (тогочасний болгарський політик "твердої руки"). За виразом Гетьмана, був його "злим духом"; упертий "федераліст". На еміграції тримався з російськими кругами. Гетьманові був доручений з середовища українських соціалістів. Порш — державний секретар, потім — міністр внутрішніх справ за Гетьмана. Йому належить заввага щодо єдино можливої альтернативної розв'язки українсько-московського опору: "або українець буде чисти-

ти чоботи москалеві, або москаль українцеві". Сам він волів чистити чоботи москалеві.

8) В 1914—16 рр. я співробітничав, крім інших німецьких місячників і тижневиків, в журналі д-ра П.Рорбаха ("Das droessere Deutschland", пізніше Die deutsche Politik"). В 1918 р. Рорбах приїхав до Києва (в Щоденнику немає чомусь про це замітки), де я бачився з ним; разом з п. Квіткою (чоловіком Лесі Українки) і ще з кількома приятелями мали ми сходини з ним. Бачився з ним і під час другої війни. Він стояв тоді здалека від гітлерівців і осуджував, як непотрібну, війну 1939 р. Лучило мене з ним його незмінне прихильне відношення до справи політичної незалежності України, і таке ж незмінне антиросійське наставлення. Російську імперію прирівнював до помаранчі, яка лише назовні виглядає як цілість, і зразу ж покажеться зложеною з різних сепаратних частин (скибок), як здерти з неї шкіру.

9) Зірвання хреста з київської святині здавна уважалося на Україні за недобрий знак для держави. Коли Батий облягав Печерську Лавру, буря зірвала хрест з Богородицької церкви; ченці і людність з жахом прийняли це як заповідження загибелі держави.

Д.Дорошенко був моїм колегою, коли я вчився на університеті в Петербурзі (1902—1907). Належали ми до української Студентської Громади разом з В.Яновською (замужем Радзімовською), пізніше професоркою Київського університету, з різбарем М. Гаврилком, братами С. і Ю.Мазуренками, М.Стасюком, О.Назарієвим, Шадлуном, артистом-малярем Ю.Могалевським та ін. Разом зі старшими українцями над Невою (О.Лотоцьким, Лаврентієвим, Л.Бичем, пізнішим головою Кубанського Краєвого уряду в 1918) влаштували восени 1905 р. в актовій салі Університету перше українське політичне віче з жаданням незалежності України. За це віче, як один з промовців, я був арештований і перевезений до Лук'янівської тюрми у Києві, де мене мали "пришити" до судового процесу київських Р.У.П.-істів.

Д. Дорошенко належав до партії соц. федералістів, що повстала з радикалів-демократів і з Т. П. У.-ців (Т-во українських поступів). Був людиною згідливою, м'яккої вдачі, завдяки своїй незви-

чайній пам'яті уходив серед нас за ходячу енциклопедію українознавства. Пізніше пристав до гетьманського табору, не перестаючи бути драгоманівцем. Цій обставині, мабуть, треба приписати, що ні один, ні другий з тих таборів, не уважав його за 100-відсоткового "свого". Своїми політичними переконаннями схилився в бік федералістичної ідеї. Останні роки перед смертю зазнав багато огірчень від деяких земляків в Канаді.

10) Митрополит Антоній (Храновицький) — росіянин і царофіл.

11) Дмитро Маркович, зі званої старої родини, новеліст, пізнав я його в 1918 р. вже дуже старого, як українського сенатора; його си-на, сенатора польської республіки (від Зах. Волині), стрічав у Львові, з внуком випадково запізнався в Англії по 2-ій світовій війні, де він був жокеєм в одного англійського пана.

Про Звенигородське повстання була в ЛНВістнику стаття-спогад отамана Юрка Тютюника (псевдо Юртик). Це була надзвичайно маркантна постать епохи визвольних змагань 1917—22 рр. Пізнав я його у Львові в 1922 р., свіжо по повероті з протибольшевицького рейду 1921 р., куди він ходив з полк. Отмарштейном, Палієм (Сидорянським), Добротворським, та ін. Його спогади, друковані в ЛНВістнику, я пізніше видав окремою книжкою, в "Книгозбірні Вістника" під заголовком "Революційна стихія". Була це молода ще, кремезна людина, середнього зросту, блондин з голубими, здається, очима, глибоко запалими в великих очних ямах. Робив у Львові вражіння тигра, щойно замкнутого до клітки. Повітря мирного життя душило його, незвичного сидіти безчинно. Все носився з плянами повстанської акції на Україні. В 1923 (чи 1924, мабуть, році) прийшла несподівана вістка, що "Тютюник перейшов до большевиків". Не знаючи справи, але знаючи Тютюника, я одразу (в "Заграві") поставив здогад, що Тютюник не перейшов добровільно, а що його провокаторськи звабили на Україну. Рік, а може більше потім, прочитав я історію схоплення Тютюника в російсько-монархістичнім емігрантським "Возрождені", де знайшов підтвердження мого здогаду. Під час 2-ої війни, посередно, від осіб, що чули цю

історію від українців, які переправляли отамана через Дністер з Бесарабії на Україну, дізнався я про трагічний кінець Ю.Тютюнника. Знесшися з одним, як він думав, з "своїх людей" з України, Тютюнник зважився на переправу, У п. К., в Бесарабії, де він замешкав, була приходяча циганка-служка. Уздрівши отамана, захотіла йому погадати. Погадавши, перестерігала його "не переходити воду, бо недобре його чекає". К-о теж благала циганка не пускати на виправу отамана, бо "згине з вражої руки". Але Тютюнник не дав себе стримати...

Одна версія каже, що його зараз по висадці на українським березі оглушили ударом револьвера в голову, а потім дали депешу в Москву — "табак (тютюн) продан". Друга версія каже, що Т-ка оглушили веслом по голові вже коли він пересів посередині Дністра з одного човна на другий. Рік чи два потім Тютюнника розстріляли.

В демо-соціалістичних кругах Тютюнник не мав симпатій. Ті круги не дарували йому його "переходу" до Советів, хоч його "перехід" був схопленням. Натомість, ті самі круги не тільки дарували Грушевському і Винниченкові їх — справді добровільний — перехід до большевиків, але й звеличували їх як вірцевих патріотів. Причина такого відношення до Т-ка була у демо-соціалістів, на мою думку, подібна до причини їх негативного відношення до Гетьмана. Характером, вдачею, поглядами і всім своїм стилем (навіть літературним) Юрко Тютюнник цілком ріжнися від типу демо-соціалістичного діяча. Був він того ґатунку людей, яких соціалісти відразливо прозивали "фашистами". В усякім разі Юрко Тютюнник був новим типом, який з'явився у нас лише в часи революції, людиною непересічного формату, яка могла би відіграти на Україні далеко більшу роль.

12) Мик. Галушинський, брат ігумена Тита і Михайла Галушинського, директора "Просвіти" у Львові, в 1918 — мій секретар, деякий час був членом нашої шведської місії, потім адвокатом в Старім Самборі.

Др. В. Старосольський, соціаліст, адвокат у Львові, оборонець в політичних процесах, під час війни член Боевої Управи галицьких Січових Стрільців, згинув на большевицькім засланні.

13) "Юго-Восточний Союз" — союз Донщини, Астрахані,

Ставропільщини і Кубані, створений ген. Алексеєвим і росіянами-царофілами, як відскочтя для відбудови царської імперії.

14) Ю.Бачинський — один з чоловік галицько-українських соц.-демократів, автор "Ukraina-irredenta". В 1920-х рр. збільшився, поїхав на підсоветську Україну, де скоро і був по використанню, "зліквідований", як не один з його земляків, які повірили в советську Україну: як Сіяк, М.Лозинський, М.Чайківський (син письменника), Крушельницькі та інші.

М. Грушевський — як історик многотомової історії України, як окремої нації, безперечно має свої заслуги в українській історіографії. Але від'ємною стороною його історіографії завжди лишиться його односторонній народницько-соціалний підхід до історичних проблем, його недоцінка моменту державницького і провідницького. Відбилася та його історіософія і на його характеристиці Мазепи. В своїй "Ілюстрованій Історії України" він згідно з російськими істориками, закидає Мазепі "відчуження від народу", закидає, що його гетьманська гвардія складалася "з усякої наволочі", що він викликав "гнів і ненависть серед народу", якого він тримав лише "страхом", що за нього на Україні "бідним людям стало гірше, як за ляхів", що нарід "не любив його і не вірив йому", і т. і. Висловлюючи такі погляди на великого гетьмана, М.Грушевський, очевидно, не завважав, що суперечить сам собі. Бо коли б Мазепа мав дійсно таку лиху славу, то нарід скористав би з першої нагоди, щоб дати вираз своїй нехоти до гетьмана. Тим часом М.Грушевський сам пише, що по стороні Петрика (що підняв повстання проти Мазепи) — були лише "самі татари"; що "січове товариство не пристало до Петрика", а "Петрикові листи, розіслані в пограничні місця українські, теж не мали впливу" на народ. Одним словом — твердження професора про "антинародність" Мазепи були цілком неправдиві.

Тим не менше, подані в дидактичній і аксіоматичній формі, вони збаламутили, в своїм часі, многих українців. Не дивно, що коли в 1918 р. зайшла справа про всенациональну панахиду по гетьмані Йвані, російські кола зараз же підсунули гетьманові Павлові книгу з нападами на Мазепу славного українського вченого, безперечногo авторитета всього демократичного українського табору.

15) Полк. Є.Коновальця я пізнав в студентські часи у Львові перед 1-ою війною. Стрічався з ним по війні у Відні й у Львові. За його ініціативою віддала мені "Вид. Спілка" редактування ЛНВістника в 1922 р. мимо протестів О.Олеся і М.Грушевського, який вже тоді перекинувся на сторону Москви. В 1934 р., коли на запрошення товариства "France l'Ukraine" (Карашевича-Токаржевського) я приїхав з відчитами до Парижу, то мав там кілька сходин з полк. Коновальцем. Бачився я тоді і з полк. Василем Вишиваним (Вільгельмом Габсбургом) — на Rue d'Acacias, де він тоді мешкав, раз з Коновальцем, другий раз — сам. Кілька разів бачився теж з ним на Rue Thenard, в готелі, де замешкав я і де Василь Вишиваний був гостем п-ва То-маріїв.

По другій війні Василь Вишиваний був схоплений більшовиками у Відні. Є дані думати, що не обійшлося тут без провокації з кругів ближчого оточення архикнязя.

16) С.Єфремов — перед інвазією червоної Москви на Україну був типовим виразником українського драгоманівства з його вірою в автоматичність людського поступу, в мирне полагодження опорів меж націями, з відразою до "шовінізму" й "мілітаризму", з захопленням до російської культури, демократії й літератури, з неутральністю до релігії і до ідеї власної державности. Це був комплекс ідей, який розділяв нас. На судовій розправі Спілки Визволення України, на запит прокуратора Слісаренка, як він "оцінював діяльність політичної групи Донцова", відповів Єфремов: "Я до групи і до Донцова ставився цілком негативно... Той напрям, який він дає ЛНВістнику, являється для мене несприятливим".

В тім дусі говорив і Ніковський. Тільки В.Чехівський зізнав, що на сходинах молоді одного разу Павлушків приніс з собою літературу, м. і. і ЛНВістник, та що збори "висловлювались в напрямку співчуття думкам Донцова, уявляючи собі, як кращий лад, лад сильної влади в державі".

Мої ріжницькі ідеологічні з С.Єфремовим не заважають мені бачити в нім людину надзвичайно шляхетну, ідейну і жертвенну; людину, яка вміла думати і вчитися від подій, що особливо видко з деяких,

відчитаних на судовій розправі, витягів з його щоденника (напр., в оправі відьомського шабашу, влаштованого большевиками й шварцбарітистами над трупом замордованого ними С.Петлюри). На розправі С.Єфремов тримався гідно, а саме зорганізованя СВУ під Советами свідчило про перехід С.Єфремова на нові, революційні позиції. (Див. "Спілка Визволення України, стеногр. звіт судового процесу, т. I., В-во "Пролетар", 1931).

17) Листи С.Петлюри до мене, які збереглися, з часів редагування ним в Москві "Укр. Житні", опубліковані в ЛНВістнику. Останній раз я бачив С.Петлюру в 1918 р., по вступі Директорії до Києва. Приятельські відносини, які були між нами перед тим, а особливо коли ми належали до тої самої партії (У. С. Д.), вже не відновилися.

18) Міністр Внутр. Справ — Ігор Кістяковський, судівництва — М. Чубинський, син автора гимну "Ще не вмерла Україна", федераліст.

19) Як відомо, вигнавши росіян з Конгресівки (рос. Польщі), Центральні Держави проклямували відновлення (сателітської) польської держави з Радою Регенційною як урядом.

20) Рябовіл, один з чоловічих вождів самостійницького руху на Кубані, з орієнтацією на Київ. Підступно замордований в 1919 р. денікініцями.

21) В. Панейко, перед війною редактор "Діла" у Львові. М. і. видав тоді антиросійську книжку "Russica", збір статей німецького проф. Нецеля, польського проф. Здзеховського і — в передруку — мое "Модерне москвофілство". По війні став активним москвофілом, який, разом з проф. Томашівським, як член галицької дипломатичної місії в Парижі, дуже спричинився до переходу в 1919 р. Української Галицької Армії до ген. Денікіна, команданта "вооружонних сіл Юга Росії". Видав брошуру в 1922 р. — "З'єдинені Держави Східної Європи", агресивно-ворожу до ідеї і акції, які мали метою самостійну Україну.

22) По війні 1914—1918 рр. в європейській пресі і в мемуаристиці з'явилися спогади тайних агентів Антанти в теренах, що на них стояли війська Центральних Держав. З них, м. і., видно, що акти са-

ботажу на Україні в 1918 р. були доконані агентами Антанти, Сов. Росії і поляками: самостійно або на спілку.

23) П. Певний — в 1918 р. редактор "Відродження" в Києві; після 1922 р. редактор "Укр. Ниви" і провідник тої групи українських політиків на Західній Волині, т. зв. В. У. О. (Волинське Укр. Об'єднання), яке коляборувало з Варшавським урядом.

24) Кривошеїн — член рос. партії "кадетів" і царської Державної Думи, патріот "великої Росії".

25) Саліковській, редактор, типовий драгоманівець; непорушно вірив в доброзичливість до України російських демократичних партій.

26) Тишкевич — син гр. Мих. Тишкевича (здається на імя Станислав), був. посла України при Ватикані і в Парижі, знаного українського патріота, його листи до мене і спогади видрукував я в львівськiм "Вістнику".

27) Стебіницький — "ес-еф", публіцист. Яковлів — учений правник, б. посол України у Відні.

28) Крім сказаного в інших примітках тут (про С.Єфремова, див. видання С. В. У. закордоном, після 2-ої війни.

29) В. Леонтович і Славинський були короткий час гетьманськими міністрами, репрезентативні постаті укр. демократичного табору.

30) Мова йде про наглі зміни в болгарськiм уряді в звязку з наступом на Балканах армії ген. Франше д'Еспре і з заломанням болгарського фронту.

31) Мих. Кочубей ("Миш-миш") великий земельний власник Лівобережжя, та його брат Мик. Кочубей, такий же землевласник на Правобережжі, були чоловіми політиками в "Союзі земел. Собственников". Проти них, як проти екранних сторонників проросійської лінії, підняла бунт опозиція, на чолі з Коваленком, яка потім і взяла гору над "Кочубеями", як тоді взагалі прозивали згаданий Союз. Третій, Вас. Кочубей, був дижурним ад'ютантом в гетьманськiм палаці.

32) Оренчук — довший час був українськiм консулом в Мюнхені.

33) Коли мене пам'ять не зраджує, розходилося про письмен-

ника Кліма Поліщука, що по короткотривалій еміграції, у Львові, вернув до краю, де хутко був засланий на північ.

34) Один зі знаних тоді демократичних діячів доби Центр. Ради.

35) Мій контакт з Коваленком був в рамках загальних директив, вироблених щодо С. Зем. Соб., партією "хліборобів-демократів".

36) Д.Багалій — знаний учений дослідник Слобідської України. Маю вражіння, що з огляду на непевну ситуацію, він не хотів встрявати в ніяку політичну акцію.

37) Названі тут представники польського громадянства на Україні, можливо, як виразні противольшевики, готові були іти з Гетьманом, як довго він міцно сидів в сідлі.

38) Архикнязь Франц-Фердинанд, забитий в Сараєві 1914, австро-угорський престолонаслідник, був, властиво, останнім Габсбургом старого формату, володар-візіонер. Йому приписували пляни зробити з імперії замість двоєдиної, триєдину монархію, в якій противоросійсько настроєні західні слов'яни відігравали б таку ж ролю, як австрійські німці і мадяри, мріяв, як кажуть, дробити з чорно-жовтої монархії гравітаційний центр, як для полудневих, так і для не російських слов'ян царської Росії. Говорили про його антиросійські пляни щодо України. Був архикнязь зненавидженою особою в Сербії і в імперіалістичних кругах російського панславізму. Дещо про ті пляни натякав мені пок. д-р В.Кушнір (здається, він раз мав авдієнцію у архикнязя). Кушніра сталим співробітником був я в 1909—14 рр. в його "Ukr.Rundschau", що тоді перемінилося з поміркованого, культурницько-етнографічного "Ruthenische Revue", в орган воюючої української політичної думки.

39) Покликання українського національного кабінету до влади слідом за москвофільською "Запискою" Василенка і тов., і незадовго перед федеративною грамотою Гетьмана, свідчило про початки тої розгублености, що тоді запанувала в найближчій оточенню Гетьмана, яке вже втратило контролю над подіями.

40) "Похід на Москву"... Мав я тут на увазі намагання білих

царських генералів включити Україну в свою акцію відбудови "єдиної неділимої" Росії.

41) Пурішкевіч, "русскій" молдаван, посол до Держ. Думи від Бесарабії, монархіст, крайній правий. Його політичні виступи в Д. Думі носили подекуди оперетковий характер. Тим не менше, мав багато прихильників в рос. монархічному світі. Пурішкевіч був організатором убійства Распутіна.

42) В тім хаосі — листопад 1918, — коли німецька влада наняла нейтральне становище в громадянській війні на Україні, а добровольці російські не мали ніякого зорганізованого поліційного апарату для вилучення ворогів "федерації", вистарчало, щоб уникнути арешту, не попадатися їм на очі і мати деяку вправу в конспірації. Цю вправу я мав з часів, коли був в Р. У. П. і в У. С. Д-ії. Помагала ще звичайна, в такі часи, неузгідженість акцій між поодинокими органами влади. Подібне переходив я в 1940 р. під час короткої горожанської війни в Бухарешті, коли по втечі короля Карла, прийшла до влади вперше "Залізна Гвардія" (Кодреану), а згодом її усунув ген. Антонеску: в полудне я міг бути присутнім (за офіційним запрошенням) разом з іншими представниками чужоземної преси на пресовій конференції прем'єра, а дома знаходив завізвання Сігуранци (рум. поліційна поліція) до такого і такого дня виїхати за границі Румунії. В наслідок доносів декого з моїх "любезних земляків", які перед приходом німців до Румунії доносили на мене як на "небезпечного германофіла", а по приході німців — як на "небезпечного антантофіла". Цю своєю увагою обдаровували мене деякі з моїх земляків майже в кожній країні, куди мене заносило емігрантське блукання, і де вони взяли патент завідувати українськими справами.

43) В. Науменко був людиною аполітичною, але як редактор "Кієвскої Старини", активний член „Т-ва Нестора Літописця" і як директор веденої в українським дусі, а виключно українським учительським персоналом гімназії у Києві, не мав симпатій у росіян. В 1919 р. замордований більшовиками.

44) В полеміці зі своїми противниками у Львові, я, знайшовши в бібліотеці Н. Т. Ш-ка відповідне число "Н. Ради", запитував у

"Вістнику" свою статтю з неї. Це, очевидно, не завадило моїм противникам і далі плести байку, що я "напав на гетьмана" щойно по упадку режиму.

45) Є. Коновалець і я сходилися таємно в ті дні, бо я стояв на проскрипційній листі Директорії, як сторонник поваленого гетьманського режиму. Про це пише м. і. в "Свободі" (26. 4. 1952) В. Дорошенко: "Ті, що були при владі за гетьмана, тепер тремтіли за своє життя... І мали підставу боятися, бо як я довідався від своїх приятелів (покійних Б. Матюшенка і Марусі Мартос), серед Директорії й її оточення були екстремісти, що домагалися голів гетьманських "прислужників". Навіть доля Д. Дорошенка була непевна, але що він був душа незлоблива..., то його помилувано. Гірше стояла справа з другим Дмитром Івановичем — Донцовим, що його ший домагалися ес-ери... Донцову могло бути не з медом". Поміг мені в цій халепі полк. Є. Коновалець.

46) А. Марголін був призначений Директорією послом до Лондону. В своїй дипломатичній діяльності, репрезентуючи самостійну Україну, що була в стані війни з російським агресором, — виступав він за "федерацію", тобто за "єдину, неділиму" Росію, отже проти української державності. Про це він сам пише в своїй англійській книзі "From a political Diary, Russia, the Ukrainian and America, 1905-1945", Columbia University Press 1946. Докладно про це див. статтю — "З приводу одної книги", Ньюйоркський "Вістник", травень, 1950. По 26 травня 1926 він не заявився без застережень по стороні замордованого шефа своєї держави, С. Петлюри.

47) В. Чехівський — член Ц. К. Укр. Соц. Дем. Партії. Політика ніколи не була його стихією. Вже в 1920 рр. зайнявся він виключно церковно-релігійними справами, ставши одним з організаторів Укр. Правосл. Автокеф. Церкви.

48) Цей уступ написаний був умисно езопівською мовою. Говорилося про можливість військового перевороту. Згадуючи про провінцію і партії, Є. Коновалець побоювався активної опозиції соціалістичних партій на провінції, в разі переведення військового "ссоур д'етат". Але, як доказали пізніше події, і проти Директорії за-

раз же повели ворожу агітацію ліві "ес-ери" і "ес-деки". Російські ж партії на Україні — теж так чи сяк були проти всякої української влади. Що до партій жидівських, то головні з них СЕРП (соц. евр. роб. пар.) і "Бунд" зразу ж визнали "уряд" Х. Раковського на Україні. До речі, повний титул "Бунда" звучав: "Єврейській Робочій Союз в Литве, Польше й Росії", хоч в Росії він не діяв, лише на Україні, але Україна для бундівців — теж була Росія.

49) "Спірітус мовенс скрайнього (лівого) напрямку" — це Винниченко. "Найбільш міродатна особа" — це С. Петлюра. Думаю, що полк. Є. Коновалець не мав в дійсности таких скептичних поглядів щодо армії, лише з інших причин (може не сподіючись згоди Петлюри на наш задум), підкреслював в той спосіб труднощі переведення цілого задуму.

50) Київські записки мої кінчаються 9-им січня 1919 р. 13-го січня я покинув Київ.

51) За одною версією було тих полонених українців австрійської армії з Італії до 100.000, за другою — 200.000 навіть, триманих на острові Азінарі. Занятися їх справою, (евент. їх транспортом на Україну для війни з большевиками), доручила Директорія "ес-ерів" О. Севрюкові, був. члену української мирової делегації в Берестю, а по упадку гетьманату, призначеному послом Директорії в Берліні. Севрюк, який пізніше став большевицьким агентом, мабуть, умисне запропастив цю справу з полоненими, покинув 1920 р. весь персонал своєї місії в Італії (С. Трубецкой, ген. Г. Косак) і, забравши з собою півміліона лір місійних грошей, втік до Франції, де граючи на біржі, стратив ту суму. Це спроневірення ствердила післана Директорією слідча комісія під головуванням Д. Дорошенка в 1921 р. У Франції О. Севрюк злигався з большевиками, займався ширенням їх літератури, заснував СУГУФ (союз сов. укр. горожан у Франції) видавав большевицький часопис на укр. мові. За цю акцію був видалений з Франції. Коли стала актуальною справа Закарпаття, Севрюк виплинув знову (як довірений німців) і друкував у "Ділі" статті, представляючи себе укр. патріотом. В 1941 р. в Берліні є він головний "спец" від українських справ при Ost Ministerium (через його доноси

мав я неприємности в Gestapo). Як писала німецька преса по війні, Севрюк був остаточно здемаскований як большевицький агент і зліквідований ще під час війни.

52,53) з тих задумів не вийшло нічого позитивного, бо й Липинський незабаром покинув пост посла у Відні, і взагалі всякі подібні кроки для нас стали неможливі, бо за Директорії вся дипломатична акція закордоном зосередилася в руках соціалістів.

54) Мик. Лівіцький, був. член Берестейської мирової делегації, соц.-демократ, був призначений радником Паризької місії. Людина мало інтелігентна, як дипломат — робив комічне вражіння. Стрічався потім з ним в Берні (Швейцарія), де призначений ще Гетьманом наш посол д-р Лукасевич, доручив мені вести пресове бюро вашої місії. Протягом двох літ (1919—21), удалося тоді нам не лише вести укр. пропаганду в швейцарській пресі статтями, але й — через швейцарську телегр. агенцію, містити в тій пресі — майже щодня — одну, дві чи три депеші нашого пресового бюро про воєнну акцію української армії (і повстанців) на Наддніпрянщині і в Галичині. Тим шляхом діставалися наші депеші до французької і англо-саксонської преси.

Хутко по ліквідації українських дипломатичних місій за кордоном, в 1921 чи 1922 р., М. Лівіцький вернув на Україну до большевиків, де хутко поділив долю інших "возвращенців".

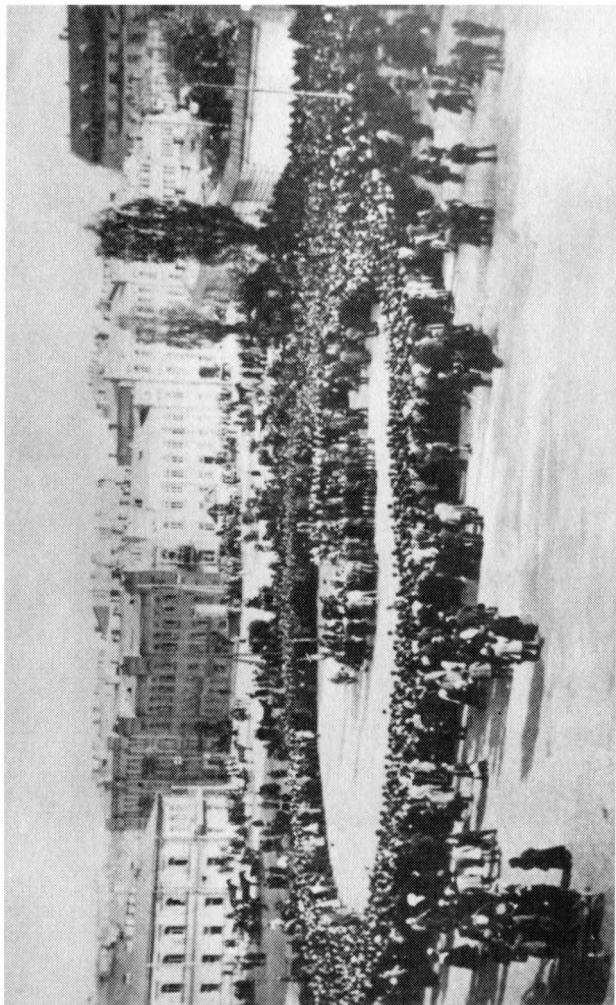
Гетьман Павло Скоропадський

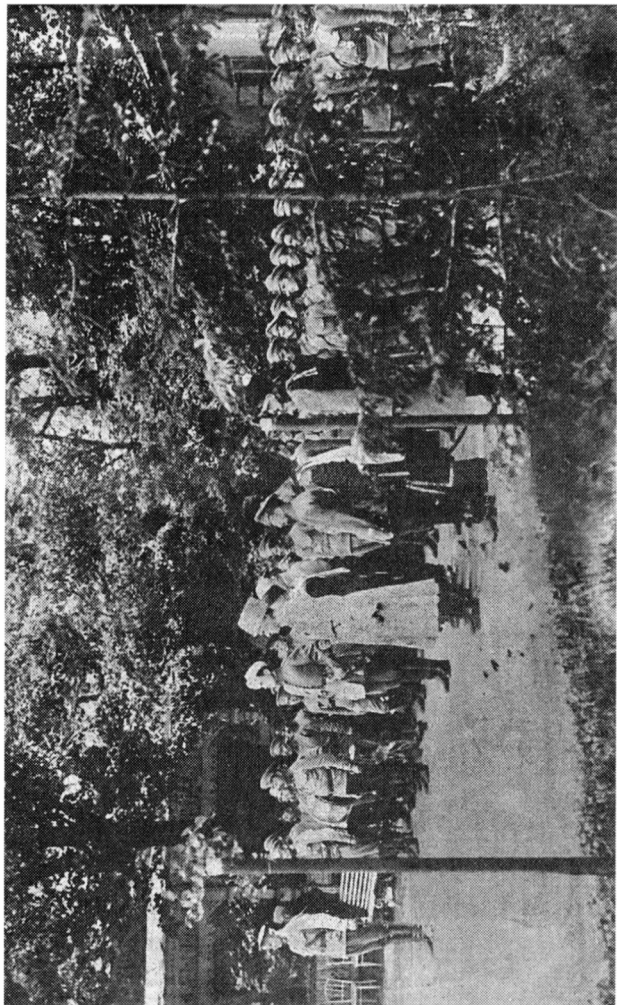
**Генерал Павло Скоропадський, командуючий
I українським корпусом**

Олександра Петрівна Скоропадська

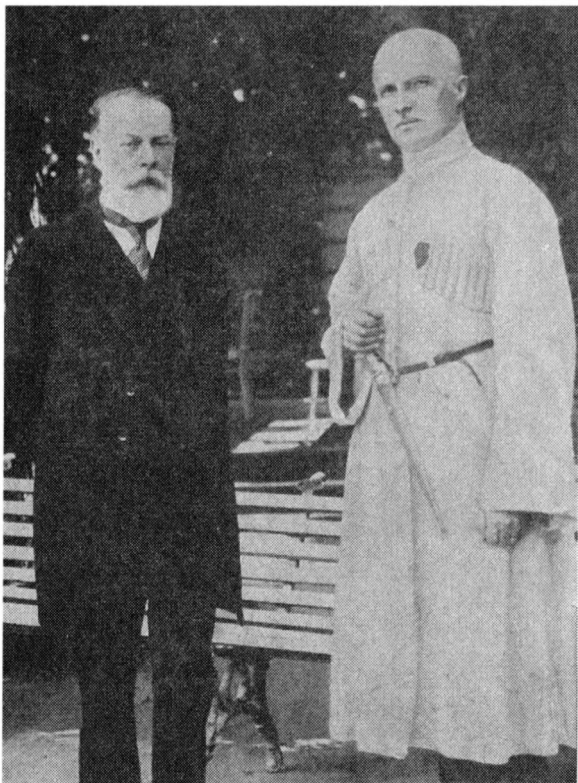
**Молебен на Софіївському майдані після проголошення
П.Скоропадського Гетьманом**

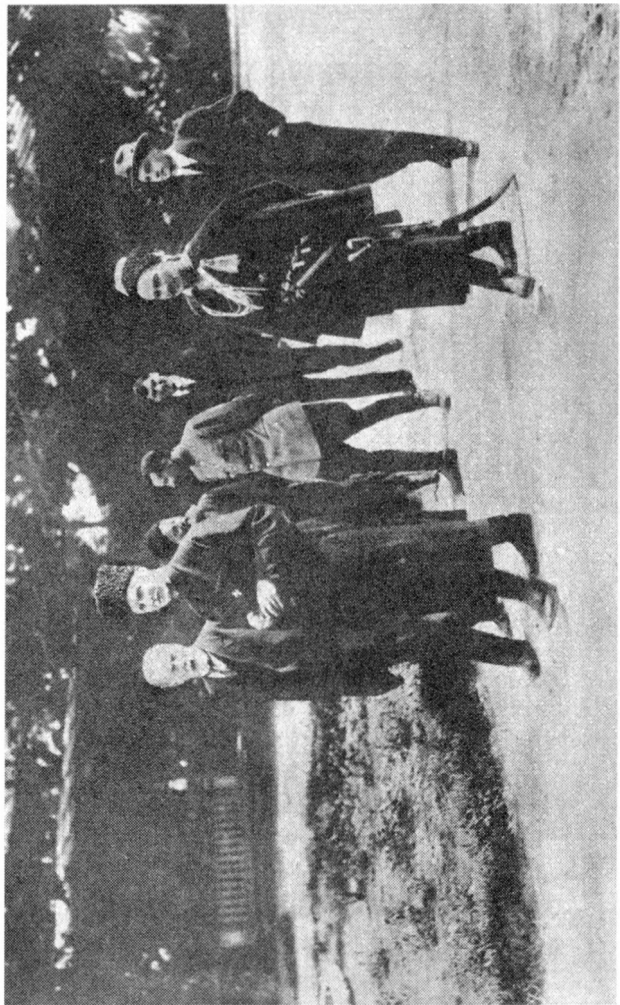
Зміна гетьманської варти

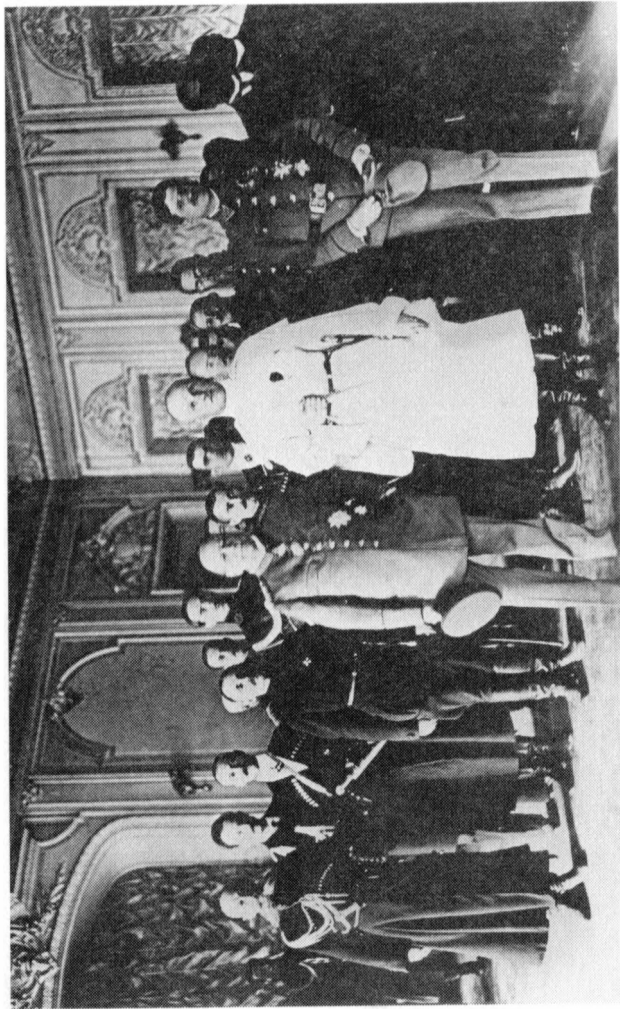
Гетьман П.Скоропадський, Ханенко (перший праворуч) і Кочубей (перший ліворуч)

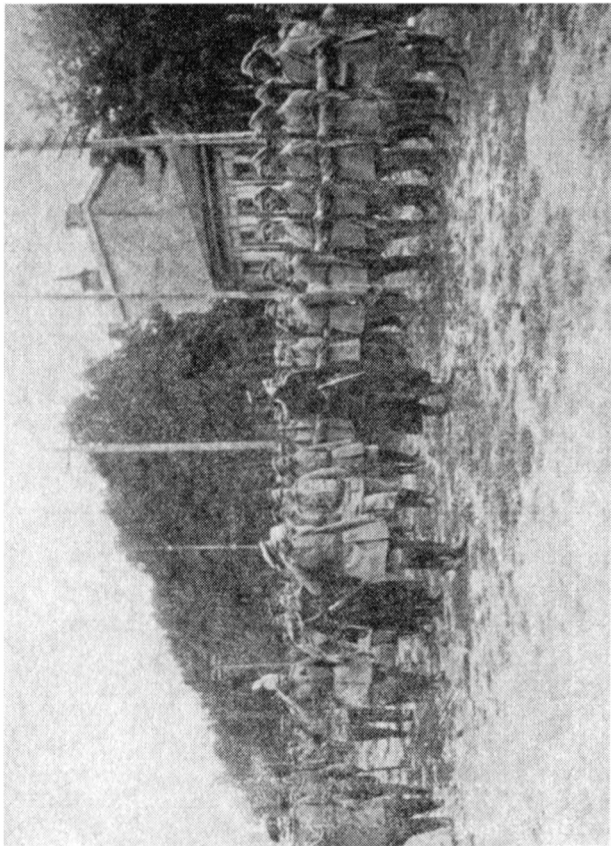
Ф.Лизогуб та П.Скоропадський

Гетьман П. Скоропадський з найближчим оточенням

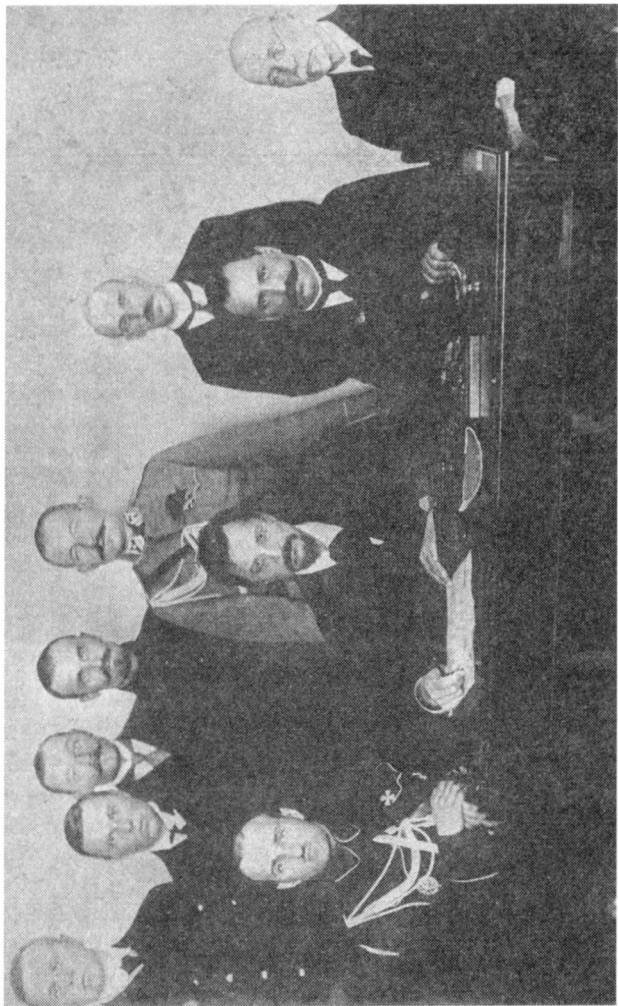
**Гетьман П.Скоропадський з німецькими і австро-угорськими військовими
у Маріїнському палаці**

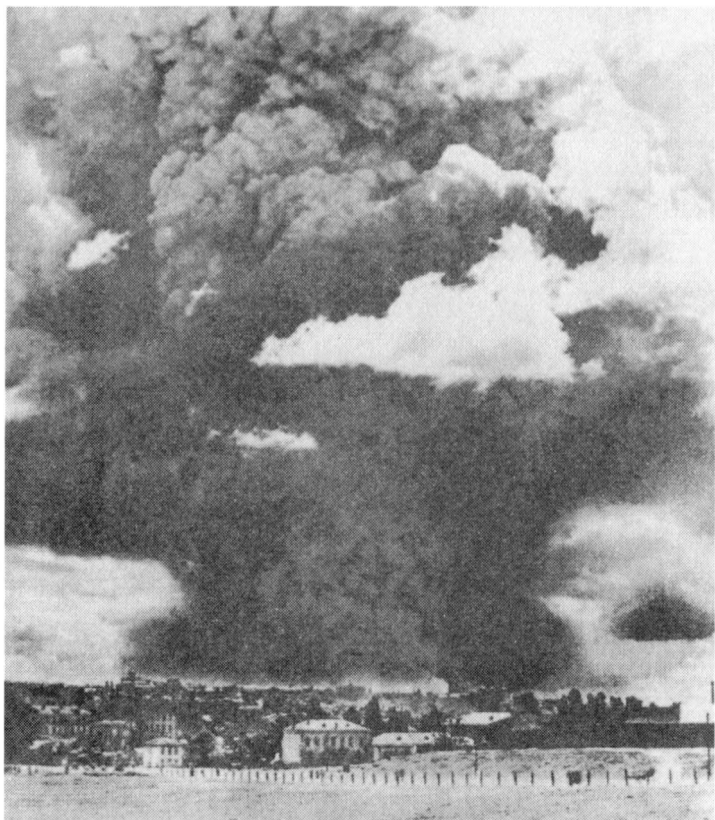
На параді Сірожупанної Дивізії у Києві, 15 серпня 1918 р.

**Український і німецький генералітет. Сидять зліва на право:
2-й — ген. Лігнау, 4-й — ген. Рогоза, 5-й — ген. Кірхбах, 7-й — ген. Гренер**

Українська делегація на переговорах з Радянською Росією, сидять справа наліво: А.Сливинський, С.Шелухін, Д.Дорошенко, О.Айхмельман. Стоять: Білінський(перший ліворуч), Мішковський (другий праворуч)

**Вибух артилерійських складів на Лисій горі у травні
1918 року**

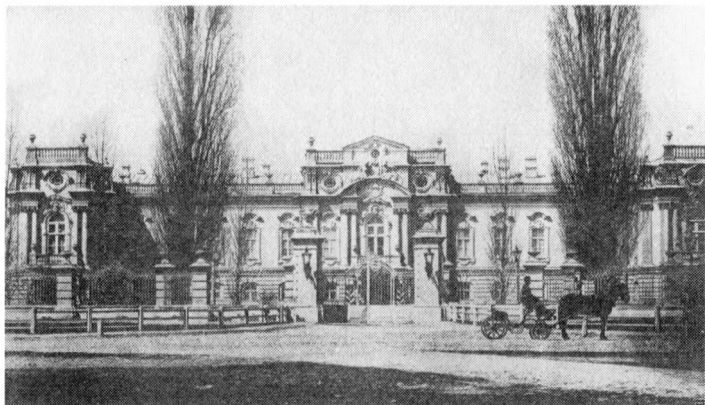
Палтов, Кочубей, Лизогуб у Берліні

Є. Коновалець

**В. Липинський – посол Української Держави в
Австро-Угорщині**

Маріїнський палац

**Генерал-губернаторський палац — резиденція
гетьмана**

**Будинок, де розміщувалась Українська Телеграфна
Агенція (вул.Хрещатик, 25)**

**Головне управління Генерального Штабу гетьмана
(вул.Банкова, 11)**

Кайзер Вільгельм II та гетьман П.Скоропадський

КОМЕНТАРІ

До вступу

Центральна Рада — вищий представницький орган України, утворений 4 березня 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців та інших українських політичних партій. З 15 березня її очолював М.Грушевський. Новий склад Центральної Ради було обрано 14 (27) квітня на Українському національному конгресі. Складалася з 300 членів (21 з них входив до Виконавчого Комітету Центральної Ради, або Малої Ради). Заступниками М.Грушевського в Раді були обрані В.Винниченко і С.Єфремов, у виконкомі — Ф.Крижанівський та Д.Антонович. 28 червня було утворено Генеральний Секретаріат Центральної Ради, як майбутній український уряд.

У листопаді 1917 р. Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки в складі федеративної Російської республіки, у січні 1918 р. — самостійної української держави. Діяла до 29 квітня 1918 р., повалена в результаті приходу до влади П.Скопадського.

Антонов-Овсеєнко Володимир Олександрович (1884-1938) — радянський військовий діяч. У 1917 р. — секретар Петроградського військово-революційного комітету, керував штурмом Зимового палацу. У 1918 р. очолював наступ більшовицьких військ на Україну, пізніше займав низку посад у Червоній Армії та в уряді УСРР. З 1924 р. — повпред СРСР у Чехословаччині, Польщі, Литві. З 1937 — нарком юстиції РРФСР. Репресований.

Кайзер Вільгельм — Вільгельм II Гогенцолерн (1859-1941), німецький імператор і прусський король у 1888-1918. Зрікся влади внаслідок Листопадової революції 1918 р. Після мешкав у Голландії.

“Соціалісти-самостійники”

Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС) заснована у грудні 1917 р. Стояла за негайне проголошення незалежності України та організацію українського війська. Активну роль в діяльності партії відіграли І.Луценко, І.Липа, Ол.Макаренко. Представники партії входили до Центральної Ради та Директорії.

“Федералісти” С.Єфремова.

Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) — назва Української радикально-демократичної партії з 25 червня 1917 р. Сама УРДП утворилася наприкінці 1905 р. внаслідок об'єднання Української демократичної партії та Української радикальної партії. Ставила завданням знищити експлуатацію, передати землю і засоби виробництва в загальнонародну власність, обстоювала автономію України. У 1907-1917 рр. вела в основному культурно-просвітницьку роботу, входила до міжпартійного Товариства українських поступовців. До Тимчасової партійної ради увійшли Д.Дорошенко, С.Єфремов, Л.Ніковський, О.Шульгин та ін. Політична стратегія партії полягала в гаслі “через федералізм до соціалізму”. Після жовтневого перевороту в Петрограді партія виступила за створення незалежної української держави. УПСФ брала якнайактивнішу участь у створенні Центральної Ради, мала представників в уряді УНР і Української Держави. У листопаді 1918 р. партія взяла участь у формуванні антигетьманської Директорії.

Єфремов Сергій (1876-?) — політичний діяч, публіцист. Історик української літератури. Член Української демократичної радикальної партії, згодом УПСФ, яку очолив. Член Центральної Ради, заступник Голови. Генеральний секретар міжнаціональних справ. Член української делегації на переговорах з Тимчасовим урядом. Після 1920 р. залишився в Україні, займався науковою діяльністю. Засуджений на процесі “Союзу визволення України” (1929-1930).

Партія “ес-ерів”.

Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) була створена 1906 р. групами народників, але процес її формування було завершено лише у квітні 1917 р. Спиралася на селянство та національну інтелігенцію. Лідерами партії були М.Грушевський, П.Христюк, М. Залізник та інші. В основу програми було покладено програму загальноросійської партії соціалістів-революціонерів (есерів), яку члени УПСР намагалися пристосувати до українських умов. До повної соціальної революції вони ставили мету часткових соціальних реформ. Першорядне значення надавалося національному питанню, обстою-

валася територіальна автономія України. Партія мала більшість в Центральній Раді, представників в уряді УНР. З установленням гетьманату партія розпалася на прихильників легальної опозиційної діяльності та адептів підпільної боротьби і повстання. Праві УПСР приєдналися до Українського національного союзу (опозиційної до гетьмана організації) і ввели своїх представників до складу Директорії, ліві ж у березні 1919 р. утворили партію УПСР комуністів-боротьбістів.

Укр. Соц.-Демократія.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) — з грудня 1905 р. назва утвореної 1902 р. Революційної української партії. Лідерами партії були В.Винниченко, М.Порш, Д. Антонович, С.Петлюра, М.Ткаченко. В основу її Програми було покладено Ерфуртську програму німецьких соціал-демократів. В національному питанні мала на меті автономію України. Спиралася на студентство, службовців, ремісничих робітників і селян. Під час Першої світової війни в партії були три основні напрямки: оборонців, борців за незалежну Україну під австро-угорським протекторатом, прихильників більшовицької тактики перетворення війни на громадянську. Брала участь в роботі Української Центральної Ради, уряді УНР. Після жовтня 1917 р. відстоювала самостійність України. За гетьманату перебувала в опозиції до гетьманського уряду, входила до Українського національного союзу, взяла участь у створенні антигетьманської Директорії.

Заложена В. і С.Шеметами, В.Липинським і М.Міхновським партія "Хліборобів-демократів".

Шемет Володимир Михайлович (1873-1933) - громадський і політичний діяч, публіцист. Член І Державної Думи (1905). 1906 р. очолював разом з М.Міхновським Українську Народну партію. Редактор першої в Росії газети-тижневика українською мовою "Хлібороб" (Лубни, 1906). Один із засновників львівської газети "Рада". Активний діяч Революційної Української партії, згодом — Української народної партії М.Міхновського. У 1917 р. — член Центральної Ради. Один з організаторів Української демократично-хліборобської партії. З 1919 р. — працівник Всеукраїнської Академії Наук. Репресований.

Шемет Сергій Михайлович (1875-1957) — громадський і політичний діяч. Закінчив Технологічний інститут у Санкт-Петербурзі, член народної партії та Української демократично-хліборобської партії. Очолював делегацію Лубенського хліборобського з'їзду до Центральної Ради у березні 1918 р., один з ініціаторів скликання і учасник всеукраїнського конгресу хліборобів. З 1919 р. — в еміграції (Австрія, Німеччина, Франція, Австралія). Член Ради Присяжних монархічного Українського союзу хліборобів-державників, особистий секретар П.Скоропадського, одна з провідних постатей гетьманського руху. Один з фундаторів "Союзу Українських організацій Австралії".

Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) — історик, філософ, політичний діяч. Освіту здобув у Краківському та Женевському університетах. Служив офіцером у драгунському полку. 1912 р. брав участь у створенні у Львові Українського інформаційного комітету. До Першої світової війни намагався залучити до українського національного руху представників правобережної шляхти ("українців польської культури"). У 1914-1915 рр. брав участь у війні, а потім за станом здоров'я переведений у запасні частини. У 1917-1918 рр. був членом Української демократично-хліборобської партії, автором її програми. У червні 1918 р. призначений послом Української Держави в Австро-Угорщині. З липня 1919 р. — залишився в еміграції в Австрії та Німеччині. Один із ініціаторів створення українського гетьманського руху, спочатку у формі Українського союзу хліборобів-державників (1920), в якому був головою Ради присяжних. 1926-1927 рр. очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. Основоположник державницького напрямку в українській історіографії і консервативного напрямку в українській політичній думці. Керував виданням збірників "Хліборобська Україна". Наприкінці 1920-х років перейшов у опозицію до т.зв. "реальної політики", яку проводив за кордоном П. Скоропадський, і створив у 1930 р. окреме "Братство українських класократів, монархістів, гетьманців".

Міхновський Микола Іванович (1873-1924) — громадський і політичний діяч, юрист, публіцист. В студентські роки належав до Братства тарасівців. Працював адвокатом у Харкові. Автор праці “Самостійна Україна”, ідеолог державної самостійності України. Один із засновників Революційної української партії (1899). 1902 р. створив Українську народну партію. Під час Першої світової війни служив у Київському окружному військовому суді. У 1917 р. брав участь в українському військовому русі, прихильник створення регулярної армії. Член Центральної Ради; суперник С.Петлюри у питаннях військового керівництва. Один із засновників Української демократично-хліборобської партії. Після 1920 р. працював на Кубані. Скінчив життя самогубством у Києві.

Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) виникла у травні 1917 р. в Лубнах Полтавської губернії. Складалася із представників консервативних землевласницьких кіл і знаходилася в опозиції до політики Центральної Ради. Автором програми партії був В.Липинський. В програмі містилися положення, властиві також для аграрних рухів Центрально-Східної Європи, в яких відчувається концепція окремого, “третього” шляху для аграрних народів. У 1918 р. спочатку підтримувала діяльність П.Скоропадського. Партія не мала дієвого впливу на політичну ситуацію в Україні, мала локальний характер і в подальшому розпалася. В еміграції частина її членів утворила Український союз хліборобів-державників — організацію українського монархічного спрямування.

П.Скоропадський.

Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) — військовий та політичний діяч, походив з давнього українського гетьманського роду. Народився у Вісбадені (Німеччина). Дитинство провів у маєтку Тростянець на Полтавщині. У 1886-1893 рр. навчався у Пажеському корпусі в Санкт-Петербурзі, а надалі служив у гвардійських кавалерійських частинах. У 1898 р. одружився із Олександрою Дурново. У 1904-1905 рр. як доброволець брав участь у російсько-японській війні, де командував козачим полком. Згодом займав низку військових посад у гвардійських частинах. У 1912 р. от-

римав звання генерал-майора. Флігель-ад'ютант царя Миколи II. Під час Першої світової війни — генерал-лейтенант (1916), командував кавалерійською гвардійською дивізією (1915-1916) та 34-м армійським корпусом (1917). За мужність нагороджений низкою вищих нагород, зокрема Орденом Св. Георгія 4-го ступеню та Георгіївською зброєю. Восени 1917 р. провів українізацію свого корпусу, який дістав назву “1-й Український”. У жовтні 1917 р. заочно обраний отаманом Українського Вільного козацтва. У жовтні 1917 зупинив спрямовані на Київ більшовицькі частини, але не здобув симпатій Центральної Ради й уряду УНР і був змушений піти у відставку. Взимку 1917-1918 рр. якоїсь означеної політичної позиції не займав, проте вже з березня 1918 р. виступив одним з ініціаторів згуртування консервативних сил краю з метою зміни політики уряду. Переважну підтримку знайшов серед землевласницьких прошарків та у командування німецько-австрійських військ, що було незадоволені діяльністю Центральної Ради. 29 квітня 1918 р. Всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив Скоропадського гетьманом, а 30 квітня було оголошено утворення “Української Держави”. Політика гетьманату була спрямована на наведення ладу в країні та розбудову державних інститутів незалежної України. Проте протягом весни-осені 1918 р. Скоропадському не вдалося створити міцну соціально-політичну та військову опору своїй владі. Його урядування тривало до 14 грудня 1918 р., коли загони повстанців Директорії увійшли до Києва, і гетьман зрікся влади. Після цього перебував в еміграції у Німеччині, де у 1920 р. був залучений до організованого В.Липинським гетьманського руху, який згодом і очолив. Виступив фундатором Українського наукового інституту у Берліні (1926). Помер внаслідок поранення при бомбардуванні 26 квітня 1945 р. Автор мемуарів (Скоропадський П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1996)

...вищі офіцери Юнаків, Греков

Юнаків Микола Леонтіївич (1871-1931) — військовий і політичний діяч. Кар'єру розпочинав в російських гвардійських частинах. Викладав в Оранієнбаумській офіцерській школі. Штаб-офіцер Пажеського корпусу. Працював у Генеральному Штабі. У

1912 р. — генерал-майор. Під час Першої Світової війни — безперервно на Південно-Західному фронті. У 1916 р. — генерал-лейтенант. У квітні 1918 р. керував в Києві Головною військовою Шкільною Управою. За Директорії — помічник Головного інспектора армії УНР, начальник Штабу Головного Отамана об'єднаної армії ЗУНР та УНР. Керував наступом армії УНР на Київ влітку 1919 р. У 1920 р. — військовий радник української дипломатичної місії у Варшаві. Брав участь у підготовці українсько-польських угод, переговорах з Ю. Пілсудським. Залишався радником військового міністра уряду УНР в еміграції. Очолював Українське військово-історичне товариство.

Греков Олександр Петрович (1875-1958) — військовий діяч, генерал-майор російської служби. Під час Першої світової війни — начальник штабу 74-ої піхотної дивізії, командир Лейб-Гвардії Єгерського полку, начальник штабу 6-го армійського корпусу; дістав призначення генерал-квартирмейстером штабу І армії Північного фронту. У листопаді-грудні 1917 р. — командир 2-ої Сердюцької дивізії війська Центральної Ради, начальник штабу Київського військового округу. З березня до травня 1918 р. — товариш військового міністра УНР. За гетьманату очолював таємну організацію українських старшин. У листопаді 1918 р. призначений начальником Головного штабу. Перейшов на бік Директорії. З грудня 1918 р. — головнокомандуючий групи військ УНР у Херсонщині, Катеринославщині і Таврії, військовий міністр УНР, Наказний Отаман Народної Республіканської Армії. З 9 червня до 5 липня 1919 р. — Начальний комендант Галицької армії, генерал-поручник УГА. З липня 1919 р. — у відставці. У 1948 р. у Відні заарештований радянськими органами безпеки, засуджений до 25-річного ув'язнення. 1956 р. звільнений, помер у Відні.

Вільне Козацтво

Вільне Козацтво — своєрідна національна військово-міліційна організація, що ставила за мету відродження козацьких традицій, охорону ладу на місцях та запровадження місцевого територіально-військового самоврядування. Перші загони Вільного Козацтва виникли у березні 1917 р. у селах Київщини, згодом вільнокозачий рух

поширився на інші регіони України. У жовтні 1917 р. відбувся перший Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва, де було обрано Генеральну раду та (заочно) Отамана (П.Скоропадського). За часів Центральної Ради не було вироблено якоїсь конструктивної політики уряду щодо впорядкування та спрямування діяльності вільних козаків. Їх заго-ни відіграли певну роль у боротьбі із більшовиками взимку 1918 р. За гетьмана заго-ни Вільного Козацтва були розпущені та роззброєні до моменту вироблення законодавчої бази для відновлення козацького стану (очікуваної соціальної опори режиму), але справа ця не була за-вершена. В той же час колишні вільні козаки склали основний контин-гент учасників селянських протигетьманських повстань влітку 1918 р.

Д.Дорошенко

Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) — визначний істо-рик, публіцист, державний діяч. Навчався у Варшавському, Петер-бурзькому та Київському університетах. Був головою Української Студентської Громади у Петербурзі (1903), секретар київської та за-ступник голови катеринославської “Просвіти”, співробітник багатьох українських видань. Член Товариства українських поступовців. Під час Першої світової війни — уповноважений Союзу міст на терені окупованої російською армією Галичини та Буковини. Після лютневої революції 1917 р. — крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині та Буковині. Від УПСФ — член Центральної ради (1917). Влітку 1917 — комісар Чернігівщини. У травні-листопаді 1918 р. — міністр закордонних справ Української Держави. У 1919 — приват-доцент Кам'янець-Подільського університету. З 1919 р. — в еміграції. Брав участь у діяльності гетьманського руху. У 1921-1951 — професор Ук-раїнського вільного університету (Відень, Прага, Мюнхен), профе-сор Карлового університету в Празі (1926-1936), директор Ук-раїнського наукового інституту в Берліні (1926-1931). У своїх істо-ричних працях дав огляд історії України в контексті розвитку національної державності.

П.Дорошенко

Дорошенко Петро (1857-1919) — культурний і громадський діяч, лікар. Збирач і дослідник української старовини. 1917 р. засну-

вав українську гімназію у Чернігові. 1918-1919 — голова Управління в справах мистецтва і національної культури, брав участь у заснуванні Українського державного драматичного театру, Українського університету в Києві та інших культурних закладів. Убитий більшовиками.

М.Маркович

Маркович (Маркевич) Микола (1804-1860) — історик, етнограф, поет, композитор.

В.Науменко

Науменко Володимир Павлович (1852-1919) — філолог, історик літератури, педагог, журналіст, громадський діяч. Викладав у київських гімназіях російську словесність. У 1890-1907 рр. — редактор “Киевской старины”. Член товариства “Стара громада”. Під час Першої світової війни — голова Українського наукового товариства. Член Української федеративно-демократичної партії. З березня 1917 р. — заступник голови Центральної Ради. У 1918 р. — член ради Міністерства народної освіти, а у листопаді-грудні — міністр народної освіти Української Держави. Страчений ВУЧК.

В.Леонтович

Леонтович Володимир (1866-1933) — громадський діяч і письменник, земський діяч на Полтавщині, член Старої Громади і Товариства українських поступовців. Член Центральної Ради. За Гетьманату — міністр земельних справ в кабінеті Лизогуба. В еміграції — в Берліні і Празі.

Сливинський Олександр — військовий діяч, полковник. У червні 1917 р. обраний членом Українського генерального військового комітету. З березня 1918 р. — начальник Українського Генерального військового Штабу. За гетьманату, з червня 1918 р., — Начальник Генерального Штабу. Після повалення гетьманату — в еміграції у Німеччині та Канаді.

Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) — письменник, державний діяч. Навчаючись на юридичному факультеті Київського університету, вступив до Революційної української партії (згодом — УСДРП), був підданий арештам. Перебував в еміграції. З

1917 р. — член ЦК УСДРП, головний редактор "Робітничої газети", з червня — голова Генерального Секретаріату і Генеральний секретар внутрішніх справ УНР. З приходом до влади П.Скоропадського перейшов в опозицію і став одним з ініціаторів утворення Директорії та протигетьманського повстання. У листопаді 1918-січні 1919 рр. — голова Директорії. У лютому 1919 р. емігрував. У 1920 р. створив За-рубіжну групу Української комуністичної партії. Влітку 1920 р. був призначений заступником голови Раднаркому УСРР, але згодом виїхав за кордон. Помер у Франції.

С.Петлюра

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) — політичний та державний діяч. Навчався у Полтавській духовній семінарії, вчителював і працював в "Експедиції з дослідження степових областей" на Кубані, з 1905 р. — в редакції газети "Рада" і органу УСДРП "Слово". Співробітничав у журналах "Вільна Україна" (СПб.), у 1912 р. — "Украинская жизнь" (Москва). Член УСДРП. Під час Першої світової війни — заступник уповноваженого і голова Головної контрольної комісії Всеросійського Земського Союзу на Західному фронті, голова Української ради Західного фронту. 5 (18) травня 1917 р. на I Всеукраїнському військовому з'їзді обраний головою Українського Генерального Військового Комітету. Член Центральної Ради. З 12 липня до 1 рудня 1917 р. — Генеральний Секретар військових справ. У січні-лютому 1918 р. — отаман Гайдамацького коша Слобідської України. У квітні 1918 р. обраний головою Київської губерніальної земської управи та Всеукраїнського Союзу земств. Один з організаторів Українського Національного Союзу. З листопада 1918 р. - член Директорії, з 9 травня 1919 — голова Директорії УНР; Головний Отаман Республіканських військ УНР. З 1921 р. — в еміграції. Загинув у Парижі внаслідок замаху.

Болбочан Петро (1883-1919) — військовий діяч. Під час Першої світової війни — офіцер 38-го Тобольського полку, після поранення — інтендантської служби; капітан, згодом підполковник. Восени 1917 р. організував з українців 5-го армійського корпусу полк Української Республіки, який увійшов до складу 2-ї Сердюцької

дивізії в Києві. У 1918 р. — командир куреня Окремого Запорізького загону і заступник його командира Л.Прісовського, командир групи, яка здійснила похід у Крим. З березня — командир 2-го Запорізького (Республіканського) пішого полку в Запорізькій дивізії і бригаді. 5 листопада 1918 р. — полковник армії Української Держави. Під час протигетьманського повстання очолив Запорізьку дивізію, яка розгорнулася в корпус, командував Лівобережною групою армії УНР. Після відступу з Лівобережжя усунутий від командування корпусом. У червні 1919 р. у Проскуріві зробив спробу самовільно стати на чолі цього з'єднання. За вироком військово-польового суду розстріляний.

Натієв Зураб Георгійович (1869-1919) — військовий діяч. З березня 1918 — командир Запорізького корпусу, створеного на базі Окремого запорізького загону генерала Прісовського. У квітні 1918 р. сформував військову групу на чолі з полковником Болбочаном, спрямовану на визволення Криму. За гетьманату Запорізький корпус був реорганізований в Окрему запорізьку дивізію, яка охороняла північно-східні кордони України. Після протигетьманського повстання перейшов на бік Директорії. У 1919 р. — в Батумі, де створив Кавказький добровольчий батальйон. Загинув в бою.

Коновалець Євген (1891-1938) — військовий і політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, активно працював в “Академічній громаді”, “Просвіті”, Студентському союзі. Представник студентської молоді в ЦК Української національно-демократичної партії. У 1910 р. засуджений за участь у боротьбі за український університет у Львові. Під час Першої світової війни, будучи хорунжим австро-угорської армії потрапив до російського полону (1915). Звільнившись з полону у 1917 р., виступив у Києві як організатор Галицько-Буковинського куреня, пізніше Куреня Січових Стрільців. Цей підрозділ проявив себе під час війни Радянської Росії з УНР взимку 1917-1918 рр. Після гетьманського перевороту Курінь було роззброєно німцями. Під час гетьманату П.Скоропадського поступово зміцнилися контакти Січових Стрільців із протигетьманською опозицією (Українським національним союзом), що й обумовило вирішальну роль підрозділу Коновальця під час наступу Директорії

на Київ у грудні 1918 р. У 1919-1920 рр. — у польському таборі для військовополонених та інтернованих. Після поразки національно-визвольних змагань перебував в еміграції. Фундатор Української військової організації (1920). Голова Проводу Українських Націоналістів, з 1929 р. — вождь ОУН. Убитий агентом НКВС.

Василь Вишиваний

Фон Габсбург-Лотрінген Вільгельм (відомий ще як Василь Вишиваний) (1896-1948) — полковник австро-угорської армії, член родини австрійських Габсбургів. Був українофілом. З 1 квітня 1918 р. — командир військового підрозділу, до якого входив й Легіон Українських Січових Стрільців. У жовтні 1918 р. цей підрозділ було виведено на Буковину. З жовтня 1919 р. — полковник Української Галицької Армії. У 1948 р. заарештований радянськими органами безпеки у Відні. Помер у київській в'язниці. (Докладніше див.: Ю.Терещенко, Т.Осташко. Український патріот з династії Габсбургів. — К., 2000.)

До основного тексту

29 травня.

Палтов Олександр Олександрович — державний діяч. Камергер, директор канцелярії міністра шляхів сполучення, під час Першої світової війни — юрисконсульт управління Галицько-Буковинських залізниць. У 1918 р. — державний радник у гетьманському кабінеті, довірена особа гетьмана і керівник його канцелярії. З травня до початку листопада — товариш міністра закордонних справ Української Держави.

О.Шульгин (був. міністр Центральної Ради)

Шульгин Олександр Якович, політичний та державний діяч. Професор Московського університету. Член Української партії соціалістів-федералістів. Був міністром іноземних справ УНР, послом Української Держави в Болгарії.

“Нова Рада” — офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів.

31 травня

С.Шелухін

Шелухін Сергій (1864-1938) — громадський, політичний та державний діяч, правник, поет (псевдонім — С. Павленко). Закінчив Університет Св. Володимира в Києві, служив слідчим, прокурором, членом окружного суду. 1917 р. — голова ревкому в Одесі. Член ЦК Української партії соціалістів-федералістів, член Центральної Ради. З січня 1918 р. — член Генерального Суду УНР. У лютому-квітні 1918 р. — міністр судових справ УНР (відкликаний з кабінету за партійною ухвалою). Голова делегації Української Держави па переговорах з РРФСР. З грудня 1918 р. — виконуючий обов'язки міністра судівництва УНР; член мирної делегації в Парижі. З 1921 р. — в еміграції. Професор права Українського університету у Відні, з 1922 р. — у Празі.

1 червня

Стрінув ... Лоського ...

Лоський Кость (1874-1933) — громадський діяч, правник, письменник, публіцист з Холмщини. У 1917-1918 — губернський комісар Холмської губернії. Помічник губернського комісара Галичини. Член Центральної Ради. Директор департаменту внутрішніх справ при Генеральному Секретаріаті. Працював у Міністерстві закордонних справ. 1918-1919 — посол України у Фінляндії, згодом Швеції та Норвегії. З 1920 р. — в еміграції.

3 червня

Махно Нестор Іванович (1884-1934) — ватажок самобутнього селянсько-анархістського руху в Україні. Вчителював, у 1907 р. засланий на довічну каторгу за пограбування повітової скарбниці для партійних цілей. У 1917 р. повернувся із заслання і став головою волосного земського комітету в Гуляй-Полі на Катеринославщині. Влітку 1918 р. вперше створив т.зв. "вільні батальйони революції" і розпочав збройну боротьбу проти гетьманської адміністрації та німців. Йому вдалося об'єднати повстанський рух на Катеринославщині,

Харківщині та Полтавщині. Формально його рух був анархістським, але на практиці це означало лише підтримку індивідуальних селянських господарств, демократичне самоврядування місцевих громад та їх максимальну незалежність. Під час громадянської війни Махно не мав визначеної політичної орієнтації і постійно змінював свою позицію, воюючи та за червоних, то проти, виступаючи проти гетьмана, білих армій Денікіна і Врангеля, але вступаючи подекуди у спілки із низкою українських отаманів. У 1921 р. махновський рух було розгромлено, а сам Махно був змушений виїхати в еміграцію.

Ген. Дашкевич-Горбацький

Дашкевич-Горбацький Володислав — український військовий діяч. Генерал. Активний учасник гетьманського перевороту. У квітні-липні 1918 — начальник Штабу гетьмана. У жовтні 1918 — на чолі надзвичайної місії Української Держави у Румунії.

4 червня

“Київська мисль” — щоденна російська газета у Києві (1906-1918), найбільша в Україні. Займала стримано антиукраїнську позицію.

концерт Кошиця

Кошиць Олександр (1875-1944) — визначний диригент, композитор, етнограф. З 1909 р. — диригент хору Київського університету. Капельмейстер театру Садовського. У 1916-1917рр. — диригент Київської міської опери. У 1918 — один з організаторів Української республіканської капели. В еміграції — у США.

Полк. Коссак, був. командир Січових Стрільців

Коссак Григорій (1882-1931?) — громадський і військово-політичний діяч, полковник Української Галицької Армії. До 1914 р. — учитель і діяч Товариства Січових Стрільців. У Легіоні січових Стрільців спочатку командир куреню, пізніше полку, у 1917-1918 — вишколу УСС. Після поразки ЗУНР виїхав в еміграцію, але згодом повернувся до СРСР, де викладав у школі Червоних Командирів. Репресований.

Митрополит Шептицький

Шептицький Андрій (1865-1944) - визначний український релігійний та громадський діяч. Походив з графського роду. За молодих років служив офіцером в австро-угорській армії. З 1899 р. — єпископ Станіславівський, з 1900 — митрополит Галицький та архієпископ Львівський, і глава греко-католицької церкви. Член Палати панів Австро-Угорщини, у 1917-1920 рр. — посол до Галицького сейму. Член Української Національної Ради у Відні. Під час російської окупації Галичини у вересні 1914 р. заарештований з наказу головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала О.Брусилова за антиросійську пропаганду і вивезений до монастирської тюрми у Суздаль; звільнений після Лютневої революції 1917 р.

Союз Земельних Власників

Всеросійський союз земельних власників — утворився навесні 1917 р. В Україні — у формі Союзу хліборобів-власників. Мав на меті захист приватної власності на землю і сприяв приходу до влади П.Скоропадського.

8 червня

“Робітнича газета” — центральний орган Української соціал-демократичної робітничої партії.

Василенко Микола Прокопович (1866-1935) — науковець, громадський і політичний діяч. Закінчив філологічний факультет університету в Дерпті (Тарту), історик права, публіцист. Співробітничав у часопису "Киевская старина". 1905 р. як редактор прогресивної українофільської газети "Киевские отклики" був засуджений до одnorічного ув'язнення, після якого склав іспити на юридичний факультет Одеського університету. Співробітник Українського наукового товариства в Києві і редактор його "Записок". З 1909 р. — приват-доцент Університету Св. Володимира у Києві, з 1911 р. — дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. По Лютневій революції — попечитель Київського шкільного округу, з травня 1917 р. — товариш (заступник) міністра освіти Тимчасового уряду. Член партії конституційних демократів. З 2 травня 1918 р. — міністр народної

освіти, з 3 до 20 травня — одночасно товариш в.о. міністра закордонних справ і віровизнань, з червня до жовтня 1918 р. — міністр народної освіти та мистецтва Української Держави. Президент Державного Сенату. За радянської влади — академік Всеукраїнської Академії Наук та її другий президент (1921-1922). Переслідувався за свою колишню політичну діяльність.

Лизогуб Федір Андрійович (1862-1928) — громадський і державний діяч. У 1901-1905 рр. — голова Полтавської губернської земської управи. З травня до 14 листопада 1918 р. — голова Ради Міністрів Української Держави і до липня — міністр внутрішніх справ. Сенатор. Помер в еміграції.

10 червня

державний секретар Ігор Кістяківський

Кістяківський Ігор Олександрович (1876-1940) — юрист, державний діяч. З травня 1918 р. — державний секретар в уряді Ф.Лизогуба та С.Гербея. У травні-серпні — заступник голови української делегації на переговорах з Радянською Росією. Сенатор. Емігрував.

генерал Гренер

Гренер Вільгельм (1867 - 1939) — німецький військовий і державний діяч, генерал-лейтенант. Під час Першої світової війни — начальник польового управління залізницями, керуючий військовою промисловістю, заступник військового міністра. З серпня 1917 р. — командир дивізії, корпусу на Західному, потім Східному фронтах. З березня 1918 р. — начальник штабу групи армій "Київ". У жовтні 1918 р. змінив Е.Людендорфа на посаді Першого генерал-квартирмейстера Штабу Верховного командування. Керував відступом німецької армії. Після Версальського миру — у відставці. У 1920-1930-і роки — міністр шляхів сполучення, потім міністр рейхсверу (збройних сил) Німеччини. Був головою Ради Українського наукового інституту в Берліні.

11 червня

А.Жук

Жук Андрій (1880-?) — громадський і політичний діяч, родом з Лубенщини. З 1901 р. — член РУП та УСДРП, з 1906 — ЦК УСДРП. З 1907 р. живе і працює в Галичині. У 1914-1918 — один із засновників і членів Союзу Визволення України, член Центральної Управи Українських Січових Стрільців. (1917-1922). У 1918-1919 — співробітник посольства України у Відні. У 1930-х роках співробітничав у кооперативному русі Галичини, з 1940 р. — в Австрії.

Маршал Айхгорн

Айхгорн Герман фон (1848-1918) — німецький генерал-фельдмаршал. Під час Першої світової війни командував арміями на Східному фронті. З березня 1918 р. — командувач групою армій “Київ”. Керував витисненням більшовиків з України та німецькою адміністрацією на окупованих теренах. Вбитий у Києві російським лівим есером Б.Донським. Ця терористична акція була пов’язана із вбивством у Росії німецького посла фон Мірбаха.

21 червня

Молодший Залізник

Залізник Володимир (1895-?) — інженер-хімік. У 1918-1920 рр. — співробітник посольств України у Відні та Гельсінки. Член УПСР. У 1924 р. — повернувся до СРСР. Репресований.

27 червня

“мартівські українці” — ті особи, що приєдналися до українського національного руху лише після утворення Центральної Ради.

Біленький Михайло (?-1920) — громадський діяч, член партії хліборобів-демократів. У 1912 р. видавав у Харкові часопис “Сніп”. У 1918-1920 рр. співробітник українського посольства у Відні.

Йоахим Волошиновський (1870-?) — польський громадсько-політичний діяч з Волині. Діяч кооперативного руху. Прихильник ізоляції Волині від Галичини.

“Пшегльонд Крайови” — польськомовний двотижневик, що виходив у Києві у 1909-1910 рр. Видавався В.Липинським та Л.Радзейовським. Часопис стояв на позиціях “територіалізму” — вихованні в українських поляках лояльності до України та симпатій до українського національного руху.

4 липня

П.Мілюков

Мілюков Павло Миколайович (1859-1943) — російський політичний діяч, історик, публіцист. Лідер партії кадетів. У 1918 р. перебував у Києві.

5 липня

Х.Раковський

Раковський Християн Георгійович (1873-1941) — відомий діяч революційного руху у Болгарії, Румунії та Росії. У 1917 р. вступив до РКП(б). У 1918 р. — керівник делегації РРФСР на переговорах з Українською Державою. З січня 1919 р. — голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а з 29 січня 1919 р. — Раднаркому УСРР. У 1926-1927 рр. — засуджений як діяч “троцькістсько-зінов’євського блоку”. Репресований у 1938 р., страчений 1941 р.

Мануїльський

Мануїльський Дмитро Захарович (1883-1959) — радянський партійний та державний діяч. Член РСДРП(б) з 1903 р. Комісар Петроградського Військово-Революційного Комітету у 1917 р. У 1918 р. брав участь у мирних переговорах з Українською Державою. У 1920-1950 рр. — на низці партійних та радянських посад. У 1944-1953 нарком іноземних справ УРСР. Член ЦК ВКП(б) у 1923-1952 рр.

11 липня

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) — історик, письменник, державний діяч. Закінчив Університет Св. Володимира

у Києві, очолював кафедру Львівського університету. У 1897-1913 — голова Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові, у 1899 р. — один з організаторів Національно-демократичної партії Галичини. Член Товариства українських поступовців, засновник і голова Українського наукового товариства у Києві (1908). За політичну діяльність 1914 р. засланий до Симбірська. У 1917 р. очолив Центральну Раду. Перший президент УНР. З 1919 р. — в еміграції. У березні 1924 р. повернувся в Україну, очолив Історичну секцію Всеукраїнської академії наук. У 1931 р. арештований в справі “Українського національного центру”, по звільненні переїхав до Москви. Помер у Кисловодську, похований у Києві.

Юліян Бачинський (1870-?) — громадський діяч, публіцист, член галицької Української радикальної партії. У книзі “Ukraina i gidentia” (1895) обґрунтовував потребу створення власної соборної держави. У 1918 р. — член Української Національної Ради в Галичині; у 1919 — представник УНР у США. Пізніше переїхав до УРСР, працював у редакції “Української радянської енциклопедії”. Репресований.

“Союз Визволення України”

СВУ — організація, створена українськими політичними емігрантами з підросійської України в Австро-Угорщині на початку Першої світової війни. До СВУ спочатку входили Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук, М.Залізник, згодом додалися М.Меленевський та О.Скоропис-Йолтуховський. Організація мала на меті інформування офіційних установ Австро-Угорщини та Німеччини про українське питання; пов'язувала надії на відновлення української державності із військовою поразкою Росії.

14 липня

Драгоманов Михайло (1841-1895) — громадський і політичний діяч, філософ, історик. Фундатор соціалістичної традиції в Україні. З 1864 — працював при Київському університеті. З 1875 — звільнений, оселився в Женеві, де займався публіцистичною роботою; почав видавати збірник “Громада”. З 1889 р. викладав в Софії. Ідей-

ний керівник Русько-української радикальної партії.

Кониський Олександр (1836-1900) — письменник, публіцист, освітянин. Один з фундаторів Наукового товариства Тараса Шевченка у Львові.

“Київська Старина” — науковий місячник з українознавства (1882-1906). З 1907 — під назвою “Україна”.

Порш Микола (1879-1944) — політичний і державний діяч, економіст. Член Революційної української партії, УСДРП. Член Центральної Ради і Малої Ради. Генеральний секретар праці, з грудня — військових справ. У 1919-1920 — посол УНР в Берліні.

Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856-1933) — український актор, режисер. У 1906 р. заснував театр М.Садовського. В еміграції — у чехословацькому Закарпатті.

18 липня

А.Ніковський

Ніковський Андрій Васильович (1895-1942) — громадський та політичний діяч, вчений, літературний критик. Член Ради Товариства українських поступовців, заступник голови Союзу українських автономістів-федералістів. Член Центральної Ради, Малої Ради. Редактор газети “Нова Рада” (1917-1919). У 1918 р. — перший голова Українського Національного Союзу — опозиційної до гетьмана організації. В еміграції — міністр закордонних справ уряду УНР. У 1924 р. повернувся до СРСР. Репресований по справі “Союзу визволення України”.

Земства — установи місцевого самоврядування у дореволюційній Росії, запроваджені реформою 1864 р. Земський рух став осередком поширення ліберальних ідей, школою і початком громадської діяльності для багатьох визначних політичних постатей Росії й України.

20 липня

Йоффе Адольф Абрамович (1883-1927) — радянський та партійний діяч. В революційному русі з кінця XIX ст. Учасник

жовтневого перевороту у Петрограді. Голова російської делегації на переговорах у Бресті (1918). Надалі на дипломатичній роботі.

Міністр судівництва Чубинський

Чубинський Михайло Петрович — професор Харківського університету. З 3 травня 1918 р. — міністр судових справ Української Держави, з липня — сенатор, голова Карного Генерального Суду. У 1919 — перейшов до табору білих.

“кадети”

Кадети — скорочена назва Конституційно-демократичної партії (партії “народної свободи”), заснованої у жовтні 1905 р. Провідна ліберальна партія Росії. Лідери партії входили до Тимчасового уряду. Голова партії П. Мілюков влітку 1918 р. перебував у Києві. Кадети входили також до гетьманського уряду. Розглядали незалежність України як тимчасовий компромісний крок.

27 липня

державний секретар Завадський

Завадський Сергій (1871-1943) — державний діяч, правник. Товариш обер-прокурора Сенату в Росії, за гетьманату — член Державного Сенату, державний секретар. В еміграції — у Празі, де працював у російських наукових установах.

29 липня

Народний Університет

Український народний університет було відкрито 5 жовтня 1917 р. у складі історико-філологічного, правничого та фізико-математичного факультетів. Заняття відбувалися в Університеті Св. Володимира. 17 вересня 1918 р. заклад було перетворено на Державний український університет і реорганізовано із доданням медичного факультету.

6 серпня

“Літ. Наук. Вістник”

“Літературно-науковий вістник” — місячник (1896-1906 у

Львові, 1907-1914 і 1917-1919 у Києві, 1922-1932 у Львові), оснований за почином М.Грушевського як видання Наукового товариства Шевченка. В останній період редактором ЛНВ був Д.Донцов; політична орієнтація видання була близькою до ОУН.

9 серпня

Протофіс — скорочена назва Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства. Статут затверджено на з'їзді 15-18 травня 1918 р. у Києві. Спілка тяжіла до відновлення федерації з Росією.

13 серпня

варшавська Рада Регенційна — перехідний орган влади для створення єдиної польської держави після військової поразки Німеччини та Австро-Угорщини.

17 серпня

у справі арештованого Ковенка

Ковенко Михайло — військовий і політичний діяч. Член УСДРП, згодом — УПСР. Організатор загонів Вільного Козацтва у Києві восени 1917 р. Комендант Києва під час оборони міста у січні 1918 р. У 1919 р. — голова слідчої комісії Директорії для боротьби з контрреволюцією. З 1920 р. — в еміграції.

22 серпня

Кривошеїн Олександр Васильович (1857-1921) — російський державний діяч, міністр землеробства у 1908-1915 рр. Керував проведенням Столипинської реформи. Після революції — один із організаторів білого руху. У 1920 р. — голова Уряду Півдня Росії.

25 серпня

Дніпросоюз — Центральний союз кооперативно-споживчих союзів, заснований у Києві у 1917 р.

4 вересня

Д.Левицький

Левицький Дмитро (1877-1942) — громадський діяч, адвокат. Під час Першої світової війни потрапив в російський полон. У 1917 р. — голова Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни у Києві. 1919-1921 — посол УНР у Данії. Після повернення до Галичини — редактор щоденника “Діло” (1923-1925). Один із засновників Українського народно-демократичного об’єднання (УНДО). У 1928-1935 — депутат польського сейму. Помер на засланні у Середній Азії.

15 жовтня

Д.Багалій

Багалій Дмитро (1857-1932) — історик, член ВУАН, професор Харківського університету, ректор (1906-1910). Член Державної Ради у Петербурзі. У 1918 р. — член комітету для заснування Української Академії Наук.

18 жовтня

бувш. премієр Устимович

Сахно-Устимович Микола Миколайович (1863-1918) — громадський діяч, інженер. Член Української народної громади. Перший голова Ради Міністрів Української Держави. Загинув під час протигетьманського повстання.

25 жовтня

Колесса Олександр (1867-1945) — мовознавець та історик літератури, громадський і політичний діяч. Дійсний член Наукового товариства Шевченка (1899), доцент (1895) і професор (1898-1918) Львівського університету, один із засновників Українського Вільного Університету (з 1920, Відень, Прага), його професор та кількарізовий ректор. У 1907-1918 рр. — депутат австрійського парламенту. У 1921 — голова дипломатичної місії УНР у Римі.

3 листопада

принц Леопольд Баварський

Леопольд-Максиміліан-Йозеф-Марія Віттельсбах, принц Баварський (1846-1930) — німецький генерал-фельдмаршал. У 1915-1916 рр. командував армією на Східному фронті. З 1916 р. замість П. фон Гінденбурга став Головнокомандуючим Східним фронтом. За Брестським договором лютого 1918 р. війська Леопольда Баварського зайняли Україну та (після зриву переговорів з радянським урядом) частину європейської Росії. З 1919 р. у відставці.

ген.Денікін

Денікін Антон Іванович (1872-1947) — військовий і політичний діяч, один з лідерів білого руху. У серпні 1917 р. — головнокомандуючий арміями Західного фронту та Південно-Західного фронту. Підтримував корніловський заколот проти Тимчасового уряду. Один з організаторів Добровольчої армії. З січня 1919 — головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії. У березні 1920 р. передав командування П.Врангелю і виїхав в еміграцію

18 листопада

виступ Директорії

Директорія — керівний орган протигетьманського повстання, а згодом верховної влади УНР. Утворилася 13 листопада 1918 р. в складі: голова — В.Винниченко, члени — С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко, П.Андрієвський. Складалася з представників партій УСДРП, УПСР, УПСС.

Біла Церква, Фастів, Харків... — етапи розгортання протигетьманського повстання у грудні 1918 р.; початок наступу червоних військ на сході України.

23 листопада

Гербель Сергій — політичний діяч часів гетьманату. До революції 1917 р. — губернатор у Харкові. Влітку 1918 р. — міністр харчових справ в кабінеті Ф.Лизогуба. Після проголошення федерації з Росією — прем'єр-міністр і міністр земельних справ.

7 грудня

Булгаков Сергій Миколайович (1871-1944) — російський економіст, філософ, теолог.

21 грудня

колегія Галагана — школа, яку заснував 1871 р. у Києві Г.Галаган.

Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859-1940) — український актор та режисер. У 1918 р. заснував у Києві Народний театр.

Марголін Арнольд (1877-1956) — єврейський та український громадський діяч, адвокат.

Ю.Коцюбинський

Коцюбинський Юрій Михайлович (1897-1936) — радянський політичний діяч. Член РСДРП(б) з 1913 р. З грудня 1917 — заступник народного секретаря військових справ в уряді Радянської України. У 1918 р. — у підпіллі. 1921-1923 — посол УСРР у Відні.

О.Назарук — галицький адвокат, громадський діяч, письменник, публіцист. У 1919 підтримував Директорію, у 1920-ті роки прилучився до гетьманського руху.

20 січня

Франц Йосиф

Франц Йосиф Габсбург (1830-1916) — імператор Австрії та Австро-Угорщини у 1848-1916.

Артур Шніцлер (1862-1931) — австрійський драматург і прозаїк.

Масарик Томаш Гарик (1850-1937) — чеський вчений і державний діяч. Президент Чехо-Словаччини у 1918-1935 рр.

22 січня

Євгенія Бош

Бош Євгенія Богданівна (Готлібівна) (1879-1925) — член російської соціал-демократичної партії з 1900 р. У квітні 1917 р. — се-

кретар окружного комітету РСДРП(б) південно-західного краю, у липні — голова обласного комітету Південно-Західного краю. Загітувала солдат 2-го гвардійського корпусу просуватися на Київ на підтримку більшовиків. Саме цей корпус був зупинений військами П.Скоропадського. З грудня 1917 р. — член головного комітету РСДРП(б) — соціал-демократії України. Народний секретар внутрішніх справ у радянському уряді України. Скінчила життя самогубством.

23 січня

Сазонов Сергій Дмитрович (1860-1927) — російський державний діяч, міністр іноземних справ у 1910-1916 рр. У 1918-1919 — член урядів Колчака і Денікіна.

24 січня

пропозиція Вільсона

Вільсон Томас Вудро (1856-1924) — президент США (1913-1921) від демократичної партії. Відіграв провідну роль при післявоєнному врегулюванні у 1919-1920-х рр.

27 січня

Клемансо Жорж (1841-1929) — прем'єр-міністр Франції у 1906-1909 і 1917-1920 рр.

31 січня

14 точок президента Вільсона

Пункти Вільсона були викладені 8 січня 1918 р. і визначали принципи подальшого мирного врегулювання, у тому числі “відкриті мирні переговори”, “чесне врегулювання колоніальних суперечок”, створення “об'єднаних націй”, утворення незалежної Польщі із виходом до моря та приєднанням етнічно польських земель.

4 лютого

Київ взятий

Київ взятий — більшовиками.

Кулідж Калвін (1872-1933) — президент США у 1923-1929 рр. від республіканської партії. У 1919-1920 рр. брав участь у дипломатичних місіях США в справі післявоєнного врегулювання в Європі.

До післяслова

дюк Пилип Орлеанський

Луї Філіп Жозеф (Філіп Егаліте), герцог Орлеанський (1747-1793) — член Конвенту, голосував за страту короля. Зрікся титулу. Або ж: **Луї Філіп, герцог Орлеанський, король Франції у 1830-1848 рр.**

Князь Талейран

Талейран-Перігор Шарль Моріс (1754-1838) — французький дипломат, міністр іноземних справ при Директорії, за консульства та при правлінні Людовика XVIII.

граф Мірабо

Мірабо Оноре Габріель Рікіті (1749-1791) — граф, діяч французької революції.

маркіз Ляфает

Лафайет Марі Жозеф (1757-1834) — маркіз, французький політичний діяч, учасник війни за незалежність Північно-американських колоній.

Зборовський Василь (псевдонім Вислобоцького Юрія) (1819-1871) — галицький журналіст, редактор часопису “Вістник” у Відні.

Ми опинилися тоді в різних таборах ...

На початку 1920-х років В.Липинський організував в еміграції гетьманський рух, до якого було залучено і П.Скоропадського як “репрезентанта ідеї”. Донцов у цей час більше орієнтувався на Є.Коновальця з його Українською Військовою Організацією та групою “Заграви”.

“Хліборобська Україна” (1920-1925) — часопис Українського союзу хліборобів-державників, неперіодична збірка філософського, історичного та політичного спрямування.

СГД — Союз гетьманців-державників — організація українського гетьманського руху у 1930-х рр., очолена П.Скоропадським після конфлікту з В.Липинським і розколу організованого тим Українського союзу хліборобів-державників.

Остап Луцький (1883-1941) — буковинський політичний і громадський діяч, діяч кооперативного руху, публіцист, поет. У 1918 р. — старшина австро-угорської армії, ад'ютант Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) Сотник УГА.

група “Заграви”

Часопис “Заграда” (1923-1924) — орган Партії Національної роботи (Революції) Галичини, за якою стояла Українська Військова Організація Є.Коновальця. Редактором “Заграви” був Д.Донцов.

Тітовщина

Тіто Йосип Броз (1892-1980) — лідер комуністичного підпілля й визвольної війни в Югославії під час Другої світової війни, президент Югославії з 1953 р. У певний період намагався побудувати в Югославії власну версію соціалістичного ладу. Внаслідок конфліктів із керівництвом СРСР не приєднав свою країну до Організації Варшавського договору і став одним із лідерів Руху неприєднання.

Гарібальді Джузеппе (1807-1882) — італійський політичний і військовий діяч, один з провідників визволення Італії з під австрійського гніту.

Блюхер Гепхард Леберехт (1742-1819) — прусський генерал-фельдмаршал. Відзначився під час війн проти Наполеона. Очолював прусську армію у битві під Ватерлоо (1815).

ген.Франко

Франко Баамонде Франсіско (1892-1975) — голова іспанської держави у 1939-1975 рр. Очолив у 1936 р. заколот проти Іспанської республіки. Після перемоги у громадянській війні (1936-1939) встановив авторитарний режим, який спочатку мав зовні фашистські форми, але згодом набрав пом'якшених форм.

Зміст

1918 рік Дмитра Донцова. Передмова К. Галушко.....	5
Вступ	33
Рік 1918, Київ	41
Післяслово	139
Примітки	147
Фотододаток	161
Коментарі	179

**ТОВ "ТЕМПОРА"
Київ**

01015, Київ, вул. Панфіловців, 20
Тел./факс: (044) 234-46-40, E-mail: tempora@ukr.net

Свідоцтво про реєстрацію: серія КІ, №16 від 12.06.01

Дмитро Іванович Донцов

РІК 1918, КИЇВ

Документально-художнє видання

Упорядник — Галушко К.Ю.

Редактор — Олійник Ю.В.

Коректор — Чекмарьова Н.Я.

Комп'ютерна верстка та макет — Нікончук О.А.

Підписано до друку 25.01.02. Формат 70x100/32.

Умовн.-друк. арк. 9,75. Обл.-вид. арк. 6,5

Папір офсетний. Гарнітура Академія.

Друк офсетний. Наклад 3000.

Надруковано: ТОВ «ДКБ Ротекс»
03180, Київ, вул. Машинобудівна, 46

Дмитро Донцов (1883-1973) – визначний громадський діяч, філософ, публіцист та літературний критик. Родом з Мелітополя. Одержав юридичну освіту в університетах Петербурга та Відня. Перед Першою світовою війною – член РУП та УСДРП, але з 1913 р. відійшов від соціалістичного руху. В 1914 р. – перший голова Союзу Визволення України (Відень). 1914-1916 рр. – працює в Українському Пресовому Бюро в Берліні. У 1918 р. – член Головної Управи партії Українських хліборобів-демократів. За часів Гетьманату П. Скоропадського – голова

Української Телеграфної Агенції. У 1919-1921 рр. – керівник Українського Пресового Бюро в Берні. З 1922 р. – у Львові, працює в “Заграві”, “Літературно-науковому віснику”, “Книгозбірні Вісника”. Активно співпрацює з Українською Військовою Організацією та Організацією Українських Націоналістів. З 1947 року жив і працював в Канаді.

Київський щоденник Дмитра Донцова (записи з 29 травня 1918 р. по 9 лютого 1919 р.) – живе і безпосереднє свідчення учасника подій одного з найцікавіших періодів української історії – Української Держави Гетьмана П.Скоропадського. Д.Донцов, який тоді очолював Українську Телеграфну Агенцію і спілкувався з багатьма політичними, громадським та культурними діячами України того часу, в своїх коротких нотатках, писаних не для широкого загалу, подає надзвичайно глибоку і змістовну характеристику життя Києва в 1918 році.

Видання розраховане на широкий загал читачів і становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться історією України та Києва.

